

กองวิชาการ สำนักงานอธิการบดี
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
ตำบลลำไทร อำเภอน้อย
จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ๑๓๑๗๐
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
Mahachulalongkornrajavidyalaya University

หลักสูตรพุทธศาสตรบัณฑิต
วิชาแกนพระพุทธศาสนา

เอกสารประกอบการสอนรายวิชา
รหัส ๐๐๐ ๑๔๕

วรรณคดีบาลี

Pali Literature

โครงการผลิตและพัฒนาเทคโนโลยีสารสนเทศเพื่อการเรียนรู้พระพุทธศาสนา
กองวิชาการ และสำนักหอสมุดและเทคโนโลยีสารสนเทศ

วรรณคดีบาลี (Pali Literature)

ผู้แต่ง : คณาจารย์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
บรรณาธิการ : ผศ.ไกรวุฒิ มะโนรัตน์
ศิลปะและจัดรูปเล่ม : นางลักษณ์พสุภานต์ สุขพินิจ
ออกแบบปก : นายอภิภู พัฒน์จันทร์
พิสูจน์อักษร : นายสุชนา ศิริธัญญกร

พิมพ์ครั้งที่ ๔ : มิถุนายน ๒๕๕๕

จำนวนพิมพ์ : ๒,๐๐๐ เล่ม

ลิขสิทธิ์

ลิขสิทธิ์ของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
ห้ามการลอกเลียนไม่ว่าส่วนใดๆ ของหนังสือเล่มนี้
นอกจากจะได้รับอนุญาตเป็นลายลักษณ์อักษรเท่านั้น

ข้อมูลทางบรรณานุกรมของหอสมุดแห่งชาติ

คณาจารย์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

วรรณคดีบาลี.--กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2552.

188 หน้า.

1.วรรณคดีบาลี--ประวัติและวิจารณ์. 2.ไตรปิฎก--ประวัติและวิจารณ์.

3.วรรณคดีบาลี--แง่สังคม--ไทย. I.ชื่อเรื่อง.

891.03

ISBN : 978-974-364-847-2

จัดพิมพ์โดย

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

วัดมหาธาตุ แขวงพระบรมมหาราชวัง เขตพระนคร กรุงเทพฯ ๑๐๒๐๐

พิมพ์ที่

บริษัท รพีปกรณ์ จำกัด

๔๔/๘๐-๘๔ ซอยบุญมงคล ถนนกำนันแม้น แขวงบางขุนเทียน

เขตจอมทอง กรุงเทพมหานคร ๑๐๑๕๐ โทรศัพท์ ๐-๒๘๐๒-๑๓๕๖-๘, ๐-๒๘๐๒-๑๑๔๒-๓

โทรสาร กต ๓๒

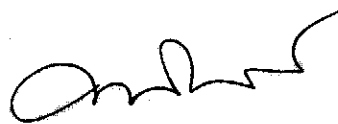
คำปรารภ

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย มีโครงการผลิตและพัฒนาเทคโนโลยีสารสนเทศเพื่อการเรียนรู้พระพุทธศาสนาของมหาวิทยาลัย ซึ่งมีวัตถุประสงค์เพื่อพัฒนาเนื้อหารายวิชาในหมวดวิชาศึกษาทั่วไปและวิชาแกนพระพุทธศาสนา ให้เป็นที่ยอมรับและใช้ร่วมกันได้พัฒนารูปแบบของหนังสือ และตำราให้มีเอกลักษณ์ร่วมกัน สวยงาม คงทน น่าสนใจ ต่อการศึกษาค้นคว้า มีเนื้อหาสาระไปพัฒนาสื่อการศึกษาและเผยแพร่ในรูปแบบต่างๆ ทั้งสิ่งพิมพ์ สื่ออิเล็กทรอนิกส์ ระบบคลังข้อสอบ พัฒนาคู่มือและผลงานด้านวิชาการของมหาวิทยาลัย ให้แพร่หลาย และเป็นเวทีเสนอผลงานทางวิชาการของคณาจารย์ของมหาวิทยาลัย

โครงการนี้เกิดขึ้นมาได้จากความร่วมมือร่วมใจกันของคณาจารย์มหาวิทยาลัย จากทุกส่วนงาน ทั้งส่วนกลาง วิทยาเขต วิทยาลัยสงฆ์ ห้องเรียน ร่วมกันพัฒนาเอกสารการสอนหรือตำราในหมวดวิชาศึกษาทั่วไป และวิชาแกนพระพุทธศาสนา ด้วยวิริยะอุตสาหะแรงกล้า พัฒนางานให้มีเนื้อหาสาระถูกต้อง เพียบพร้อมด้วยอัตราและพยัญชนะ เป็นที่ยอมรับของสังคม

หนังสือวรรณคดีบาลีเล่มนี้ มีเนื้อหาสาระแบ่งเป็น ๗ บท มุ่งหมายให้ศึกษาเรียนรู้ความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับวรรณคดีบาลี ความหมาย ความสำคัญของพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา โยชนา ปกรณ์วิเสส ตลอดจนประเภท กำเนิดและการพัฒนาการของพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา โยชนา และปกรณ์วิเสส รวมถึงวรรณกรรมบาลีในประเทศไทย และคุณค่าของวรรณคดีบาลีต่อสังคมไทย เนื้อหา สาระปรากฏแจ่มแจ้งแล้วในเล่มนี้

ขออนุโมทนาขอบคุณ คณะกรรมการโครงการผลิตและพัฒนาเทคโนโลยีสารสนเทศ เพื่อการเรียนรู้พระพุทธศาสนา คณาจารย์และเจ้าหน้าที่ของมหาวิทยาลัยทุกท่าน ที่ได้เสียสละเวลา พัฒนาเนื้อหาวิชาเล่มนี้ให้เกิดมีขึ้น อันจะเป็นสมบัติของมหาวิทยาลัยสืบไป หวังเป็นอย่างยิ่งว่า หนังสือเล่มนี้คงอำนวยประโยชน์เชิงวิชาการแก่คณาจารย์ นิสิต นักศึกษา และประชาชนผู้ที่สนใจตลอดไป

(พระธรรมโกศาจารย์)

อธิการบดีมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

คำนำ

หนังสือเล่มนี้ ได้พัฒนาขึ้นตามโครงการผลิตและพัฒนาเทคโนโลยีสารสนเทศเพื่อการเรียนรู้พระพุทธศาสนา ปีงบประมาณ พ.ศ.๒๕๕๑ ของสำนักหอสมุดและเทคโนโลยีสารสนเทศ ร่วมกับกองวิชาการ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย โดยมีวัตถุประสงค์ ดังนี้ (๑) เพื่อพัฒนาเนื้อหารายวิชาในหมวดวิชาศึกษาทั่วไปและหมวดวิชาแกนพระพุทธศาสนา หลักสูตรพุทธศาสตรบัณฑิต ให้เป็นที่ยอมรับและใช้ร่วมกันได้ทุกคณะ วิทยาเขต วิทยาลัยสงฆ์ ห้องเรียน หน่วยวิทยบริการ และสถาบันสมทบ (๒) เพื่อพัฒนารูปแบบเอกสารประกอบการสอน หนังสือ ตำรา ให้มีเอกลักษณ์ร่วมกัน ทั้งมีความคงทน สวยงาม น่าสนใจต่อการศึกษาค้นคว้า (๓) เพื่อนำเนื้อหาสาระไปพัฒนาสื่อการศึกษาและเผยแพร่ในรูปแบบต่างๆ ทั้งสื่อสิ่งพิมพ์ สื่ออิเล็กทรอนิกส์ และระบบคลังข้อสอบ (๔) เพื่อเสริมสร้างทักษะศตวรรษในการสร้างผลงานทางวิชาการอย่างมีคุณภาพ รองรับการแข่งขันคุณภาพการศึกษาของมหาวิทยาลัย และเป็นที่ยอมรับทั่วไปในประเทศและระดับสากล

วรรณคดีบาฬี เป็นวิชาหนึ่งในหมวดวิชาแกนพระพุทธศาสนา ที่กำหนดให้ศึกษา ประวัติ ความหมาย ประเภท และการพัฒนาการของคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา อนุฎีกา โยชนา และ ปกรณ์วิเสส วรรณกรรมบาฬีในประเทศไทย และคุณค่าของวรรณกรรมบาฬีต่อสังคมไทย ซึ่งมีรายละเอียดที่คณะผู้เขียนได้นำเสนอไว้แล้วในบทต่างๆ

คณะผู้เขียนหวังว่า หนังสือเล่มนี้จะยังประโยชน์ต่างๆ ให้เกิดขึ้นกับผู้เกี่ยวข้อง ตาม วัตถุประสงค์ของโครงการพอสมควร จึงขอขอบคุณทุกท่านที่ได้มีส่วนร่วมทำหนังสือเล่มนี้ให้ สำเร็จสมบูรณ์ หากมีข้อบกพร่องผิดพลาดประการใดเกิดขึ้นในส่วนต่างๆ ของหนังสือ ต้องขออภัย มา ณ โอกาสนี้ด้วย จะปรับปรุงให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้นในโอกาสต่อไป

คณะกรรมการผู้พัฒนาเนื้อหาวิชาวรรณคดีบาฬี

กันยายน ๒๕๕๑

(๖)

**คณะกรรมการโครงการผลิตและพัฒนาเทคโนโลยีสารสนเทศ
เพื่อการเรียนรู้พระพุทธศาสนา
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ปีงบประมาณ ๒๕๕๑**

คณะกรรมการดำเนินโครงการ ที่ปรึกษา พระธรรมโกศาจารย์, ศ.ดร. ประธานกรรมการ พระศรีคัมภีรญาณ, รศ.ดร. รองประธานกรรมการ พระมหาเจิม สุวโจ กรรมการ พระครูบวรสิกขการ พระมหาวรชัย ติสสเทโว พระมหาสหัส จิตสโร พระมหาประยูร อีรวโส พระครูปริยัติกิตติธำรง พระมหาสุทัศน์ ติสสุรวาท พระเทวา รตนโชโต พระมหาชำนาญ มหาชาโน พระมหาศรี ปญญาสิริ พระมหาบุญมา จิตธมโม พระมหาสาธิต สาธิต นายคำพันธ์ วงศ์เสน่ห์ นายธนาชัย บุรณะวัฒนากุล นายรัฐพล เย็นใจมา นายประสิทธิ์ กล่อกระโทก เลขานุการและผู้ช่วยเลขานุการ พระมหาศรีทนต์ สมจาโร พระมหาวิรพงษ์ วีรวโส พระสงัด ชยาภินนโท นายเกษม แสงนนท์ นายกิตติศักดิ์ ณ สงขลา นายประเสริฐ คำนวล นายวิจิต มงคลวีระขจร นางสาวอโนทัย บุญทัน	คณะกรรมการผลิตและบริหารรายวิชา “วรรณคดีบาลี” ประธานกรรมการ พระศรีวิสุทธิคุณ รองประธานกรรมการ ผศ.โสวิทย์ นารุ่งภักดิ์ บรรณาธิการ ผศ.ไกรวุฒิ มะโนรัตน์ กรรมการ พระมหาโกมล กมล พระมหาไพโรจน์ กนโก นายเสริมศิลป์ สุขเมธีสกุล นายสุทน ดิสันเทียะ นายบุญส่ง ธรรมคิวนนท์ นายวัฒน์ กัลยาณพัฒน์กุล นายประเพียร ภูลาด นายบุญส่ง ณะจันทร์ เลขานุการ นายอภิรมย์ สีดาคำ ผู้ร่วมผลิต รศ.ชอุ่ม รุ่งปัจฉิม นายนิทัศน์ วีระโพธิ์ประสิทธิ์ ผศ.ทวีศักดิ์ ทองทิพย์ นางสาวพลอย ธรรมมา
--	--

สารบัญ

คำปรารภ	(๓)
คำนำ	(๕)
คณะกรรมการโครงการผลิต และพัฒนาเทคโนโลยีสารสนเทศ เพื่อการเรียนรู้พระพุทธศาสนา	(๖)
บทที่ ๑ ความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับวรรณคดีบาลี	๑
๑.๑ ความนำ	๒
๑.๒ ความหมายของวรรณคดีบาลี	๒
๑.๒.๑ ความหมายตามหลักวิชาการฝ่ายบาลี	๓
๑.๒.๒ ความหมายตามหลักวิชาการของอินเดีย	๕
๑.๓ ลักษณะของวรรณคดีบาลี	๘
๑.๓.๑ นักปราชญ์ และกวีภาษาบาลี	๙
๑.๓.๒ ทัศนะต่างๆในวรรณคดีบาลี	๑๑
๑.๔ ประเภทของวรรณคดี	๑๕
๑.๔.๑ ประเภทของบทประพันธ์	๑๕
๑.๔.๒ ประเภทของหลักคำสอน	๑๘
สรุปท้ายบท	๒๐
คำถามท้ายบท	๒๑
เอกสารอ้างอิงประจำบท	๒๒
บทที่ ๒ พระไตรปิฎก	๒๓
๒.๑ ความนำ	๒๔
๒.๒ ความหมายของพระไตรปิฎก	๒๔
๒.๓ ความสำคัญของพระไตรปิฎก	๒๕
๒.๔ สาระสำคัญของพระไตรปิฎก	๒๗

(๘)

๒.๕ กำเนิดและพัฒนาการของพระไตรปิฎก	๒๙
สรุปท้ายบท	๔๔
คำถามท้ายบท	๔๕
เอกสารอ้างอิงประจำบท	๔๖
บทที่ ๓ อรรถกถา	๔๗
๓.๑ ความนำ	๔๘
๓.๒ ความหมายของอรรถกถา	๔๘
๓.๓ ประเภทของอรรถกถา	๔๙
๓.๔ ความสำคัญของอรรถกถา	๖๒
๓.๕ กำเนิดและพัฒนาการของอรรถกถา	๖๔
สรุปท้ายบท	๖๘
คำถามท้ายบท	๖๙
เอกสารอ้างอิงประจำบท	๗๐
บทที่ ๔ ฎีกา อนุฎีกา และโยชนา	๗๑
๔.๑ ความนำ	๗๒
๔.๒ ความหมายของฎีกา อนุฎีกา และโยชนา	๗๓
๔.๓ ความสำคัญของฎีกา อนุฎีกา และโยชนา	๗๖
๔.๔ ประเภทของฎีกา อนุฎีกา และโยชนา	๘๐
๔.๕ กำเนิดและพัฒนาการของฎีกา อนุฎีกา และโยชนา	๙๐
สรุปท้ายบท	๙๓
คำถามท้ายบท	๙๕
เอกสารอ้างอิงประจำบท	๙๖

บทที่ ๕ ปกรณ์วิเสส

๙๗

๕.๑ ความนำ

๙๘

๕.๒ ความหมายของปกรณ์วิเสส

๑๐๑

๕.๓ ความสำคัญของปกรณ์วิเสส

๑๐๓

๕.๔ ประเภทของปกรณ์วิเสส

๑๐๓

๕.๕ กำเนิดและพัฒนาการของปกรณ์วิเสส

๑๐๕

สรุปท้ายบท

๑๑๗

คำถามท้ายบท

๑๒๑

เอกสารอ้างอิงประจำบท

๑๒๒

บทที่ ๖ วรรณกรรมบาลีในประเทศไทย

๑๒๓

๖.๑ ความนำ

๑๒๔

๖.๒ วรรณกรรมบาลีก่อนยุคสุโขทัย

๑๒๘

๖.๓ วรรณกรรมบาลียุคสุโขทัย

๑๓๑

๖.๔ วรรณกรรมบาลียุคล้านนา

๑๓๔

๖.๕ วรรณกรรมบาลียุคอยุธยา

๑๔๓

๖.๖ วรรณกรรมบาลียุครัตนโกสินทร์

๑๔๔

สรุปท้ายบท

๑๔๙

คำถามท้ายบท

๑๕๐

เอกสารอ้างอิงประจำบท

๑๕๑

บทที่ ๗ คุณค่าของวรรณกรรมบาลีต่อสังคมไทย

๑๕๓

๗.๑ ความนำ

๑๕๔

๗.๒ คุณค่าด้านหลักคำสอน

๑๕๕

๗.๓ คุณค่าด้านประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา

๑๖๔

(๑๐)

๗.๔ คุณค่าด้านภาษาไทย	๑๖๖
๗.๕ คุณค่าด้านวรรณกรรมไทย	๑๖๗
๗.๖ คุณค่าด้านศิลปะและวัฒนธรรมไทย	๑๗๑
๗.๗ คุณค่าด้านคติความเชื่อของสังคมไทย	๑๗๒
สรุปท้ายบท	๑๗๓
คำถามท้ายบท	๑๗๔
เอกสารอ้างอิงประจำบท	๑๗๕
บรรณานุกรม	๑๗๗
ภาคผนวก : ประมวลรายวิชาและแผนการสอน	๑๘๑
คณะกรรมการผู้พัฒนาเนื้อหารายวิชาวรรณคดีปาลี	๑๘๖

บทที่ ๑

ความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับวรรณคดีบาลี

พระศรีวิสุทธิคุณ
ผศ. ไกรวุฒิ มะโนรัตน์

วัตถุประสงค์การเรียนรู้ประจำบท

เมื่อได้ศึกษาเนื้อหาในบทนี้แล้ว ผู้ศึกษาสามารถ

๑. บอกความหมายของวรรณคดีบาลีได้
๒. อธิบายลักษณะของวรรณคดีบาลีได้
๓. จำแนกประเภทของวรรณคดีบาลีได้

ขอบข่ายเนื้อหา

- ความนำ
- ความหมายของวรรณคดีบาลี
- ลักษณะของวรรณคดีบาลี
- ประเภทของวรรณคดีบาลี

๑.๑ ความนำ

วรรณคดีบาฬีที่จะกล่าวถึงต่อไปนี้ หมายถึงพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา โยชนา และปกรณ์วิเสส รวมถึงวรรณกรรมพุทธศาสนานิกายเถรวาทอื่นๆ ที่เขียนด้วยภาษาบาลี ที่พระมหาเถระทั้งหลายมีพระมหากัสสปเถระ เป็นต้น ได้ยกพระธรรมและพระวินัยอันเป็น พุทธวจนะดั้งเดิมสู่ “มหาสังคิติ” แล้วทรงจำถ่ายทอดสืบต่อกันมาด้วยวิธีมุขปาฐะ คือท่องจำ ปากเปล่าและได้จารจารึกเป็นลายลักษณ์อักษรลงบนใบลานเป็นครั้งแรกด้วย “อักษรสิงหล” เมื่อคราวสังคายนา ครั้งที่ ๕ ประมาณปี พ.ศ.๔๓๓ ณ ประเทศศรีลังกา ในรัชสมัยของพระเจ้า วัฏฏคามินิอภัย^๑ จากนั้น ประเทศที่นับถือพุทธศาสนานิกายเถรวาทก็ได้คัดลอกเป็นอักษร แห่งชาติของตนสืบต่อกันมา แม้ประเทศไทยก็ได้บันทึกวรรณคดีบาฬีดังกล่าวเป็นอักษรไทย โดยเนื้อหาสาระในบทนี้ จะกล่าวถึงความหมาย ลักษณะและประเภทของวรรณคดีบาฬีต่อไป

๑.๒ ความหมายของวรรณคดีบาฬี^๒

คำว่า “วรรณคดี” ในภาษาไทย เป็นคำที่คนไทยบัญญัติขึ้นโดยเทียบเคียงรูปศัพท์ “วรรณคดี” ในภาษาสันสกฤต เพื่อใช้แทนคำว่า “Literature” ในภาษาอังกฤษปรากฏเป็นหลักฐาน ทางราชการเป็นครั้งแรกในพระราชกฤษฎีกาวรรณคดีสโมสร เมื่อวันที่ ๒๓ กรกฎาคม พ.ศ.๒๔๕๗ แต่ไม่ได้กำหนดว่า “วรรณคดีคืออะไร” เพียงแต่กำหนดหนังสือที่มีลักษณะ ๕ ประเภทต่อไปนี้ คือ

- ๑) กวีนิพนธ์
- ๒) บทละครไทย
- ๓) ละครปัจจุบัน
- ๔) นิทาน
- ๕) คำอธิบาย

^๑ มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, พระไตรปิฎกภาษาไทย, (กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณ-ราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙), คำปรารภ.

^๒ ไกรวุฒิ มะโนรัตน์, วรรณคดีบาฬี ๑, (กรุงเทพมหานคร : จรัญสนิทวงศ์การพิมพ์, ๒๕๔๙), หน้า ๑๒.

ว่าควรพิจารณาให้ได้รับการยกย่องว่าเป็นวรรณคดีได้ (มาตรา ๗) ถ้า

- ๑) เป็นหนังสือที่ดีที่สาธารณชนอ่านแล้วได้ประโยชน์
- ๒) เป็นหนังสือที่เรียบเรียงด้วยภาษาไทยอันดี (มาตรา ๘)^๓

ด้วยเหตุนี้เองที่ต่อมาจึงมีผู้รู้ได้พยายามให้คำจำกัดความไว้อย่างมากมาย แต่ส่วนใหญ่ความหมายมักจะลงรอยกันว่า “วรรณคดี คือหนังสือที่ก่อให้เกิดความรู้สึกนึกคิดแก่มนุษย์ทั่วไปในด้านอารมณ์มากกว่าการให้ข้อเท็จจริง”^๔ อย่างไรก็ตาม วรรณคดีบาลีอาจแบ่งความหมายได้ ๒ อย่าง คือ ความหมายตามหลักวิชาการฝ่ายบาลี และความหมายตามหลักวิชาการของอินเดีย

๑.๒.๑ ความหมายตามหลักวิชาการฝ่ายบาลี^๕

คำว่า “วรรณคดี” ที่หมายถึงหนังสือที่ก่อให้เกิดความรู้สึกนึกคิดแก่มนุษย์ทั่วไปในด้านอารมณ์มากกว่าการให้ข้อเท็จจริงนั้น แม้จะเป็นคำที่มาจากภาษาสันสกฤตก็ตาม แต่เจ้าของภาษาเดิมก็ได้ใช้ศัพท์สมาสเป็นรูปดังที่ไทยเรานำมาใช้ หากแต่ใช้รูปศัพท์ว่า “สาหิตย” ที่แปลว่า กาพย์ ซึ่งรูปศัพท์นี้ใกล้เคียงกับรูปศัพท์ว่า “สंहิต” ในฝ่ายบาลี ที่แปลกันว่า พุทธพจน์บ้าง ตำราบ้าง^๖ ส่วนในภาษาบาลี คำว่า “วรรณคดี” ใช้รูปศัพท์ว่า “สาหิจจ” หรือ “คณมูห” หมายถึง “คัมภีร์” ดังนั้น ความหมายของวรรณคดีบาลี เมื่อกล่าวตามหลักวิชาการฝ่ายบาลี จึงหมายถึง “คัมภีร์ต่างๆ ที่เขียนด้วยภาษาบาลีทั้งหมด” ยกเว้นคัมภีร์ประเภทสัทตะหรือ ศาสตร์^๗ ๔ ประเภทต่อไปนี้ คือ^๘

^๓ เสถียรโกเศศ (พระยาอนุมานราชธน), *การศึกษาวรรณคดีแห่งวรรณศิลป์*, (กรุงเทพมหานคร : บรรณาการ ๒๕๑๕), หน้า ๖.

^๔ กัตถัญญ ชูชื่น, *ประวัติวรรณคดีไทย*, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ทิพย์อักษร, ๒๕๓๗), หน้า ๑.

^๕ ไกรวุฒิ มะโนรัตน์, *วรรณคดีบาลี ๑*, (กรุงเทพมหานคร : จริยสันนิทวงศ์การพิมพ์, ๒๕๔๙), หน้า ๑๓.

^๖ ฉลาด บุญลอย, *ประวัติวรรณคดีบาลี ตอนที่ ๑*, (ธนบุรี: โรงพิมพ์ประยูรวงศ์, ๒๕๐๔), หน้า ๒๐.

^๗ สุภาพรณ ณ บางช้าง, *ประวัติวรรณคดีบาลีในอินเดียและลังกา*, (กรุงเทพมหานคร : ศักดิโสภณการพิมพ์, ๒๕๒๖), หน้า ๗.

- ๑) ลัทธลัตถะ (ศัพทศาสตร์) คือคัมภีร์ประเภทไวยากรณ์
- ๒) อภิธานลัตถะ (อภิธานศาสตร์) คือคัมภีร์อภิธานศัพท์ หรือพจนานุกรม
- ๓) ฉันทลัตถะ (ฉันทศาสตร์) คือคัมภีร์อธิบายฉันทลักษณ์
- ๔) อลङการลัตถะ (อลङการศาสตร์) คือคัมภีร์อธิบายวิธีการประพันธ์

ทั้งนี้ เพราะคัมภีร์ ๔ ประเภทนี้แม้จะแต่งด้วยสำนวนภาษา มีลีลาโวหารดีเลิศอย่างไร นักปราชญ์ฝ่ายบาลีไม่ยอมรับว่าเป็นวรรณคดีบาลี ถือเป็นเพียงหนังสือที่ช่วยให้เข้าใจวรรณคดี หรือช่วยให้สามารถแต่งวรรณคดีได้เท่านั้น

ความหมายของวรรณคดีบาลี ที่เห็นว่าครอบคลุมทุกด้านเห็นจะเป็นความหมายที่ พระเทพเมธาจารย์ ที่กล่าวไว้ในหนังสือชื่อ “แบบเรียนวรรณคดีประเภทคัมภีร์บาลีไวยากรณ์” คือ^๔

วรรณคดีบาลี หมายถึงผลิตผลเกี่ยวกับอักษรศาสตร์บาลี

วรรณคดีบาลี หมายถึงผลิตผลแห่งความคิดของนักปราชญ์บาลีที่เขียน จาร จารึกไว้ หรือพิมพ์ไว้

วรรณคดีบาลี หมายถึงวัฒนธรรมเกี่ยวกับอักษรศาสตร์บาลี

วรรณคดีบาลี หมายถึงเรื่องทีบอกไว้ด้วยหนังสือเอกสารบาลี หรือตำราบาลี

วรรณคดีบาลี หมายถึงอาณาจักรของอักขระบาลีทั้งหลาย

วรรณคดีบาลี หมายถึงบทประพันธ์บาลีอันมีคุณค่าทางความงามของแบบคำพูด หรือ บทประพันธ์อันมีคุณค่าทางความงามของผลทางอารมณ์

วรรณคดีบาลี หมายถึงความเรียงบาลีอันเกี่ยวกับวิจารณ์

วรรณคดีบาลี หมายถึงคาถาภาษาบาลี

วรรณคดีบาลี หมายถึงวรรณกรรมบาลี เกี่ยวกับการประพันธ์

วรรณคดีบาลี หมายถึงกิจกรรมหรืออาชีพของคนเกี่ยวกับอักษรศาสตร์บาลี

^๔ พระเทพเมธาจารย์ (เจ้า จิตปญฺโญ), แบบเรียนวรรณคดีประเภทคัมภีร์บาลีไวยากรณ์, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ประยูรวงศ์, ๒๕๐๕), หน้า ๓-๑๘.

วรรณคดีบาลี หมายถึงอาชีพอหรือวิชาชีพเกี่ยวกับอักษรศาสตร์บาลี

วรรณคดีบาลี หมายถึงคิลาจาริกบาลี

วรรณคดีบาลี หมายถึงหนังสือบาลีที่ได้รับยกย่องว่าแต่งดี

๑.๒.๒ ความหมายตามหลักวิชาการของอินเดีย

วรรณคดีของอินเดีย หมายถึงวรรณคดีสันสกฤต ๔ ประเภท คือ^๙

- ๑) อาคม คัมภีร์ทางศาสนา
- ๒) อิติหาสะ คัมภีร์ทางประวัติศาสตร์และประเพณีที่สืบทอดกันมา
- ๓) ศาสตร์ คัมภีร์วิชาการต่างๆ
- ๔) กาวยะ กวีนิพนธ์หรือบทประพันธ์ที่อยู่ในรูปของศิลปะ

ชาวอินเดียคิดว่า วรรณคดีเหล่านี้มีทั้งร่างกายและวิญญาณเช่นเดียวกันกับมนุษย์ นั่นคือ โครงสร้างของกวีนิพนธ์บทหนึ่งๆ ไม่ต่างจากสรีระของมนุษย์ “สรีระของวรรณคดี ก็คือ เสียง (สัททาลังการ) และความหมาย (อรรถาลังการ) ส่วนวิญญาณของวรรณคดีคือรส”^{๑๐} ดังนั้น ความหมายของวรรณคดีตามหลักวิชาของอินเดีย จึงหมายถึงหนังสือที่ประกอบด้วย “รส” ของวรรณคดี ดังที่อาจารย์กุสุมา รัชมณี กล่าวว่า นักวรรณคดีสันสกฤตถือว่า “วรรณคดี ก็คือ ถ้อยคำที่มี รส เป็นวิญญาณ”^{๑๑}

อย่างไรก็ตาม มิใช่แต่วรรณคดีสันสกฤตเท่านั้นที่กำหนด “รส” เป็นความหมายหลักของวรรณคดี แม้ในวรรณคดีบาลีสมาัยหลัง เช่น คัมภีร์สุไพธาลังการ ซึ่งแต่งโดยอาศัยตำราของ

^๙ สำเนียง เลื่อมใส, *มหากาพย์พุทธจรีต*, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๗), บทนำ.

^{๑๐} กุสุมา รัชมณี, *การวิเคราะห์วรรณคดีไทยตามทฤษฎีวรรณคดีสันสกฤต*, (กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๓๔), หน้า ๒๔

^{๑๑} กุสุมา รัชมณี, *การวิเคราะห์วรรณคดีไทยตามทฤษฎีวรรณคดีสันสกฤต*, หน้า ๑๖.

ฝ่ายสันสกฤตเป็นหลักและอธิบายโดยคัมภีร์สุโธธาลังการมัญชรี ก็เน้นความหมายที่ “รส” เช่นเดียวกัน ซึ่งรสของวรรณคดีนั้น มีอยู่ ๙ รส คือ^{๑๒}

๑) ลิงการรส รสรัก หมายถึงความรักระหว่างชายกับหญิง ซึ่งจำแนกเป็น ๓

แบบคือ

- (๑) อโยคะ ความรักของชายหญิงที่ไม่เคยพบกันมาก่อน บรรณาณาที่จะติดต่อกันด้วยกลวิธีต่างๆ เพื่อแสดงความรักใคร่ต่อกัน
- (๒) วิปโยคะ ความรักที่ชายหญิงมีต่อกัน ติดต่อกันใกล้ชิดกันจนเกิดความสนิทสนมกันแล้ว แต่มีเหตุให้ต้องพลัดพรากจากกัน
- (๓) สัมภโคคะ ความรักที่สมหวัง ขึ้นอกขึ้นใจของชายหญิงที่ต่างฝ่ายต่างก็มีความบรรณาณาซึ่งกันและกัน ต่างแสดงกริยาต่อกันไปตามอารมณ์ใคร่

๒) หัสสรส รสขำขัน หรือรสขบขัน ซึ่งจำแนกตามความขบขันมากน้อยออก เป็น

๖ ลักษณะ คือ

- (๑) สิตะ เป็นความขำที่มีลักษณะหัวเราะมีนัยน์ตาบาน
 - (๒) หลิตะ เป็นความขำที่มีลักษณะหัวเราะมีฟันปรากฏนิดหน่อย
 - (๓) วิหลิตะ เป็นความขำที่มีลักษณะหัวเราะมีเสียงไพเราะนุ่มนวล
 - (๔) อุพลิตะ เป็นความขำที่มีลักษณะหัวเราะมีไหล่และศีรษะหวั่นไหว
 - (๕) อวหลิตะ เป็นความขำที่มีลักษณะหัวเราะถึงขนาดน้ำตาไหล
 - (๖) อติหลิตะ เป็นความขำที่มีลักษณะหัวเราะตัวโยกโคลงเคลงไปทั้งตัว
- ๓) กรุณารส รสสงสาร ซึ่งรสสงสารนี้ จะเกิดจากสาเหตุ ๒ ประการคือ
- (๑) อนิฏฐูปัตติ รสสงสารที่เกิดจากการประสบกับสิ่งที่ไม่น่าปรารถนา
 - (๒) อิฏฐจนาส รสสงสารที่เกิดจากความสูญเสียไปแห่งสิ่งที่น่าปรารถนา
- ๔) รุทธรส รสโกรธ ซึ่งรวมไปถึงการเย้ยหยันดูถูก ก้าวร้าว แค้นเคือง ต่ำหนิ
- ๕) วีรรส รสกล้าหาญ รสกล้าหาญนี้ จำแนกออกเป็น ๓ แบบ คือ
- (๑) ธรณวีระ ความกล้าหาญในการรบ การต่อสู้

^{๑๒} พระคันธสารากิวงศ์, สุโธธาลังการมัญชรี, (พระธรรมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม) และพระมหานิมิต ธรรมสาร, ผู้ตรวจชำระ), (กรุงเทพฯ: หจก.ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๖), หน้า ๖๔๔.

- (๒) ทานวิระ ความกล้าหาญในการให้ การบริจาค
- (๓) ทยาวิระ ความกล้าหาญในการให้ความช่วยเหลือ ความเอื้อเฟื้อ
- ๖) ภยานกรส รสที่น่าสะพึงกลัว หมายความว่า มีบทประพันธ์บางประเภทที่ก่อให้เกิดความน่าสะพึงกลัวแก่ผู้อ่าน เช่น วรรณคดีหรือวรรณกรรมที่กล่าวพรรณนาถึงนรก เป็นต้น
- ๗) วิภังจรส รสเกลียด ดูเหมือนจะเป็นรสเดียวกันกับรุทรส (รสโกรธ) แต่วิภังจรสนี้เป็นรสที่เกิดจากความรู้สึกขยะแขยง ความรู้สึกน่ารังเกียจ ซึ่งไม่ประกอบด้วยความโกรธ ดังนั้นจึงเป็นคนละรสนั้น รสเกลียดนี้แบ่งเป็น ๓ ประเภทคือ
 - (๑) วัตถุที่มีเลือดเนื้อ เช่น ไส้หนอน ไส้ใหญ่ เป็นต้น
 - (๒) ของเน่าเปื่อย ที่มีเหม็นหวนชวนไส รวมทั้งสิ่งที่มีกลิ่นเหม็นด้วย
 - (๓) ความจิตจาง หมายถึงความจิตจางที่เกิดจากสิ่งของที่เคยต้องใจ ชอบใจ มีความสดใส สวยงาม แต่ภายหลัง ความสวยงาม สดใสของสิ่งนั้นได้เปลี่ยนแปลงไปก็เกิดความรู้สึกรังเกียจ
- ๘) อัปภูตรส รสอัศจรรย์ ตื่นเต้น ประหลาดใจ
- ๙) สันตรส รสสงบ

รสของวรรณคดีเป็นความรู้สึกทางมโนวิญญาณ คือรู้ด้วยใจและในหนังสือสุโพธาลังการ ได้แสดงที่ตั้งแห่งรสที่เรียกว่า “จายี” ไว้ ๙ ประการ คือ^{๑๓}

๑) รติจายี	ความยินดี
๒) হাসজয়ী	ความสนุกสนานรื่นเริง
๓) โสภจายี	ความโศก
๔) โกรธจายี	ความโกรธ
๕) อุตสาหจายี	ความบากบั่น ปักบั่น
๖) ภยจายี	ความกลัว ความหวาดหวั่น
๗) ชิคฺคุฉนจายี	ความขยะแขยง
๘) วิมฺหยจายี	ความหลกใจ
๙) สมจายี	ความสงบ

^{๑๓} พระคันธสารากิจวงศ์, สุโพธาลังการมัญชร, หน้า ๖๔๔.

เนื้อหาจากที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ สามารถสรุปความหมายของวรรณคดีบาฬีทั้งตามหลักวิชาการฝ่ายบาลีและตามหลักวิชาการฝ่ายอินเดียได้ทั้งในด้านรูปแบบและด้านเนื้อหาว่า ในด้านรูปแบบความหมายตามหลักวิชาการฝ่ายบาลี หมายถึงคัมภีร์ต่างๆ ที่เขียนด้วยภาษาบาลีทั้งหมด ยกเว้นคัมภีร์ประเภทสัทตะหรือศาสตร์ ๔ ประการ คือ สัททสัทตะ อภิธานสัทตะ จันทสัทตะ และอลังการสัทตะ และความหมายตามหลักวิชาการฝ่ายอินเดีย หมายถึงคัมภีร์ทุกชนิดรวมทั้งคัมภีร์ประเภทสัทตะหรือศาสตร์ ๔ ประการนั้นด้วย ส่วนในด้านเนื้อหา ทั้งความหมายตามหลักวิชาการฝ่ายบาลีและความหมายตามหลักวิชาการของอินเดีย หมายถึงเนื้อหาของวรรณคดีทั้งหมด เช่น เดียวกัน

๑.๓ ลักษณะของวรรณคดีบาฬี

วรรณคดีบาฬี เป็นหนังสือหรือเรื่องราวที่วางอยู่บนพื้นฐานของความจริง ความงาม และความดี อันมีคำอธิบายที่ประกอบด้วยเหตุผลและข้อเท็จจริง และส่วนหนึ่งอาจแสดงอารมณ์ความรู้สึกนึกคิด ความบันเทิงใจ และจินตนาการที่สะท้อนถ่ายทอดความชัดเจนของชีวิตและโลก หลักคำสอนหรือหลักพุทธธรรม จึงเป็นเนื้อหาสาระโดยเปิดเผยหรือที่พึงประสงค์ในการรวบรวมและเรียบเรียงเป็นคัมภีร์ต่างๆ เป็นประมวลหลักบัญญัติธรรม คำวิเคราะห์ แจกแจงให้ปรากฏ

ในสมัยพุทธกาล พระอานนทรรบรวมไว้แล้วนำเสนอในที่ประชุมสังคีติกาจารย์ในคราวทำปฐมสังคายนาหลังจากพุทธปรินิพพาน ซึ่งในครั้งแรกและครั้งที่ ๒ นั้นยังใช้คำว่า “ธรรมวินัย” พอถึงคราวสังคายนาครั้งที่ ๓ จึงปรากฏว่าคำว่า ดิปิฎก หรือ ปิฎกตถย เป็นพระไตรปิฎก การสังคายนาครั้งนี้เกิดเหตุการณ์ที่สำคัญคือพระเจ้าอโศกมหาราชได้ส่งพระธรรมทูตออกประกาศพระพุทธศาสนา ๙ สาย สังคายนาครั้งที่ ๔-๕ ก็ยังใช้คำพระไตรปิฎก แต่ครั้งที่ ๕ เกิดปรากฏการณ์ที่สำคัญคือมีการจารึกลงในใบลาน ดังนั้น จึงเห็นลงได้ว่า การสังคายนาครั้งที่ ๑-๔ ยังใช้ภาษาพูด ครั้งที่ ๕ จึงมีภาษาอักษร ซึ่งทำให้นักการศึกษาบางท่านเห็นว่า พระไตรปิฎกเริ่มต้นที่เกาะลังกา เพราะหลักฐานปรากฏว่า การสังคายนาครั้งที่ ๑-๓ ทำที่ชมพูทวีป ครั้งที่ ๔ และ ๕ ทำที่ประเทศศรีลังกา สรุปแล้ว วรรณคดีบาฬีมีลักษณะพิเศษจำเพาะตัวดังนี้

- ๑) ลักษณะที่เป็นคำสั่งคือวินัย คำสอนคือธรรม และเป็นวิชาการล้วนๆ คือ พระอภิธรรม
- ๒) ลักษณะจำเพาะในด้านพัฒนาการจากยุคสู่ยุค เนื้อหาสาระจะผิดหรือถูกอยู่ที่ มติของสังคีติกาจารย์โดยวิธีการสังคายนา
- ๓) ลักษณะจำเพาะด้านการสืบต่อ

แต่โดยลักษณะทั่วไปตามหลักวิชาการปัจจุบันบนพื้นฐานที่ว่าหนังสือที่ได้รับการยอมรับว่าเป็นวรรณคดีได้ต้องประกอบด้วยรสแห่งวรรณคดี นั้น ในหนังสือสุไพศาลังการซึ่งเป็นตำราฝ่ายบาลีว่าด้วยการประพันธ์หนังสือพรรณนาก็ได้แสดงถึงลักษณะของการประพันธ์ที่ดีไว้ ๑๐ ประการ^{๑๔} คือ

- ๑) ปสาทคุณ มีความชัดเจน แจ่มแจ้ง กระชับ ชวนให้เลื่อมใส
- ๒) โอชาคุณ มีโอชะคือ ให้ความสว่างและกำลังแก่จิต
- ๓) มธุรคุณ มีความอ่อนหวาน ไพเราะ
- ๔) สมคุณ ความสงบ สม่่าเสมอ เทียบธรรม
- ๕) สุขุมालคุณ มีความละเอียดอ่อน ประณีต สุขุม
- ๖) ลีลสคุณ มีความสัมพันธ์กัน เชื่อมความได้สนิท
- ๗) โอฟารคุณ มีความกว้างขวางโอฬาร
- ๘) กนฺธิคุณ มีความสนุกสนานบันเทิง เร้าอารมณ์ ประทับใจ หรือกินใจ
- ๙) อตฺถพฺยตฺติคุณ มีความแหลมลึก คมคาย
- ๑๐) สมาธิคุณ มีความพุ่งสู่จุดใดจุดหนึ่งที่สำคัญ (มีเป้าหมายในการนำเสนอ)

วรรณคดีบาลีมีเนื้อหาสาระมากมายมหาศาล ต่างที่มาต่างกาลเทศะและต่างบุคคล ที่เป็นผู้สร้างบทละครในวรรณคดีนั้นเอง ดังนั้นจึงมีรสทางวรรณคดีทุกรส

๑.๓.๑ นักปราชญ์และกวีภาษาบาลี

ในวรรณคดีบาลี ได้จำแนกนักปราชญ์ออกเป็น ๖ ประเภท ตามพัฒนาการแห่งความรู้แจ้งเห็นจริง เรียกนักปราชญ์เหล่านี้ว่า “มุนี” คือ^{๑๕}

^{๑๔} Natavarlal Joshi. *Poetry, Creative and Aesthetic Experience. (Sanskrit Poetics and Literature Criticism)*, Eastern Book Linkers. New Delhi : India, 1994. p 77-78.

^{๑๕} ไกรวุฒิ มะโนรัตน์, *วรรณคดีบาลี ๑*, (กรุงเทพมหานคร : จรณสนิพวงศ์การพิมพ์, ๒๕๔๙), หน้า ๑๘.

- ๑) อาคารยมนี นักปราชญ์คฤหัสถ์
- ๒) อนาคารยมนี นักปราชญ์บรรพชิต
- ๓) เสขมนี นักปราชญ์จำพวกเสขบุคคล
- ๔) อเสขมนี นักปราชญ์จำพวกอเสขบุคคล
- ๕) ปัจเจกมนี นักปราชญ์คือพระปัจเจกพุทธเจ้า
- ๖) มุนิมนี นักปราชญ์คือพระสัมมาสัมพุทธเจ้า

ส่วน “กวี” ที่หมายถึงผู้เชี่ยวชาญในศิลปะการประพันธ์ในวรรณคดีบาฬีจำแนกออกเป็น ๔ ประเภท คือ^{๑๖}

- ๑) จินตกวี ผู้เชี่ยวชาญในศิลปะการประพันธ์ตามแนวคิดของตนเอง
- ๒) สุตกวี ผู้เชี่ยวชาญในศิลปะการประพันธ์ตามเรื่องที่ฟังมา
- ๓) อรรถกวี ผู้เชี่ยวชาญในศิลปะการประพันธ์โดยอาศัยความย่อ
- ๔) ปฏิภาณกวี ผู้เชี่ยวชาญในศิลปะการประพันธ์โดยอาศัยปฏิภาณไหวพริบ เช่น พระวังคีสะ เป็นต้น

เรื่องในสมัยพุทธกาล ได้ออกนัยถึงผู้ที่ใช้ภาษาบาลีในการสื่อสารคำสอนเป็นช่วงๆ เริ่มตั้งแต่พระบรมศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้า โดยมีพระสาวก สาวิกาเป็นผู้ทรงจำแล้วถ่ายทอดเป็นลำดับสืบมาจนถึงปัจจุบันนี้ ซึ่งสามารถสรุปเป็นช่วงๆ ดังนี้

ภาษาบาลีในพระไตรปิฎก มีพระพุทธเจ้า พระอานนทเถระ พระสารีบุตรเถระ พระเถระ พระเถรี เป็นต้น ได้ใช้ภาษาบาลีทั้งร้อยแก้ว และหรือร้อยกรองมาแล้วทั้งสิ้น

ช่วงหลังพุทธกาลเล็กน้อย พระมหากัสสปเถระ พระอานนทเถระ พระอุบาลีเถระและพระสังคีติกาจารย์ ได้ใช้ภาษาบาลีเป็นภาษารวบรวมพระธรรมวินัย แล้วมีการเรียนท่องจำสืบต่อพระธรรมวินัย กระทั่งถึงคราวสังคายนาครั้งที่ ๒ และครั้งสุดท้ายคือครั้งที่ ๕ ก็มีพระเถระผู้เป็นประธานและการกสงฆ์มากน้อยไม่เท่ากันในแต่ละครั้ง ได้ใช้ภาษาบาลีในการสื่อสารพระธรรมวินัย จัดหมวดหมู่เป็นพระไตรปิฎก ล่าสุดมีการบันทึกลงในใบลาน จึงเกิดเป็นวัฒนธรรมใหม่ขึ้น คือใช้อักษรบันทึกความจำที่สื่อกันด้วยเสียงพูด

^{๑๖} ไกรวุฒิ มะโนรัตน์, วรรณคดีบาฬี ๑, หน้า ๑๘.

ต่อมา มีพระอรรถกถาจารย์ใช้ภาษาบาลีอธิบายความในพระไตรปิฎกอย่างลึกซึ้ง ซึ่งแสดงถึงความเป็นปราชญ์ในภาษาบาลีอย่างยิ่ง เช่น พระพุทธโฆสะจารย์ พระธรรมปาละ พระอุปเสนะ พระมหานามะ และพระพุทธทัตตะ ท่านเหล่านี้ใช้ภาษาบาลีได้อย่างหลากหลาย ทั้งในแง่ของภาษาและลีลาชั้นเชิงในการอธิบายพระไตรปิฎก หลังจากยุคนี้แล้วยังมีนักปราชญ์อีกรุ่นหนึ่งคือพระฎีกาจารย์และพระอนุฎีกาจารย์ กลุ่มนี้ไม่ระบุนามตรงๆ เหมือนพระอรรถกถาจารย์ เรียกรวมๆ ว่า พระฎีกาจารย์หรืออนุฎีกาจารย์ ได้แสดงภาวะความเป็นปราชญ์ในทางภาษาบาลีอธิบายความของคัมภีร์อรรถกถา ฎีกาเป็นลำดับ อีกท่านหนึ่งคือพระนาคเสน ใช้ภาษาบาลีได้ตอบธรรมะกับพระยามิลินท์ ฝ่ายพระยามิลินท์เองก็เป็นปราชญ์ทางภาษาบาลีไม่น้อยที่สามารถฟังวิไลสนาธรรมจากพระนาคเสนเข้าใจได้ดี

ในปัจจุบันนี้ มีปราชญ์และกวีภาษาบาลีอยู่บ้าง แต่เป็นภาษาประดิษฐ์รุ่นหลังๆ เช่น ในประเทศพม่า ศรีลังกา และไทย ในประเทศพม่า มีการเรียนไวยากรณ์และเรียนพระไตรปิฎก ในประเทศศรีลังกา มีการเรียนภาษาบาลีถึงระดับปริญญาเอก ในประเทศไทยโดยเฉพาะคณะสงฆ์ไทยได้มีการเรียนการสอนภาษาบาลีตั้งแต่ชั้นประโยค ๑-๒ ถึงเปรียญธรรม ๙ ประโยค

๑.๓.๒ ทศนะต่างๆ ในวรรณคดีบาลี

คำว่า “ทศนะ” หมายถึงความเห็น การเห็น เครื่องรู้เห็น สิ่งที่เห็น ถ้าพิจารณาจากประเภทของนักปราชญ์และประเภทของกวีภาษาบาลีแล้ว อาจแบ่งทศนะในวรรณคดีบาลีได้ ๒ ประเภท คือ

- ๑) สัมพัทธทศนะ ได้แก่ วรรณคดีบาลีที่ประพันธ์ขึ้นจากแนวคิดเห็นหรือจากการค้นคว้ารวบรวมจากคัมภีร์ต่างๆ ตามแนวคิดที่เกิดขึ้นเองอย่างเป็นอิสระ เช่น คัมภีร์มิลินทปัญหา คัมภีร์วิมุตติมรรค คัมภีร์วิสุทธิมรรค คัมภีร์เนติปกรณ์ คัมภีร์เนติอรรถกถา หนังสือพุทธธรรม หนังสือกรรมที่ปณี หนังสือโลกที่ปณี เป็นต้น
- ๒) วิสฤทธิทศนะ หรือ ญาณทศนะ ได้แก่ วรรณคดีบาลีที่ประพันธ์ขึ้นจากความรู้จริงเห็นแจ้งตามสภาวะที่เป็นจริง หรือจากการตรัสรู้ เช่น คัมภีร์พระไตรปิฎก^{๑๗}

^{๑๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๙.

วรรณคดีบาลีแม้เป็นที่ยอมรับในประเทศที่นับถือพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท คือ พม่า ศรีลังกา ไทย กัมพูชาและลาวว่าเป็นพระพุทธรูปในพระไตรปิฎกและคัมภีร์ที่เกี่ยวข้องกันทั้งหมด แต่ด้วยเหตุที่ในยุคปัจจุบัน วรรณคดีบาลีได้เผยแพร่ไปทั่วโลก โดยเฉพาะในประเทศที่นับถือพระพุทธศาสนา มีการเรียนการสอนวรรณคดีบาลีกันอย่างกว้างขวาง ดังนั้น จึงมีนักการศึกษาหลายคนได้แสดงทัศนะในวรรณคดีบาลี ทั้งในด้านภาษาและแหล่งกำเนิดของภาษา ดังที่ Wilhem Geiger รวบรวมไว้ดังนี้^{๑๘}

H. Kern มีทัศนะว่า ภาษาบาลีไม่ใช่ภาษาเอกพันธ์ แต่เป็นภาษาที่เกิดจากการประสมประสานจากหลาย ๆ ภาษาในยุคและสถานที่ใกล้เคียงกัน โดยแสดงความเห็นว่า “ภาษาบาลีแสดงลักษณะเฉพาะที่แน่นอน” กล่าวคือเป็นภาษาที่ผสมปนเปของภาษาถิ่นที่หลากหลายภาษา

ตามธรรมเนียมที่ยอมรับกันในประเทศศรีลังกา ภาษาบาลี ก็คือภาษามาคธี มาคธีนิรุตติ มาคธีภาษา กล่าวคือ เป็นภาษาที่ใช้พูดกัน เป็นภาษาของประชาชนในดินแดนที่พระพุทธเจ้าทรงอุบัติขึ้น คำนี้ได้รับการยืนยันว่าพระบาลีในพระไตรปิฎกบันทึกด้วยภาษาที่พระพุทธเจ้าทรงใช้ประกาศพระศาสนา ภาษาบาลีในพระไตรปิฎกยังแสดงให้เห็นคัมภีร์ดั้งเดิมอีกด้วย เหตุผลที่ว่า มาคธี เรียกว่ามูลภาษาคือภาษาดั้งเดิม ก็เพราะเป็นภาษาที่พระพุทธเจ้าใช้ตรัสเทศนาสั่งสอนประชาชน

ดังนั้น จึงมีเหตุผลที่เป็นไปได้ว่า ภาษาบาลีคือรูปแบบภาษาท้องถิ่นของภาษามาคธี หรือภาษาบาลีตั้งอยู่บนพื้นฐานของภาษามาคธี มีภาษามาคธีเป็นฐาน ภาษาบาลีมีภาษามาคธีเป็นต้นเค้า การแบ่งรูปลักษณะของภาษามาคธีตามที่เราได้ทราบจากนักไวยากรณ์ก็ดี จากจารีตประเพณีก็ดี และจากบทละครก็ดี ภาษามาคธี ไม่ใช่ภาษาบาลีอย่างที่เราทราบ จุดเด่นที่พบก็คือ ภาษามาคธีจะมีลักษณะเด่นพิเศษคือ การออกเสียงจาก ร เป็น ล ทุกแห่ง* และออกเสียง ส เป็น ศ ทุกแห่ง*, เอ วิภัตตินาม ปฐมาวิภัตติ เอกวจนะ ปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์

^{๑๘} Wilhem Geiger ทัศนะทั้งหมดนี้ถอดความจาก **Pali Literature and Language**, 3rd Reprinted. Oriental Books Reprint Corporation, New Delhi : India, 1978, p 2-7.

* ในภาษาบาลีใช้ ส ออกเสียง ศ ไม่ได้ แต่มาคธีใช้ ศ ได้ ออกเสียง ส ไม่ได้ ในภาษาไทยเรานำคำว่า **โคลก** มาจากภาษาสันสกฤต บางแห่งใช้ ศ บางแห่งใช้ จ แต่ต่างความหมาย ทั้งที่มาจากคำเดียวกัน ในลักษณะนี้ ภาษาของชาวกูยในแถบอีสานตอนล่าง บางถิ่นออกเสียง ส เป็น จ ก็มี เพราะฉะนั้น ประเด็นนี้ อย่างเดียวไม่น่าจะถือเป็นสาระสำคัญว่า “ภาษามาคธีกับอรรธมาคธีไม่ใช่ภาษาเดียวกัน” : พระศรีวิสุทธิคุณ (มานพ ป.ธ.๙)

ของ อ การันต์ และรากศัพท์ที่เป็นพยัญชนะการันต์ผันคำเหมือนกัน จะอย่างไรก็ตาม ภาษาบาลียังมี ร ให้เห็น แต่ในบาลีไม่มี ศ โดยประการทั้งปวง คงใช้แต่ ส เท่านั้น รูปศัพท์ที่เป็นคำนามถูกกล่าวถึงในตอนท้ายพร้อมกับ โอ หรือ อัม เช่น ราชาโน, ราชานัม.

Westergaard กับ E. Kuhn มีทัศนะว่า ภาษาบาลีเป็นภาษาพูดในแคว้นอุชเชนี เพราะเป็นภาษาที่ใกล้เคียงที่สุดกับภาษาที่พระเจ้าอโศกมหาราชใช้จารึกหลักศิลา และเพราะเหตุผลว่าภาษาพูดของชาวเมืองอุชเชนีได้รับการกล่าวขานว่าเป็นภาษาแม่ของพระมหินทเถระผู้นำพระพุทธศาสนาไปเผยแผ่ในเกาะลังกาอีกด้วย

R.O. Franke เชื่อว่า พื้นเพดั้งเดิมของบาลีเป็นอาณาเขตที่ไม่น่าจะแคบเกินไป เพราะอาจจะตั้งอยู่แถบบริเวณจากอินเดียตอนกลางถึงเทือกเขาวินธัยฝั่งตะวันตก ดังนั้น จึงไม่ใช่เรื่องที่จะเกิดขึ้นไม่ได้ว่าอุชเชนีเป็นศูนย์กลางของแหล่งกำเนิดภาษาบาลี

Sten Konow สนับสนุนว่าแถบเทือกเขาวินธัยเป็นแผ่นดินเกิดของภาษาบาลี เขามีทัศนะชัดเจนว่า ภาษาบาลีกับภาษาไปศาจีมีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิด

Oldenberg มีทัศนะว่า บาลีเป็นภาษาของแคว้นกาลิงคะ

E. Muller เชื่อมั่นว่า แคว้นกาลิงคะเป็นภูมิลำเนาของภาษาบาลี ทั้งนี้ตามข้อสรุปบนข้อสมมติฐานว่า ที่อยู่อาศัยที่เก่าแก่ที่สุดในเกาะลังกาสามารถตั้งหลักปักฐานจากตรงกันข้ามกับแผ่นดินใหญ่เท่านั้น และไม่ใช้การตั้งรกรากโดยประชาชนจากอ่าวเบงกอล หรือจากคนแถบๆอ่าวเบงกอลนั้นด้วยเลย

Geiger เชื่อว่าภาษาบาลีไม่ใช่ภาษาเอกพันธุ์อย่างแน่นอน แต่เป็นเพียงรูปแบบของภาษาพูดอันเป็นที่นิยม ซึ่งมีฐานมาจากภาษามาคธี เป็นภาษาที่พระพุทธเจ้าทรงใช้ประกาศพระศาสนา และเป็นภาษาที่ใช้ในแคว้นมคธสมัยพุทธกาล จากนั้นจึงได้แสดงทัศนะในวรรณคดีทั้งในด้านถิ่นกำเนิดและอื่นๆ เช่น เนื้อหาสาระของวรรณคดีบาลี หรือคัมภีร์พระไตรปิฎกดังต่อไปนี้

คัมภีร์บาลีเป็นที่รู้จักกันอย่างแพร่หลายโดยนามว่า พระไตรปิฎก แปลว่าตะกร้าสามใบ เพราะประกอบด้วยส่วนใหญ่ๆ ๓ ส่วน คือ พระวินยปิฎก พระสุตตปิฎก* และพระอภิธรรมปิฎก รวมทั้งสามนี้เรียกว่าพระไตรปิฎกของนิกายเถรวาท ซึ่งเรียกกลุ่มของตนว่า วัชชีวาท การรวบรวมพระไตรปิฎกเริ่มต้นหลังจากพระพุทธเจ้าปรินิพพาน ตั้ง ๔๘๓ ปี ก่อนคริสตกาล ในคราวสังคายนาครั้งที่ ๓ ที่กรุงราชคฤห์พระไตรปิฎกได้พัฒนาการยาวนานถึง ๑๐๐ ปี ต่อมาในคราวที่สังคายนาที่เมืองไพศาลี มูลเหตุหลักของการสังคายนาก็คือการถือทศนะที่ผิดซึ่งเป็นลางร้ายที่จะชดราถอนโคณสวากสงฆ์ ในคราวสังคายนาครั้งที่ ๓ ภายใต้อุปถัมภ์ของพระเจ้าอโศกมหาราช พระคัมภีร์ในส่วนที่จำเป็นที่สุดดูเหมือนจะถูกบรรจุให้เป็นผลสำเร็จตามรูปแบบแล้ว การสังคายนาครั้งนี้เกี่ยวข้องอย่างมากกับการจัดรูปแบบพระอภิธรรมโดยฝีมือของพระโมคคัลลีบุตรติสสเถระ ว่ากันว่า ท่านรจนากถาวัตถุปรุกลงในอภิธรรมปิฎกด้วยกถาวัตถุปรุกลงประกอบด้วยทศนะ ๒๕๒ ประเด็นหักล้างคำสอนผิดๆ และได้รับการบรรจุลงในพระอภิธรรมปิฎก การสังคายนาครั้งที่ ๓ นี้มีเหตุการณ์สำคัญเกิดขึ้นคือการที่พระเจ้าอโศกมหาราชทรงส่งคณะสมณทูตออกไปเผยแผ่พระศาสนาในประเทศใกล้เคียง พระมหินทเถระผู้เป็นราชบุตรของพระเจ้าอโศกมหาราชเดินทางไปยังเกาะลังกาในฐานะที่เป็นพระธรรมทูต ผู้นำพระพุทธศาสนาเข้าไปเผยแผ่ กล่าวคือท่านนำพระคัมภีร์ในรูปแบบของเถรวาทเข้าไปยังเกาะลังกาจากที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้นนี้ สามารถสรุปประเด็นได้ดังนี้

- ๑) ภาษาบาลีเกิดจากการผสมผสานหลายภาษา โดยมีภาษาอรรธมาคธีเป็นเค้ามูล มีไวยากรณ์จัดระเบียบภาษาแล้วขนานนามว่า “ภาษามคร” เพื่อให้สอดคล้องกับสถานที่และบริเวณที่พระพุทธเจ้าแสดงธรรมเป็นส่วนใหญ่ และเป็นสถานที่ที่ทำการสังคายนาจัดรูปแบบพระธรรมวินัยเป็นพระไตรปิฎก
- ๒) ตัวเนื้อหาสาระในพระไตรปิฎกและคัมภีร์ที่เกี่ยวข้อง สามารถแยกประเด็นได้ ๒ คือพระไตรปิฎกเป็นผลงานของมหาชนคือพระสังคีติกาจารย์ เพราะสำเร็จลงโดยอนุมติจากการกสงฆ์ โดยวิธีการสังฆกรรม ส่วนคัมภีร์ที่เกี่ยวข้อง

* นักการศึกษาภาษาบาลีชาวตะวันตกมักใช้คำนี้เสมอๆ เพราะเทียบเคียงกับคำ “วินัยและอภิธรรม” ไม่มี “อนุต” บัณฑิตต่อท้ายเป็นวินัยนตปิฎก, อภิธัมมมตปิฎก จึงใช้ วินย, สุตต และอภิธรรม และในนวังค-สัตตคาส์จะพบคำว่า “สุตต .. ไม่ใช่ สุตตุนต์”

เป็นผลงานของเอกชนคือพระอรรถกถาจารย์ เช่น พระพุทธโฆสะจารย์ เป็นต้น ถึงแม้ความเห็นอื่นใดที่เห็นว่า พระพุทธโฆสะจารย์เป็นบรรณาธิการ คัมภีร์อรรถกถาสำคัญๆ โดยมีคณะทำงานร่วมโดยไม่ปรากฏนามก็ตาม แม้กระนั้นก็ถือว่าคัมภีร์อรรถกถาเป็นผลงานของเอกชน เพราะไม่ผ่าน กระบวนการทางสังฆกรรม ไม่ต้องให้การกสงฆ์ลงมติอนุมัติ

๑.๔ ประเภทของวรรณคดีบาลี^{๑๙}

วรรณคดีบาลี มีเนื้อหาสาระมากมายมหาศาลซึ่งเป็นที่ตกลงกันแล้วโดยทั่วไปว่า หมายถึงพระไตรปิฎก และคัมภีร์ที่เกี่ยวข้องกับพระไตรปิฎกนั้นด้วย ในเชิงทฤษฎี เราสามารถ แบ่งประเภทตามลักษณะที่ปรากฏเป็น ๒ ประเภท คือ ลักษณะของบทประพันธ์กับลักษณะ ของหลักคำสอน ซึ่งในแต่ละลักษณะมีรายละเอียดดังนี้

๑.๔.๑ ลักษณะของบทประพันธ์

พญโธ จ นาม สทตฺตถา สหิตา โทสวชฺชิตา
ปชฺชชชฺชวิมิสฺसानิ เกเทนายิ ติธา ภเว

คำแปล : ศัพท์และอรรถที่กลมกลืนกัน ปราศจากโทษ (ความไม่ไพเราะทางภาษา)
ชื่อว่าพันธะ กล่าวโดยประเภท มี ๓ ประเภท คือ ปชฺชชะ คชฺชะ วิมิสสะ

บทประพันธ์เป็นคาถาปฐยาวัตถ์ข้างต้นนี้ จะเห็นได้ว่า ท่านแบ่งวรรณคดีบาลีออกเป็น ๓ ประเภท ตามลักษณะของบทประพันธ์ คือ

๑) ปชฺชชะ ร้อยกรอง

^{๑๙} ดัดแปลงมาจาก “วรรณคดีบาลี ๑”. ของไกรวุฒิ มะโนรัตน์, (กรุงเทพมหานคร : จริยสุนิทวงศ์การพิมพ์, ๒๕๔๙), หน้า ๔๘-๖๒.

๒) คัชชะ ร้อยแก้ว

๓) วิมิสสะ ผสมกันระหว่างร้อยกรองกับร้อยแก้ว

แต่ละประเภทมีกฎเกณฑ์และแบบวิธีแสดงเนื้อหาตามลักษณะของแม่บทของบทประพันธ์ ดังนี้

๑) **ปักษะ ร้อยกรอง** คือวรรณคดีบาฬีประเภทเรียบเรียงถ้อยคำให้เป็นระเบียบตามบัญญัติแห่งฉันทลักษณ์ ตามคัมภีร์สัททนิติ และคัมภีร์พาลาวตารได้แบ่งปักษะ ออกเป็น ๒ ประเภท เรียกว่าฉันท คือ

- (๑) วรรณวุตติ ฉันทวรรณพฤติ ได้แก่ฉันทที่กำหนดจำนวนอักษรหรือจำนวนคำในบาทหนึ่งๆ
- (๒) มตตาวุตติ ฉันทมาตราพฤติ ได้แก่ฉันทที่กำหนดอัตราคือจำนวนครุ และลหุ ในบาทหนึ่งๆ

อย่างไรก็ดี ผู้ที่จะประพันธ์วรรณคดีบาฬีอย่าง “ปักษะ” ได้ดีเยี่ยมั้น คัมภีร์สุโพธาลังการกล่าวว่าต้องเป็นผู้เชี่ยวชาญในคัมภีร์ ๔ อย่าง คือ

- (๑) คัมภีร์ศัพทศาสตร์ ว่าด้วยเรื่องไวยากรณ์และศัพท์ต่างๆ
- (๒) คัมภีร์นิฆนฺตศาสตร์ ว่าด้วยเรื่องความหมายของศัพท์ ได้แก่ คัมภีร์อภิธานหรือพจนานุกรมบาฬี
- (๓) คัมภีร์ฉันทศาสตร์ ว่าด้วยเรื่องราวของฉันท เช่น คัมภีร์วุตโตทัย และคัมภีร์ฉันทโหมฏฐรี เป็นต้น
- (๔) คัมภีร์อลังการศาสตร์ ว่าด้วยกระบวนการแต่งบาฬี ลีลาการแต่งฉันท เช่น คัมภีร์สุโพธาลังการ เป็นต้น ซึ่งศาสตร์เหล่านี้ไม่ใช่วรรณคดีบาฬี แต่เป็นศาสตร์ภาษาบาลีที่เป็นอุปกรณ์ในการประพันธ์วรรณคดีบาฬีเท่านั้น

๒) **คัชชะ ร้อยแก้ว** ความเรียงที่สละสลวยไพเราะเหมาะเจาะด้วยเสียงและความหมาย

วรรณคดีประเภทคัชชะหรือจุนณียบท เป็นงานประพันธ์ที่เขียนโดยวิธีเขียนเรียบๆ แสดงความคิดอย่างงดงาม ประณีตบรรจง พิถีพิถันในเรื่องกฎเกณฑ์ทางไวยากรณ์ มุ่งเน้นศัพท์

และอรรถเป็นสำคัญ และกฎเกณฑ์ทางไวยากรณ์ที่เป็นกรอบแสดงเนื้อหาของวรรณคดีบาลีที่แต่งอย่างค้ำชะ ก็คือการเรียงประโยคและโครงสร้างของประโยค ซึ่งประโยคในภาษาบาลีอาจแบ่งได้ ๖ ประโยค คือ

- (๑) ประโยคอิงคัตตะ
- (๒) ประโยคกัตตุวาก
- (๓) ประโยคกัมมวาก
- (๔) ประโยคภาววาก
- (๕) ประโยคเหตุกัตตุวาก และ
- (๖) ประโยคเหตุกัมมวาก

ประโยคเหล่านี้มีโครงสร้างเฉพาะ ในแต่ละประโยคมีองค์ประกอบของประโยคมากบ้าง น้อยบ้าง ไม่เท่ากัน ทั้งนี้ ขึ้นอยู่กับเนื้อความนั้นๆ เป็นสำคัญ โดยเฉพาะในประโยคอิงคัตตะ จะมีอยู่ ๒ ส่วน คือ บทประธานกับบทขยายประธาน ในประโยคภาววากก็มี ๒ ส่วน คือ บทประธานกับบทกิริยา ในประโยคอื่นนั้นจะมีโครงสร้างใหญ่ๆ ๓ ส่วนเป็นหลัก คือบทประธาน บทกรรม และบทกิริยา และในบางประโยคอาจมีส่วนย่อยอื่นๆ เพิ่มอีก คือบทขยายประธาน บทขยายกรรม และบทขยายกิริยา รวมทั้งอาจมีศัพท์ อาลปนะ และนิบาตต่างๆ ในที่นี้จะขอข้ามไป ไม่ขยายความ

๓) วิมีสสะ ผสมกัน

บทประพันธ์บทหนึ่งๆ จะมีชีวิตชีวานั้น ขึ้นอยู่กับปัจจัยหลายอย่างด้วยกัน อารมณ์ ความรู้สึก และเนื้อเรื่อง เป็นปัจจัยที่มีความสำคัญอยู่ไม่น้อย

ปักษะและค้ำชะทั้ง ๒ นี้มีข้อแตกต่างที่สำคัญ จนถึงได้ว่าเป็นข้อดีและข้อด้อยของแต่ละฝ่ายตามลักษณะ ดังนี้

ลักษณะแห่งปักษะ เป็นการสร้างสรรค์ความงามขึ้นด้วยตัวอักษร เสียงและจังหวะ อันก่อให้เกิดจินตนาการที่กว้างไกล มีความรู้สึกสะเทือนใจที่ลึกซึ้งและเข้มข้น แต่การสร้างงานลักษณะนี้จะต้องอาศัยความสันทัดและศิลปะในการเลือกใช้ถ้อยคำเพื่อจะสร้างภาพและเสียง ให้มีอิทธิพลจงใจผู้อ่านให้รู้สึก นึกเห็นแล้วคิดคล้อยตามได้

ลักษณะแห่งคัมภีระ เป็นการสร้างสรรค์ความจริงขึ้น จึงเน้นความแจ่มชัด ความง่าย และรัดกุม แม้มีสำนวนโวหารก็เป็นสำนวนโวหารที่เข้าใจได้ชัดเจนทันที

ปัทมและคัมภีระ ๒ ประการนี้ นอกจากจะมีรูปแบบการประพันธ์ที่แตกต่างกันแล้ว เนื้อหาซึ่งเป็นสาระที่นำเสนอก็แตกต่างกันด้วย

สำหรับผู้ที่ยังมิได้สัมผัสกับลักษณะแล้ว จัดว่าเป็นการสกัดกั้นวิธีเลือกใช้คำให้ตรงกับความหมายหรืออารมณ์ของตน และผู้ประพันธ์เองจะผลิตเพลลิตขึ้นอยู่กับการเล่นคำและเสียง จังหวะหรือมองข้ามความสำเร็จของเนื้อหากลายเป็นทัศนะ “รูปแบบนิยม” ที่ถือว่ารูปแบบคือ สิ่งที่กำหนดเนื้อหา การคัดเนื้อหา ก็เพื่อจะนำมาเสริมความมีศิลปะของรูปแบบเท่านั้น แต่หาก เน้นเนื้อหาสาระและมองข้ามความสำคัญของรูปแบบอันเป็นทัศนะ “วัตถุนิยมสามัญ” ที่ถือว่า รูปแบบเป็นเพียงการตกแต่งรูปภายนอกของเนื้อหาทางประวัติศาสตร์ที่สลับซับซ้อนเท่านั้น บทประพันธ์นั้นก็ไม่มีชีวิตและอารมณ์ที่แสดงออกมาก็จะตายด้านนี้เป็นปัญหาระหว่าง “รูปแบบ” และเนื้อหา ที่ได้รับการยกขึ้นสู่เวทีอภิปรายมาหลายทศวรรษแล้ว

ดังนั้น วิมุตตจะเป็นตัวเลือกระหว่างรูปแบบและเนื้อหาที่ผู้ประพันธ์จะส่งสารไปสู่ผู้อ่าน อีกวิธีหนึ่ง

๑.๔.๒ ลักษณะของหลักคำสอน

“พหู ไซ ภิกขเว มยา ธมฺมา เทลิตา สุตตํ เคยยํ เวยยาकरणํ
คาถา อุทานํ อิติวุตตกํ ชาตกํ อพฺภูตธมฺมํ เวทลฺลนฺติ

คำแปล : ภิกษุทั้งหลาย ธรรมทั้งหลายมากแลอันเราแสดงแล้ว คือสุตตะ เคยยะ เวยยาकरणะ คาถา อุทาน อิติวุตตะ ชาตกะ อพภูตธรรม เวทลลนะ”

พุทธพจน์ข้างต้นนี้ทำให้ทราบว่า มีแบบวิธีแสดงเนื้อหาตามลักษณะของคำสอน ๔ ประการ เรียกว่า นวักคัสตฤศาสน์ คำนี้พระธรรมปิฎกอธิบายความไว้ดังนี้

นวักคัสตฤศาสน์ หมายถึงคำสอนของพระพุทธเจ้า มีลักษณะ ๔ รูปแบบ คือ

- ๑) สุตตํ ได้แก่ อุภโตวิภังค์ นิทเทส ชนธกะ ปริวาร พระสูตรในสุตตนิบาต และ พุทธวจนะอื่นๆ ที่มีชื่อว่าสุตตะ หรือสุตตันตะ กล่าวง่าย ๆ คือวินัยปิฎก คัมภีร์นิทเทสทั้งสอง และพระสูตรทั้งหลาย

- ๒) เคยยได้แก่ ความที่มีร้อยแก้วและร้อยกรองผสมกัน หมายถึงพระสูตรที่มีคาถาทั้งหมด โดยเฉพาะสคาถวรรคในสังยุตตนิกาย
- ๓) เวยยากรณ์ ได้แก่ ความร้อยแก้วล้วน หมายถึงพระอภิธรรมปิฎกทั้งหมด พระสูตรที่ไม่มีคาถา และพุทธพจน์อื่นใดที่ไม่จัดเข้าในองค์ ๘ ข้อที่เหลือ
- ๔) คาถา ได้แก่ ความร้อยกรองล้วน หมายถึงพระธรรมบท เถรคาถา เถรีคาถา และคาถาล้วนในสุตตนิบาตที่ไม่มีชื่อว่าเป็นสูตร
- ๕) อุทาน ได้แก่ พระคาถาที่ทรงเปล่งด้วยพระหฤทัยสหจรด้วยโสมนัสสัมปยุตด้วยญาณ พร้อมทั้งข้อความอันประกอบอยู่ด้วย รวมเป็นพระสูตร ๘๒ สูตร
- ๖) อิติวุตตก์ ได้แก่ พระสูตร ๑๑๐ สูตรซึ่งตรัสโดยนัยที่ขึ้นต้นว่า วุตฺตํ เหติ ภควตา หรือ วุตตญฺเหติ ภควตา
- ๗) ชาดก ได้แก่ ชาดก ๕๕๐ เรื่องมีอภินนกชาดก เป็นต้น
- ๘) อพฺภูตธมฺมํ คือเรื่องอัศจรรย์ ได้แก่พระสูตรที่ว่าด้วยข้ออัศจรรย์ ไม่เคยมีทุกสูตร เช่นที่ตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย ข้ออัศจรรย์ไม่เคยมี ๔ อย่างนี้ หาได้ในอานนท” ดังนี้ เป็นต้น
- ๙) เวทลล ได้แก่ พระสูตรแบบถามตอบ ซึ่งผู้ถามได้ทั้งความรู้และความพอใจถามต่อๆ ไป เช่น จูฬเวทลลสูตร มหาเวทลลสูตร สัมมาภิภูจฺจุสูตร สักกปัญฺหสูตร สังขารภาชนีย-สูตร และมหาปุณณมสูตร เป็นต้น

คำว่าวันวลัตถุสาสน์นี้ เป็นคำใหม่รุ่นคัมภีร์อุปทาน พุทธวงศ์และอรรถกถาทั้งหลาย บางทีเรียกว่าชินสาสน์บ้าง พุทธวงจะบ้าง ส่วนในบาลีที่มาทั้งหลาย เรียกว่าธรรมบ้าง เรียกว่าสูตรบ้าง

แต่เมื่อยอมรับกันมาว่าคัมภีร์ต่างๆ ที่แต่งด้วยภาษาบาลีหรือภาษาเขมร เรียกว่าวรรณคดีบาลีแล้ว วรรณคดีบาลีจึงสามารถแยกประเภทได้อีก ๒ ประเภท คือ

- ๑) ประเภทพระไตรปิฎก
- ๒) ประเภทที่ไม่เป็นพระไตรปิฎก

ซึ่งแต่ละประเภทนี้จะได้กล่าวถึงในบทต่อไป

สรุปท้ายบท

วรรณคดีบาฬี หมายถึงพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา โยชนา และปกรณ์วิเสส รวมถึงวรรณกรรมพุทธศาสนานิกายเถรวาทอื่นๆ ที่เขียนด้วยภาษาบาลีที่พระมหาเถระทั้งหลาย มีพระมหากัสสปเถระ เป็นต้น ได้ยกพระธรรมและพระวินัยอันเป็นพุทธวจนะดั้งเดิมสู่ “มหาสังคิติ” แล้วถ่ายทอดสืบต่อกันมาด้วยวิธีมุขปาฐะ คือท่องจำปากเปล่าและได้จารจารึกเป็นลายลักษณ์อักษรลงบนใบลานเป็นครั้งแรกด้วย “อักษรสิงหล” เมื่อคราวสังคายนาครั้งที่ ๕ ประมาณ ปี พ.ศ.๔๓๓ ณ ประเทศศรีลังกา ในรัชสมัยของพระเจ้าวัฏฏคามินิอภัย จากนั้นประเทศพุทธศาสนานิกายเถรวาทจึงได้คัดลอกเป็นอักษรแห่งชาติของตนสืบต่อกันมา

วรรณคดีบาฬี เป็นหนังสือหรือเรื่องราวที่วางอยู่บนพื้นฐานของความจริง ความงาม และความดี อันมีคำอธิบายที่ประกอบด้วยเหตุผลและข้อเท็จจริง และส่วนหนึ่งอาจแสดงอารมณ์ ความรู้สึกนึกคิด ความบันเทิงใจ และจินตนาการที่สะท้อนถ่ายทอดความชัดเจนของชีวิตและโลก วรรณคดีบาฬีมี ๒ ประเภท คือ วรรณคดีบาฬีที่เป็นพระไตรปิฎก ได้แก่ คัมภีร์พระไตรปิฎกกับวรรณคดีบาฬีที่มีใช้พระไตรปิฎก ได้แก่ คัมภีร์อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา โยชนา ปกรณ์วิเสส และวรรณกรรมพุทธศาสนานิกายเถรวาทอื่นๆ

คำถามท้ายบท

๑. วรรณคดีบาลีคืออะไร จงอธิบาย
๒. ตามหลักวิชาการฝ่ายบาลีได้ให้ความหมายของวรรณคดีบาลีไว้อย่างไร จงบอกความหมาย
๓. ตามหลักวิชาการของอินเดียได้ให้ความหมายของบาลีไว้อย่างไร จงบอกความหมาย
๔. ลักษณะของวรรณคดีบาลีคืออะไร จงอธิบาย
๕. นักปราชญ์และกวีภาษาบาลีได้ให้ทัศนะเกี่ยวกับลักษณะวรรณคดีอย่างไรบ้าง จงอธิบาย
๖. ทัศนะต่าง ๆ ในวรรณคดีบาลี มีอย่างไรบ้าง จงอธิบาย
๗. ประเภทของวรรณคดีบาลีจำแนกได้อย่างไร จงจำแนกประเภท
๘. วรรณคดีบาลีประเภทบทประพันธ์ จำแนกได้อย่างไรบ้าง
๙. วรรณคดีบาลีประเภทหลักคำสอน จำแนกไว้อย่างไรบ้าง

เอกสารอ้างอิงประเภท

ไกรวุฒิ มะโนรัตน์. **วรรณคดีบาลี ๑. เอกสารโรเนียวเย็บเล่ม.** กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๕.

พระศรีวิสุทธิพงศ์และวิชานนท์. **ความรู้เรื่องภาษาบาลี.** พิมพ์เป็นมูทิตาสักการะเนื่องในวโรกาสสมโภชสิริบุญปฏิพระธรรมวโรดม (นิยม จานิสฺสโร ป.ธ.๙). กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหา-จุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๑.

พระอุตรคณาธิการ (ชินนทร์ สระคำ). **ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาในอินเดีย.** พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔.

สนิท ตั้งทวี. **วรรณคดีและวรรณกรรมศาสนา.** กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์, ๒๕๒๗.

สุภาพรรณ ณ บางช้าง. **ประวัติวรรณคดีบาลีในอินเดียและลังกา.** กรุงเทพมหานคร : ศักติโสภาคการพิมพ์, ๒๕๒๖.

เสถียร โพธิ์นันทะ. **ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา.** พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด สื่อการค้า (แผนกการพิมพ์), ๒๕๒๒.

เสนาะ ผดุงฉัตร. **ความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับวรรณคดีบาลี.** กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๒.

แสง มนวิฑูร (ผู้แปล). **ชินกาลมาลีปกรณ์.** พิมพ์ครั้งที่ ๒ กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐.

Natavarlal Joshi. **Poetry, Creative and Aesthetic Experience. (Sanskrit Poetics and Literature Criticism).** Eastern Book Linkers. New Delhi : India, 1994.

Wilhem Geiger. **Pali Literature and Language.** 3rd Reprinted. Oriental Books Reprint Corporation, New Delhi : India, 1978.

บทที่ ๒

พระไตรปิฎก

พระมหาไพโรจน์ กนโก
อาจารย์วิวัฒน์ กัลยาณพัฒน์กุล

วัตถุประสงค์การเรียนรู้ประจำบท

เมื่อได้ศึกษาเนื้อหาในบทนี้แล้ว ผู้ศึกษาสามารถ

๑. อธิบายความหมายของพระไตรปิฎกได้
๒. วิเคราะห์ความสำคัญของพระไตรปิฎกได้
๓. สรุปสาระสำคัญของพระไตรปิฎกได้
๔. อธิบายกำเนิดและพัฒนาการของพระไตรปิฎกได้

ขอบข่ายเนื้อหา

- ความนำ
- ความหมายของพระไตรปิฎก
- ความสำคัญของพระไตรปิฎก
- สาระสำคัญของพระไตรปิฎก
- กำเนิดและพัฒนาการของพระไตรปิฎก

๒.๑ ความนำ

วรรณคดีบาลีที่หมายถึงพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา โยชนา และปกรณ์-วิเสส รวมถึงวรรณกรรมพุทธศาสนานิกายเถรวาทอื่นๆ เป็นคัมภีร์หรือเรื่องราวที่วางอยู่บนพื้นฐานของความจริง ความงาม และความดี อันมีคำอธิบายที่ประกอบด้วยเหตุผลและข้อเท็จจริง อีกส่วนหนึ่งอาจแสดงอารมณ์ ความรู้สึกนึกคิด แรงบันดาลใจ และจินตนาการที่สะท้อนถ่ายทอดความชัดเจนของชีวิตและโลก คัมภีร์ซึ่งประมวลลักษณะทางเนื้อหาดังกล่าวนี้ได้แก่ วรรณคดีบาลีประเภทพระไตรปิฎก และวรรณคดีบาลีประเภทที่มีใช่พระไตรปิฎก ซึ่งในบทที่ ๒ นี้ จะได้กล่าวถึงวรรณคดีประเภทพระไตรปิฎกต่อไป

๒.๒ ความหมายของพระไตรปิฎก

พระไตรปิฎก มีความหมายตามรูปศัพท์ว่า กระจาดหรือตะกร้า ๓ ใบ คำว่า ไตร แปลว่า ๓ และคำว่า ปิฎก แปลว่า กระจาด ตะกร้า เมื่อรวมกันเข้า จึงแปลว่า ตะกร้า ๓ ใบ คือ

ตะกร้าใบที่ ๑ บรรจุพระวินัย เรียกว่า พระวินัยปิฎก

ตะกร้าใบที่ ๒ บรรจุพระสูตร เรียกว่า พระสุตตันตปิฎก

ตะกร้าใบที่ ๓ บรรจุพระอภิธรรม เรียกว่า พระอภิธรรมปิฎก

พระไตรปิฎก มีความหมายตามเนื้อหา หมายถึงคัมภีร์ที่บรรจุพุทธพจน์และเรื่องราวชั้นเดิมของพระพุทธศาสนา ๓ ชุด หรือ ประมวลแห่งคัมภีร์ที่รวบรวมพระธรรมวินัย ๓ หมวด กล่าวคือ พระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก”^๑

^๑ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท เอส. อาร์. พรินติ้ง แมส โปรดักส์ จำกัด, ๒๕๔๖), หน้า ๖๐.

๒.๓ ความสำคัญของพระไตรปิฎก

พระไตรปิฎกเป็นคัมภีร์ทางพุทธศาสนาที่เก่าแก่ที่สุด ถ้าหากจะนับอายุของคัมภีร์กันแล้วก็มีอายุไม่น้อยกว่า ๒,๓๐๐ ปี พระไตรปิฎก คือคัมภีร์ที่ประมวลเอาคำสั่งสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้ามาจารึกไว้ มีความสำคัญกล่าวโดยย่อ ดังนี้

- ๑) พระไตรปิฎกเป็นที่รวมไว้ซึ่งพระพุทฺธพจน์ อันเป็นคำสั่งสอนของพระพุทฺธเจ้าที่พระองค์ได้ตรัสไว้เองซึ่งตกทอดมาถึงสมัยปัจจุบัน ทำให้ชาวพุทฺธรู้จักคำสอนของพระพุทฺธเจ้าจากพระไตรปิฎกเป็นสำคัญ
- ๒) พระไตรปิฎกเป็นที่สถิตของพระศาสดาของพุทฺธศาสนิกชน เพราะเป็นที่บรรจุพระธรรมวินัยที่พระพุทฺธเจ้าตรัสไว้ให้เป็นศาสดาแทนพระองค์ ชาวพุทฺธจะเฝ้าหรือรู้จักพระพุทฺธเจ้าได้จากพระดำรัสของพระองค์ที่ท่านรักษากันไว้ในพระไตรปิฎก
- ๓) พระไตรปิฎกเป็นแหล่งต้นเดิมของคำสอนในพระพุทฺธศาสนา คำสอน คำอธิบาย คัมภีร์ หนังสือ ตำราที่อาจารย์และนักปราชญ์ทั้งหลายพูด กล่าวหรือเรียบเรียงไว้ที่จัดว่าเป็นของในพระพุทฺธศาสนา จะต้องสืบขยายออกมาและเป็นไปตามคำสอนแม่บทในพระไตรปิฎกที่เป็นฐานหรือเป็นแหล่งต้นเดิม
- ๔) พระไตรปิฎกเป็นหลักฐานอ้างอิงในการแสดงหรือยืนยันหลักการที่กล่าวว่า เป็นพระพุทฺธศาสนาจะเป็นที่น่าเชื่อถือหรือยอมรับได้ด้วยดี เมื่ออ้างอิงหลักฐานในพระไตรปิฎก ซึ่งถือว่าเป็นหลักฐานอ้างอิงชั้นสูงสุด หรือปฐมภูมิ
- ๕) พระไตรปิฎกเป็นมาตรฐานตรวจสอบคำสอนในพระพุทฺธศาสนา คำสอนหรือคำกล่าวใดๆ ที่จะถือว่าเป็นคำสอนในพระพุทฺธศาสนาได้ จะต้องสอดคล้องกับพระธรรมวินัยซึ่งมีมาในพระไตรปิฎก (แม้แต่คำหรือข้อความในพระไตรปิฎกเอง ถ้าส่วนใดถูกสงสัยว่าจะแปลกปลอม ก็ตรวจสอบด้วยคำสอนทั่วไปในพระไตรปิฎก)
- ๖) พระไตรปิฎกเป็นมาตรฐานตรวจสอบความเชื่อถือและข้อปฏิบัติในพระพุทฺธศาสนา ความเชื่อถือหรือข้อปฏิบัติตลอดจนพฤติกรรมใดๆ จะวินิจฉัยว่าถูกต้องหรือผิดพลาดเป็นพระพุทฺธศาสนาหรือไม่ ก็โดยอาศัยพระธรรมวินัยที่มีมาในพระไตรปิฎกเป็นเครื่องตัดสิน

ด้วยเหตุดังกล่าวมานี้ การศึกษาค้นคว้าพระไตรปิฎกจึงเป็นกิจสำคัญยิ่งของชาวพุทธ ถือว่าเป็นการสืบต่ออายุพระพุทธศาสนา หรือเป็นความดำรงอยู่ของพระพุทธศาสนากล่าวคือ ถ้ายังมีการศึกษาค้นคว้าพระไตรปิฎกเพื่อนำไปใช้ปฏิบัติ พระพุทธศาสนาก็ยังดำรงอยู่ แต่ถ้าไม่มีการศึกษาค้นคว้าพระไตรปิฎก แม้จะมีการปฏิบัติก็จะเป็นไปตามหลักการของพระพุทธศาสนา พระพุทธศาสนาก็จะไม่ดำรงอยู่คือจะเสื่อมสูญไป

นอกจากความสำคัญในทางพระพุทธศาสนาโดยตรงแล้วพระไตรปิฎกยังมีคุณค่าที่สำคัญในด้านอื่นๆ อีกมาก โดยเฉพาะ

- ๑) เป็นที่บันทึกหลักฐานเกี่ยวกับลัทธิ ความเชื่อถือ ศาสนา ปรัชญา วัฒนธรรม ขนบธรรมเนียมประเพณี เรื่องราว เหตุการณ์และถิ่นฐาน เช่น แฉกแฉกต่าง ๆ ในยุคอดีตไว้เป็นอันมาก
- ๒) เป็นแหล่งที่สำหรับสืบค้นแนวความคิดที่สัมพันธ์กับวิชาการต่างๆ เนื่องจากคำสอนในพระธรรมวินัยมีเนื้อหาสาระเกี่ยวโยงหรือครอบคลุมถึงวิชาการหลายอย่างเช่น จิตวิทยา กฎหมาย การปกครอง เศรษฐกิจ เป็นต้น
- ๓) เป็นแหล่งเดิมของคำศัพท์บาลีที่นำมาใช้ในภาษาไทย เนื่องจากภาษาบาลีเป็นรากฐานสำคัญส่วนหนึ่งของภาษาไทย การศึกษาค้นคว้าพระไตรปิฎกจึงมีอุปการะพิเศษแก่การศึกษาภาษาไทย

รวมความว่า การศึกษาค้นคว้าพระไตรปิฎกมีคุณค่าสำคัญ ไม่เฉพาะแต่ในการศึกษาพระพุทธศาสนาเท่านั้นแต่อำนวยความสะดวกทางวิชาการในด้านต่างๆ มากมาย เช่น ภาษาไทย ภูมิศาสตร์ ประวัติศาสตร์ สังคมวิทยา มานุษยวิทยา โบราณคดี รัฐศาสตร์ เศรษฐศาสตร์ นิติศาสตร์ ศึกษาศาสตร์ ศาสนา ปรัชญา และจิตวิทยา เป็นต้น^๒

^๒ พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), *รู้จักพระไตรปิฎกเพื่อเป็นชาวพุทธที่แท้*, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : พิมพ์ที่เอ็ดดิสัน เพอร์ส โปรดักส์, ๒๕๔๓), หน้า ๒๘.

ดังนั้น คัมภีร์พระไตรปิฎกจึงเป็นที่รวมของศาสตร์ทั้งหลาย ไม่ว่าจะเป็นศาสนา-ศาสตร์ สังคมศาสตร์ ภาษาศาสตร์ วิทยาศาสตร์ จิตศาสตร์ จริยศาสตร์ จักรวาลวิทยา ดรรกวิทยา โลกวิทยา มานุษยวิทยา เราสามารถศึกษาหาความรู้ได้จากพระไตรปิฎก^๙

๒.๔ สารสำคัญของพระไตรปิฎก

สารสำคัญของพระไตรปิฎกแต่ละปิฎกดังนี้

- ๑) พระวินัยปิฎก ประมวลพุทธพจน์หมวดพระวินัย คือพุทธบัญญัติเกี่ยวกับความประพฤติ ความเป็นอยู่ ขนบธรรมเนียมและการดำเนินกิจการต่าง ๆ ของภิกษุสงฆ์และภิกษุณีสงฆ์
- ๒) พระสุตตันตปิฎก ประมวลพุทธพจน์หมวดพระสุตตร คือ พระธรรมเทศนา คำบรรยาย หรืออธิบายธรรมต่าง ๆ ที่ตรัสยกย่องให้เหมาะกับบุคคลและโอกาส ตลอดจนบทประพันธ์ เรื่องเล่า และเรื่องราวทั้งหลายที่เป็นชั้นเดิมในพระพุทธศาสนา
- ๓) พระอภิธรรมปิฎก ประมวลพุทธพจน์หมวดพระอภิธรรม คือหลักธรรมและคำอธิบายที่เป็นเนื้อหาธรรมะล้วน ๆ ไม่เกี่ยวข้องกับบุคคลหรือเหตุการณ์

ในคัมภีร์สมันตปาสาทิกา อรรถกถาพระวินัยปิฎก ได้อธิบายสรุปสาระสำคัญของพระไตรปิฎกที่เป็นลักษณะสำคัญของพระพุทธศาสนาไว้ ๕ นัย ดังนี้

นัยที่ ๑

- ๑) พระวินัยปิฎก เป็นอาณาเทศนา คือการแสดงธรรมในลักษณะตั้งเป็นข้อบังคับ โดยส่วนใหญ่
- ๒) พระสุตตันตปิฎก เป็นโวหารเทศนา คือการแสดงธรรมยกย่ายำนวนให้เหมาะสมแก่จริตอัธยาศัยของผู้ฟัง

^๙ พระราชกวี (เกษม สยุมโต), **พระไตรปิฎกวิจารณ์**, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท คอมแพคท์พริ้นท์ จำกัด, ๒๕๔๓), หน้า ๒.

- ๓) พระอภิธรรมปิฎก เป็นปรมัตตเทศนา คือการแสดงธรรมเจาะจงเฉพาะประโยชน์อย่างยิ่ง คือมุ่งชี้สภาวะคือความจริงเป็นใหญ่

นัยที่ ๒

- ๑) พระวินัยปิฎก เป็นยถาปราชฺสาธนะ คือการสอนธรรมตามความผิด หรือโทษานุโทษที่พึงงดเว้น
 ๒) พระสุตตันตปิฎก เป็นยถาอนุโลมสาธนะ คือการสอนโดยอนุโลมแก่จริต อหยาสัยของผู้ฟังซึ่งมีต่างๆ กัน
 ๓) พระอภิธรรมปิฎก เป็นยถาธัมมสาธนะ คือการสอนตามเนื้อหาแท้ๆ ของธรรมะ

นัยที่ ๓

- ๑) พระวินัยปิฎก เป็นสังวรารวรกถา คือ ถ้อยคำที่ว่าด้วยความสำรวมและไม่สำรวม
 ๒) พระสุตตันตปิฎก เป็นทักขิณเวรฺจนกถา คือถ้อยคำที่สอนให้ฝอนคลาย “ทิฏฐิ” คือความเห็นผิด
 ๓) พระอภิธรรมปิฎก เป็นนามรูปปริจเฉทกถา คือถ้อยคำที่สอนให้กำหนดนามและรูป คือร่างกายและจิตใจ

นัยที่ ๔

- ๑) พระวินัยปิฎก เป็นอธิศีลสิกขา คือ ข้อศึกษาศีลชั้นสูง
 ๒) พระสุตตันตปิฎก เป็นอธิจิตตสิกขา คือข้อศึกษาสมาธิชั้นสูง
 ๓) พระอภิธรรมปิฎก เป็นอธิปัญญาสิกขา คือข้อศึกษาปัญญาชั้นสูง

นัยที่ ๕

- ๑) พระวินัยปิฎก เป็นวิติกมปหาน คือเครื่องละกิเลสอย่างหยาบที่เป็นเหตุให้ล่วงละเมิดศีล
 ๒) พระสุตตันตปิฎก เป็นปริยฺยฐานปหาน คือเครื่องละกิเลสอย่างกลาง อันริ้งรัดจิต ได้แก่ นิเวรณคือกิเลสอันกันจิตไม่ได้เป็นสมาธิ
 ๓) พระอภิธรรมปิฎก เป็นอนุสยปหาน คือเครื่องละกิเลสอย่างละเอียด อันได้แก่ กิเลสที่นอนอยู่ในสันดานเหมือนตะกอนนอนกันตุม

สรุปสาระสำคัญทั้ง ๕ นัยข้างต้นนี้ ดังนี้

- ๑) พระวินัยปิฎก ได้แก่ พุทธพจน์ที่ทรงสอนให้มีศีลสมบัติ
- ๒) พระสุตตันตปิฎก ได้แก่ พุทธพจน์ที่ทรงสอนให้มีสมาธิสมบัติ
- ๓) พระอภิธรรมปิฎก ได้แก่ พุทธพจน์ที่ทรงสอนให้มีปัญญาสมบัติ^๔

๒.๕ กำเนิดและพัฒนาการของพระไตรปิฎก

พระไตรปิฎก มีกำเนิดและพัฒนาการมาจากหลักธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้า เรียกว่า “พุทธพจน์” ซึ่งแบ่งเป็น ๓ ตอน คือ ปฐมพุทธพจน์ มัชฌิมพุทธพจน์ และปัจฉิมพุทธพจน์^๕ พระอุทานที่พระพุทธองค์ตรัสเปล่งออกครั้งแรกเมื่อแรกตรัสรู้ ณ มหาโพธิบัลลังก์ว่า

“เมื่อใดแล ธรรมทั้งหลายปรากฏแก่พราหมณ์ผู้มีความเพียรเพ่งอยู่ เมื่อนั้น ความสงสัยทั้งปวงของพราหมณ์นั้น ย่อมดับไปเพราะมารู้ธรรม (โพธิปักขิย ธรรม) พร้อมทั้งเหตุ”

เมื่อใดแล ธรรมทั้งหลายปรากฏแก่พราหมณ์ ผู้มีความเพียร เพ่งอยู่ เมื่อนั้น ความสงสัยทั้งปวงของพราหมณ์นั้น ย่อมสิ้นไปเพราะได้รู้ความสิ้นไปแห่งปัจจัยทั้งหลาย”

“เมื่อใดแล ธรรมทั้งหลายปรากฏแก่พราหมณ์ ผู้มีความเพียร เพ่งอยู่ เมื่อนั้น พราหมณ์นั้น ย่อมกำจัดการและเสนามาร (กาม) เสียได้ ดุจพระอาทิตย์อุทัยขึ้นส่องท้องฟ้าให้สว่างไสว ฉะนั้น” จัดเป็นปฐมพุทธพจน์

คำสอนที่พระพุทธองค์ตรัสเตือนเหล่าภิกษุในพรรษาที่ ๔๕ ซึ่งเป็นพรรษาสุดท้ายแห่งพระชนมชีพขณะทรงประชวรอย่างหนัก ก่อนพุทธปรินิพพานว่า “ภิกษุทั้งหลาย บัดนี้เราขอเตือนเธอทั้งหลายว่า สังขารทั้งหลายมีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา เธอทั้งหลายจงทำหน้าที่ให้สำเร็จด้วยความไม่ประมาทเถิด” จัดเป็นปัจฉิมพุทธพจน์ พระสังฆธรรมอันประกาศอมตธรรมที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้ตลอด ๔๕ พรรษา ซึ่งอยู่ระหว่างปฐมพุทธพจน์และปัจฉิมพุทธพจน์นั้น จัดเป็นมัชฌิมพุทธพจน์

^๔ ไกรวุฒิ มะโนรัตน์, **วรรณคดีบาลี ๑**, (กรุงเทพมหานคร : จริยสุนันทาวิชาการพิมพ์, ๒๕๔๔), หน้า ๗๑-๗๒.

^๕ ไกรวุฒิ มะโนรัตน์, **วรรณคดีบาลี ๑**, หน้า ๗๒.

พุทธพจน์เหล่านี้ได้รับการรวบรวมและรักษาสืบทอดกันมาในสิ่งที่เรียกว่า “คัมภีร์” ซึ่งในพระพุทธศาสนา เรียกคัมภีร์ที่รักษาคำสอนของพระพุทธเจ้า ซึ่งเป็นพระศาสดาของพระพุทธศาสนาว่า “พระไตรปิฎก” คัมภีร์พระไตรปิฎกมีประวัติความเป็นมาโดยสังเขป ดังนี้

สมัยที่พระพุทธเจ้ายังทรงพระชนม์อยู่นั้น พระองค์ทรงเทศนาโปรดเวไนยสัตว์และทรงบัญญัติสิกขาบทต่างๆ ตามเวลาและสถานที่ที่แตกต่างกัน คำสั่งสอนเหล่านั้น ในช่วงต้นพุทธกาลเรียกว่า “พรหมจรรย์” ซึ่งพระอรธกถาจารย์อธิบายว่า ได้แก่ “ศาสนพรหมจรรย์” คือ คำสอนในพระพุทธศาสนาทั้งหมดที่รวมลงในไตรสิกขา ดังพระวาจาที่ตรัสในครั้งที่จะส่งพระอรหันต์สาวก ๖๐ องค์เพื่อไปประกาศ “พรหมจรรย์” ว่า

“จรถ ภิกขเว จาริกัม พุชฺชนหิตาย พุชฺชนสุขาย โลกานุกมฺปาย อตฺถาย หิตาย สุขาย เทวมนุสฺसानัม เทเสถ ธมฺมัม อาทิกุลยาณัม มชฺฌเมกกุลยาณัม ปรีโยสานกกุลยาณัม สาทถัม สพฺพญฺชนัม เกวลปริปุณฺณัม ปรีสุทฺธัม พุรฺหมจฺริยัม ปกาเสถ”

ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงจาริกไปเพื่อประโยชน์สุขแก่มหาชน เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก เพื่อประโยชน์เกื้อกูลและความสุขแก่ท้าวดาและมนุษย์ทั้งหลาย จงแสดงธรรม มีความงามในเบื้องต้น (งามด้วยยอธศีลสิกขา) งามในท่ามกลาง (งามด้วยยอธจิตสิกขา) และงามในที่สุด (งามด้วยปัญญาสิกขา) จงประกาศ พรหมจรรย์ พร้อมทั้งอรรถและพยัญชนะบริสุทธีบิบริบูรณ์”^๖

ช่วงกลางก็มีใช้เรียกขานคำสอนดังกล่าวข้างต้นว่า “ธรรมและวินัย” ดังมีพุทธวจนะตรัสตอบพระอานนท์พุทธอนุชาที่ก่อนจะเสด็จดับขันธปรินิพพานในพรรษาที่ ๔๕ อันเป็นพรรษาสุดท้ายแห่งการเสด็จประกาศพระพุทธศาสนาของพระองค์ว่า

“อานนท์ โดยที่เราล่วงลับไปแล้ว ธรรมและวินัยใด ที่เราแสดงแล้ว บัญญัติแล้ว ธรรมและวินัยนั้น จักเป็นศาสดาของเธอทั้งหลาย”

ต่อมาสมัยหลังพุทธกาล คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าซึ่งเรียกว่า “ธรรมและวินัย” นั้น พระอรหันต์สาวกทั้งหลายได้รวบรวมรักษาไว้ด้วย “การสังคายนา” หมายถึง การประชุมสงฆ์จัด

^๖ วิ.ม. (บาฬี) ๔/๓๒/๒๗๑, ไกรวุฒิ มະโนรัตน์, วรรณคดีบาฬี ๑, หน้า ๗๔.

ระเบียบหมวดหมู่พระธรรมวินัยที่พระพุทธเจ้าแสดงไว้จนสรุปเป็นมติที่ประชุมว่า พระพุทธองค์ทรงสอนไว้อย่างนี้แล้ว ก็มีการท่องจำถ่ายทอดต่อกันมาเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน^๗

การสังคายนาพระธรรมและวินัยมีขึ้นหลายครั้งและจำนวนการนับการสังคายนา ก็แตกต่างกันไปในแต่ละประเทศที่นับถือพระพุทธศาสนา การสังคายนาที่ทุกฝ่ายยอมรับตรงกัน ได้แก่การสังคายนา ๓ ครั้งแรกในประเทศอินเดีย และในการสังคายนา ๓ ครั้งนั้น ครั้งที่ ๑-๒ มีบันทึกอยู่ในพระไตรปิฎก แต่ไม่ได้พูดถึง “พระไตรปิฎก” หากใช้คำว่า “ธัมมวินัยสงคฺคิ” แปลว่า การสังคายนาพระธรรมและวินัย แสดงว่า พระพุทธพจน์นั้นยังไม่มีการจัดแบ่งเป็น “ปิฎก” หากเรียกรวมๆ ว่า “ธรรมและวินัย” ต่อมาในช่วงระหว่างสังคายนาครั้งที่ ๒ กับครั้งที่ ๓ นี้เอง ที่มีผู้สันนิษฐานว่า “ธรรมและวินัย” ได้แตกแขนงออกเป็น ๓ หมวด เรียกว่า “ติปิฎก หรือ เตปิฎก” คือ พระธรรม ได้แตกออกเป็น พระสุตตันตปิฎก กับ พระอภิธรรมปิฎก ส่วนพระวินัย คงเป็น พระวินัยปิฎก^๘ แม้ในพระอภิธรรมปิฎกเอง คัมภีร์สมันตปาสาทิกายอรรถกถาพระวินัยปิฎก ก็กล่าวว่า พระโมคคัลลีสบุตรติสสเถระประธานสงฆ์ในการสังคายนาครั้งที่ ๓ ได้แต่งคัมภีร์กถาวัตถุ^๙ และผนวกเข้าเป็นหนึ่งคัมภีร์ในพระอภิธรรมปิฎก ๗ คัมภีร์ แสดงว่า พระไตรปิฎกครบสมบูรณ์ทั้ง ๓ ปิฎกก่อนการสังคายนาครั้งที่ ๓ และก่อนสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช เพราะในพระไตรปิฎกไม่มีข้อความใดกล่าวถึงพระเจ้าอโศกเลย^{๑๐} จึงกล่าวได้ว่า พระไตรปิฎกมีระยะแห่งการพัฒนาก่อนสำเร็จเป็นรูปร่างสมบูรณ์ ในสมัยหลังพุทธกาล คือ ในพุทธศตวรรษที่ ๓ นั่นเอง โดยเป็นผลงานที่เกิดจากการสังคายนาพระธรรมและพระวินัยของเหล่าสาวก ของพระพุทธเจ้าหลังจากพระองค์เสด็จดับขันธปรินิพพานนานแล้ว

^๗ ที.ม. (บาลี) ๑๐/๒๑๖/๑๓๔, พระเมธีธรรมาภรณ์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), “ความเป็นมาของพระไตรปิฎก” ในพระไตรปิฎก : ประวัติและความสำคัญ, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕), หน้า ๑๓๒.

^๘ เสฐียรพงษ์ วรรณปก, “วิธีศึกษาค้นคว้าพระไตรปิฎก” ในเก็บเพชรจากคัมภีร์พระไตรปิฎก, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒), หน้า ๒๕๕.

^๙ พระพุทธโฆษาจารย์, สมณุตปาสาทิกาย นาม วินยฎกถาย ปจโม ภาค, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๕), หน้า ๖๑.

^{๑๐} เสฐียรพงษ์ วรรณปก, คำอธิบายพระไตรปิฎก, (กรุงเทพมหานคร : หอรัตนชัยการพิมพ์, ๒๕๔๐), หน้า ๑๔.

การสังคายนาพระไตรปิฎก หมายถึงการทบทวนตรวจสอบ ซักซ้อมกันในการที่จะรักษาพระไตรปิฎกของเดิมที่พระมหากัสสปเถระได้สังคายนาไว้ในการสังคายนาครั้งที่ ๑ เมื่อ ๓ เดือน ภายหลังพุทธปรินิพพาน^{๑๑}

การสังคายนาครั้งนั้น เริ่มมีตั้งแต่พระพุทธเจ้ายังทรงพระชนม์อยู่ ดังในปรากฏปาสาทิกสูตร ทรงเคยปรารภกับพระจุนทะว่า “ธรรมทั้งหลายที่เราแสดงไว้แล้วเพื่อความรู้ยิ่ง บริษัททั้งหลายพึงพร้อมเพรียงกันประชุมสอบทานอรรถะกับอรรถะ พญฺญชนะกับพญฺญชนะในธรรมนั้นแล้วพึงสังคายนากันเพื่อให้พรหมจรรย์ตั้งอยู่ได้นาน เพื่อประโยชน์สุขแก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย”^{๑๒}

ก่อนพุทธปรินิพพาน พระสารีบุตรเถระได้ทำรูปแบบการร้อยกรองเป็นตัวอย่างไว้ดังปรากฏในสังคีตสูตร^{๑๓} ซึ่งท่านแสดงวิธีการสังคายนาในยุคต่อมา โดยประมวลหลักธรรมทั้งหลายที่มีจำนวนข้อเท่ากันรวมไว้เป็นหมวดเดียวกัน เช่น ประมวลหลักธรรมจำนวน ๑ ประการเข้าเป็นหมวดหนึ่ง เรียกว่า ธรรมหมวดละ ๑ เป็นต้นไปจนถึง หมวดละ ๑๐ การสังคายนาพระธรรมและวินัยได้มีการริเริ่มและดำเนินการจัดทำอย่างจริงจัง หลังพุทธปรินิพพาน ๓ เดือน โดยมีพระมหากัสสปเถระเป็นประธานดำเนินการ

การสังคายนาพระไตรปิฎกหรือการสังคายนาพระธรรมและพระวินัยของพระพุทธเจ้าในอดีตเป็นต้นมาที่ควรทราบมี ๙ ครั้ง / ๓ ครั้งแรกกระทำในประเทศอินเดีย / ๔ ครั้งถัดมากระทำในประเทศศรีลังกา และ ๒ ครั้งสุดท้ายกระทำในประเทศไทย การสังคายนาทั้ง ๙ ครั้งมีรายละเอียดพอสรุปได้ ดังนี้

การสังคายนาครั้งที่ ๑ ปรารภเรื่องพระสุภัททะผู้บวชตอนแก่ กล่าวจ้วงจาบพระธรรมวินัยทั้งที่พุทธปรินิพพานได้เพียง ๗ วันว่า “พอที่เกิด พวกท่านอย่าโศกเศร้า อย่าคร่ำครวญเลย พวกเรารอดพ้นดีแล้วจากพระมหาสมณะรูปนั้น ที่คอยจ้ำจี้จ้ำไชพวกเราอยู่ว่า สิ่งนี้ควรแก่พวกเธอ สิ่งนี้ไม่ควรแก่พวกเธอ บัดนี้ พวกเราปรารถนาสิ่งใดก็จักทำสิ่งนั้น ไม่ปรารถนาสิ่งใดก็จักไม่ทำสิ่งนั้น”^{๑๔}

^{๑๑} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), **รู้จักพระไตรปิฎกเพื่อเป็นชาวพุทธที่แท้**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : พิมพ์ที่เอ็ดดิสัน เพอร์ส โปรดักส์, ๒๕๔๓), หน้า ๔๕.

^{๑๒} ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๐๒/๑๙๐-๑๙๑.

^{๑๓} ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๒๙๖-๓๔๙/๑๘๘-๒๔๐.

^{๑๔} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๒๓๒/๑๔๒.

การสังคายนาครั้งนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อจะทำให้ธรรมรุ่งเรืองสืบไป ดังคำเชิญชวนให้ทำสังคายนาของพระมหากัสสปเถระว่า “พวกเราจะทำสังคายนาพระธรรมและพระวินัยกัน ก่อนที่อธรรมจะรุ่งเรือง ธรรมจะถูกคัดค้าน สิ่งที่มีใช้วินัยจะรุ่งเรือง วินัยจะถูกคัดค้าน ก่อนที่พวกอธรรมวาทะจะมีกำลัง พวกอธรรมวาทะจะอ่อนกำลัง พวกอวินยวาทะจะมีกำลัง พวกวินยวาทะจะอ่อนกำลัง”^{๑๕}

การสังคายนาครั้งนี้มีการกสงฆ์ คือพระอรหันต์ ๕๐๐ รูป มีพระมหากัสสปเถระเป็นประธานและเป็นผู้ถาม พระอุบาลีเป็นผู้วิสัชนาเรื่องวินัย พระอานนท์เป็นผู้วิสัชนาเรื่องธรรม ประชุมสังคายนาที่ถ้ำสัตตบรรณคูหา ข้างภูเขาเวภารบรรพต เมืองราชคฤห์ แคว้นมคธ หลังพุทธปรินิพพาน ๓ เดือน โดยมีพระเจ้าอชาตศัตรูเป็นองค์ศาสนูปถัมภ์ ใช้เวลาในการทำ ๗ เดือนจึงแล้วเสร็จ

ผลจากการสังคายนาครั้งนี้ ที่สำคัญมี ๕ ประการ คือ^{๑๖}

- ๑) มีการร่ายกรองพระวินัยเป็นหมวดหมู่โดยการนำของพระอุบาลี
- ๒) มีการรวบรวมพระธรรมเป็นหมวดหมู่โดยการนำของพระอานนท์
- ๓) ปรับอาบัติพระอานนท์ต่อปัญหาที่ว่า อะไรคืออาบัติเล็กน้อย ที่พระองค์ตรัสอนุญาตว่า “ถ้าสงฆ์หวังอยู่ก็พึงถอนสิกขาบทเล็กน้อยได้”
- ๔) ลงพรหมทัณฑ์แก่พระฉนนะ
- ๕) มีการยอมรับมติของพระมหากัสสปเถระที่เสนอญัตติให้คงเถรวาทที่ว่า “สงฆ์ไม่พึงบัญญัติสิ่งที่มีได้บัญญัติไม่พึงถอนพระบัญญัติที่ทรงบัญญัติไว้ พึงสมทานประพฤติดามสิกขาบทที่ทรงบัญญัติไว้แล้ว”

สรุปการทำสังคายนา ครั้งที่ ๑

พ.ศ. ที่ทำ	- ๓ เดือนหลังจากพุทธปรินิพพาน
มูลเหตุ	- เกิดจากพระสุภัททะ วุฑฒบรพชิตกล่าวจ้วงจาบพระธรรมวินัย
พระธรรมวินัย	- ต้องการรวบรวมพระธรรมวินัยให้เป็นหมวดหมู่
สถานที่	- ถ้ำสัตตบรรณคูหา ข้างภูเขาเวภารบรรพต กรุงราชคฤห์

^{๑๕} วิ.จ. (ไทย) ๗/๔๓๗/๒๗๕.

^{๑๖} วิ.จ. (ไทย) ๗/๔๓๘-๔๔๕/๒๗๖-๒๘๔.

ประธานสงฆ์	- พระมหากัสสปะ และเป็นผู้สอบถาม
ผู้วิสันา	- พระอุบาลีผู้ตอบข้อซักถามพระวินัย
ผู้วิสันา	- พระอานนท์ผู้ตอบข้อซักถามพระธรรม
การกสงฆ์	- พระอรหันต์ ๕๐๐ องค์
ระยะเวลาทำ	- ๗ เดือน
ผู้อุปถัมภ์	- พระเจ้าอชาตศัตรู และชาวเมือง
ผลที่ได้	- มีการรื้อยกรองพระวินัยเป็นหมวดหมู่ โดยการนำของพระอุบาลี - มีการรวบรวมพระธรรมเป็นหมวดหมู่โดยการนำของพระอานนท์ - ปรับอาบัติพระอานนท์ - ลงพรหมทัณฑ์แก่พระฉนณะ - ยอมรับมติของพระมหากัสสปเถระให้คงเถรวาทไว้

การทำสังคายนาครั้งที่ ๒ ประรณภิกษุวัชชีบุตรชาวเมืองไพสาลีแสดงวัตถุ ๑๐ ประการ ซึ่งวัตถุ ๑๐ ประการมีปรากฏในพระวินัยปิฎก สัตตสติกขันธกะ ดังนี้^{๑๗}

- ๑) สิ่งคิลนกับปะ เก็บเกลือไว้ในเข่งคือเขาสัตว์ แล้วฉันกับอาหารที่ไม่เค็มได้ ซึ่งขัดกับพระวินัยบัญญัติชื่อว่า “ภิกษุใด เคี้ยวของเคี้ยวหรือฉันของฉันที่เก็บสะสมไว้ ต้องอาบัติปาจิตตีย์”
- ๒) ทวงคุลกับปะ ฉันอาหารเมื่อเวลาเลยเวลาเที่ยงไป ๒ องค์ก็ได้ ซึ่งขัดกับพระวินัยบัญญัติชื่อว่า “ภิกษุใด เคี้ยวของเคี้ยว หรือฉันของฉันในเวลาวิกาล ต้องอาบัติปาจิตตีย์”
- ๓) ความันตรกับปะ ฉันอาหารในบ้านหนึ่งแล้ว เมื่อมีอีกบ้านหนึ่งนิมนต์ให้รับก็ฉันอีกได้ ซึ่งขัดกับพระวินัยบัญญัติชื่อว่า “ภิกษุใด ฉันแล้ว บอกห้ามภักตอาหารแล้ว เคี้ยวของเคี้ยว หรือฉันของฉันอีก ต้องอาบัติปาจิตตีย์”
- ๔) อวาสกับปะ แยกทำอุโบสถในอวาสที่มีสีมาแห่งเดียวกันได้ ซึ่งขัดกับพระพุทธดำรัสที่ว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตความพร้อมเพรียงกัน มีกำหนดเขตเพียงอวาสเดียวเท่านั้น”

^{๑๗} วิ.จ. (ไทย) ๗/๔๔๖-๔๕๒/๒๘๖-๒๙๕.

- ๕) อนุโมทิกัปปะ ทำสังฆกรรมในเมื่อภิกษุทั้งหลายยังไม่พร้อมแล้วค่อยบอกฉันท-
ปาริสุทธิที่หลังก็ได้ ซึ่งขัดกับหลักเรื่องบุพพกรรมและบุพพกิจในโรงอุโบสถ
- ๖) อาจิณณกัปปะ ประพฤติตามพระอุปัชฌาย์อาจารย์ได้ทันทีแม้จะผิดหลักก็ตาม
ซึ่งตามปกติเถรวาทถือธรรมและวินัยเป็นเกณฑ์
- ๗) อมถิกัปปะ ฉันทมสทที่แปรไปแล้วแต่ยังไม่เป็นนมเปรี้ยวได้ ซึ่งขัดกับพระวินัย
บัญญัติชื่อว่า “ภิกษุใด ฉันทแล้ว บอกห้ามภักตอาหารแล้ว เคี้ยวของเคี้ยวหรือ
ฉันทของฉันท ต้องอาบัติปาจิตตีย์”
- ๘) ชโลคิ ปาตุ่ ตีมสุราอ่อนๆ ได้ ซึ่งขัดกับพระวินัยบัญญัติชื่อว่า “ภิกษุต้องอาบัติ
เพราะตีมสุราและเมรัย”
- ๙) อทสกนีสีทนะ ใช้ฝารองนั่งที่ไม่มีชายก็ได้ ซึ่งขัดกับพระวินัยบัญญัติชื่อว่า
“ภิกษุใดนั่งหรือนอน บนเตียงตั้งอันมีเท้า บนกุฏิชั้นปลายในวิหารของสงฆ์
ต้องอาบัติปาจิตตีย์”
- ๑๐) ชาตรุปรชตะ รับเงินรับทองได้ ซึ่งขัดกับพระวินัยบัญญัติชื่อว่า “ภิกษุใด รับเอง
หรือใช้ให้ผู้อื่นรับเงินและทอง หรือยินดีทองและเงินที่เขาเก็บไว้ให้ ต้องอาบัติ
นิสสัคคียปาจิตตีย์”

นอกจากนี้ยังขัดกับพระพุทธพจน์ที่ว่า “ดวงจันทร์ดวงอาทิตย์ย่อมมัวหมอง
ไม่ส่องแสง ไม่สว่าง ไม่รุ่งเรือง เพราะเหตุ ๔ ประการ คือ (๑) เมฆ (๒) หมอก
(๓) ควันและฝุ่นละออง (๔) ราหู (ราหูอมจันทร์) ฉันทใด สมณพราหมณ์
ย่อมมัวหมอง ไม่สง่า ไม่ผ่องใส ไม่รุ่งเรือง เพราะสิ่ง ๔ ประการ คือ
(๑) ตีมสุราและเมรัย (๒) เสพเมถุน (๓) ยินดีรับทองและเงิน (๔) ดำเนิน
ชีวิตด้วยมิจฉาชีพ ฉันทนั้นเหมือนกัน”^{๑๔}

การสังคายนาครั้งที่ ๒ นี้มีการกสงฆ์ คือพระอรหันต์ ๗๐๐ รูป โดยการชักชวน
ของพระยสกาณ्हกบุตร มีพระเรวตะเป็นผู้ถาม พระสัพพกามีเป็นผู้วิสัชนา ประชุมสังคายนา
ที่วาลิการาม เมืองไพสาลี เมื่อ พ.ศ. ๑๐๐ โดยพระเจ้ากาลาโศกราชเป็นองค์ศาสนูปถัมภ์
สิ้นเวลา ๘ เดือน จึงแล้วเสร็จ

ผลจากการสังคายนาครั้งที่ ๒ นี้ เป็นเหตุให้พวกภิกษุวัชชีบุตรประมาณ ๑๐,๐๐๐ รูป
ได้แยกไปตั้งนิกายใหม่ ชื่อมหาสังฆิกะหรือมหาสังคีติ เนื่องจากไม่พอใจต่อการตัดสินในเรื่องวัตถุ

^{๑๔} วิ.จ. (ไทย) ๗/๔๔๗/๓๔๕-๓๔๖.

๑๐ ประการ ที่พวกตนประพฤติดูว่าผิดต่อพระวินัยบัญญัติ นิกายมหาสังฆิกะหรือมหาสังคตินี้ เป็นนิกายแห่งพระพุทธศาสนา ที่รู้จักกันต่อมาว่า “นิกายมหายาน”^{๑๙}

สรุปการทำสังคายนา ครั้งที่ ๒

พ.ศ. ที่ทำ	- ๑๐๐ ปี
มูลเหตุ	- วัตถุ ๑๐ ประการของภิกษุวัชชีบุตร
สถานที่	- วาฬิการาม เมืองไพศาลี แคว้นวัชชี
ประธานสงฆ์	- พระยสกากันหาบุตร พร้อมด้วยพระเถระผู้ใหญ่
ผู้ชักถาม	- พระสัพพกามี
ผู้วิสาขนา	- พระเวตตะ, พระสาฬหะ, ชาวเมืองปาจิณะ และพระขุชชโสภิตะ, พระวาสวกามิกะ, พระสัมภุตตะ สาณวาสี พระสมณะ ชาวเมืองปาฐา
การกสงฆ์	- พระอรหันต์ ๗๐๐ องค์
ระยะเวลาทำ	- ๘ เดือน
ผู้อุปถัมภ์	- พระเจ้ากาฬาศุกราช และชาวเมือง
ผลที่ได้	- พระธรรมวินัยมั่นคงในส่วนเถรวาทดั้งเดิม และมีการแตกนิกายเป็นเหตุให้พวกภิกษุวัชชีบุตร ๑๐,๐๐๐ รูปได้แยกไปตั้งนิกายมหาสังฆิกะ หรือมหาสังคตินี้เป็นนิกายที่รู้จักกันต่อมาว่า “นิกายมหายาน”

การสังคายนาครั้งที่ ๓ บรรดาเถรเถียรประมาณ ๖๐,๐๐๐ คน ปละมบวชในพระพุทธศาสนาเพราะมีลาภสักการะเกิดขึ้น โดยการกสงฆ์คือพระอรหันต์ ๑,๐๐๐ รูป มีพระโมคคัลลิตบุตรติสสเถระเป็นประธาน ทำที่โอศการาม เมืองปาฏลีบุตร เมื่อ พ.ศ. ๒๓๔ (พ.ศ. ๒๑๘ เป็นปีที่พระเจ้าอโศกขึ้นครองราชย์) มีพระเจ้าอโศกหรือพระศรีธรรมาสุกราชเป็นองค์ศาสนูปถัมภ์ สิ้นเวลา ๙ เดือน จึงแล้วเสร็จ

การสังคายนาครั้งที่ ๓ นี้ คัมภีร์สมันตปาสาทิกาอรรถกถาวิญญูได้อธิบายว่า พระสังคีตญาณอาจารย์ได้จัดหมวดหมู่ “พระธรรมและพระวินัย” ออกเป็น ๓ หมวดใหญ่ เรียกว่า “ปิฎก” คือ^{๒๐}

^{๑๙} ไกรวุฒิ มะโนรัตน์, วรรณคดีบาฬี ๑, หน้า ๗๔-๗๕.

^{๒๐} วิ.ม.อ. (บาฬี) ๑/-/๕๘.

- ๑) พระวินัยปิฎก ประมวลพระพุทธรูปส่วนพระวินัย
- ๒) พระพุทธสูตรตันตปิฎก ประมวลพระพุทธรูปส่วนพระสูตร
- ๓) พระอภิธรรมปิฎก ประมวลพระพุทธรูปส่วนปริมัตถ์

นอกจากนี้ พระโมคคัลลีสบุตรตีสสเถระยังส่งพระธรรมทูตไปเผยแผ่ศาสนาในส่วนต่าง ๆ ของทวีปเอเชีย ๙ สาย เสถียร โพธิ์นันทะ^{๒๑} ได้อธิบายเพิ่มเติม ดังนี้

- ๑) สายพระมีชัยนติกะ ไปเผยแผ่พระพุทธศาสนา ณ แคว้นกาศมีระ และคันธาระ ปัจจุบันได้แก่ดินแดนแถบตะวันตกเฉียงเหนือของอินเดีย เลยเข้าไปถึงบางส่วนของอัฟกานิสถาน
- ๒) สายพระมหาเถระ ไปเผยแผ่พระพุทธศาสนา ณ แคว้นมคธและมัลล ปัจจุบันได้แก่แคว้นไมซอร์หรือมานธาดา และดินแดนแถบลุ่มแม่น้ำโคธาวรีอยู่ทางภาคใต้ของอินเดีย
- ๓) สายพระรักขิตะ ไปเผยแผ่พระพุทธศาสนา ณ วนวาสีประเทศ ได้แก่ แคว้นกนราเหนือทางภาคตะวันตกเฉียงใต้ของอินเดีย ในคัมภีร์มหาวงศ์ กล่าวว่าครั้งนั้นมีอารามทางพระพุทธศาสนาเกิดขึ้น ณ ดินแดนแห่งนั้น ถึง ๕๐๐ อาราม
- ๔) สายพระธรรมรักขิตะ ท่านผู้นี้เป็นฝรั่งชาติกรีก เข้าใจว่าเป็นฝรั่งคนแรกที่บวชในพระพุทธศาสนา ได้ไปเผยแผ่พระพุทธศาสนา ณ อดิประเทศชนบทเข้าใจว่าเป็นแถวชายทะเลเหนือเมืองบอมเบย์ปัจจุบัน
- ๕) สายพระมหาธรรมรักขิตะ ได้ไปเผยแผ่พระพุทธศาสนา ณ แคว้นมหาราษฎร์ ปัจจุบัน ได้แก่ ดินแดนแถบตะวันออกเฉียงเหนือห่างจากบอมเบย์
- ๖) สายพระมหาธรรมรักขิตะ ได้ไปเผยแผ่พระพุทธศาสนา ณ โยนกประเทศ ได้แก่ แคว้นของฝรั่งชาติกรีกในทวีปเอเชียตอนกลาง เหนือประเทศอิหร่านขึ้นไปจนถึงตุรกี
- ๗) สายมิชมิละ และพระเถระอีก ๔ รูป คือ (๑) พระกัสสปโคตตะ (๒) พระมุลกเถระ (๓) พระทุนทกิสสระ (๔) พระเถระ รวม ๕ รูป ไปเผยแผ่พระพุทธศาสนา ณ แคว้นดินแดนภูเขาหิมาลัย

^{๒๑} เสถียร โพธิ์นันทะ, ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๒), หน้า ๑๘๕-๒๘๘.

- ๘) สายพระโสณะและพระอุตตระ ได้ไปเผยแผ่พระพุทธศาสนา ณ ดินแดนสุวรรณภูมิ สำหรับสุวรรณภูมินี้ นักโบราณคดีแตกมติเป็น ๔ พวก พวกหนึ่งว่า ได้แก่ แคว้นเล็กในประเทศอินเดียตะวันออกเฉียงใต้ พวกหนึ่งว่า ได้แก่ หมู่เกาะชวา สุมาตรา พวกหนึ่งว่า ได้แก่ ตอนใต้ของประเทศพม่า และพวกหนึ่งว่า ได้แก่ ดินแดนลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนใต้ของประเทศไทย มติของสองพวกหลังนี้มีมากกว่าเพื่อน แต่ปัจจุบันดูเหมือนน้ำหนักรจะเอนมาทางสุวรรณภูมิ คือ ตอนลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนใต้มาก
- ๙) สายพระมหินทเถระ พร้อมด้วยพระวัชรวิริยะ อุทริยะ สัมพลและภัททสวาระ ไปเผยแผ่พระพุทธศาสนา ณ เกาะลังกาในรัชสมัยของพระเจ้าเทวานัมปิยติสสะ ผู้เป็นกษัตริย์แห่งเกาะลังกา^{๒๒} และได้ชักนำให้พระองค์เลื่อมใสในพระพุทธศาสนา ยังผลให้พระพุทธศาสนาเจริญมั่นคงในประเทศศรีลังกาสืบมาจนทุกวันนี้^{๒๓}

การเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระธรรมทูตทุกสาย เป็นการไปอย่างเป็นคณะสงฆ์ ซึ่งสามารถให้การอุปสมบทแก่กุลบุตรผู้มีศรัทธาได้ แต่ท่านบอกไว้เฉพาะหัวหน้า กล่าวเฉพาะสายพระโสณะเถระกับพระอุตตระเถระนั้น จากหลักฐานที่ค้นพบที่ นครปฐม บอกว่า ทั้งสองท่านได้มาประดิษฐานพระพุทธศาสนาในดินแดนที่เรียกว่า สุวรรณภูมิ ซึ่งเชื่อกันว่า ได้แก่ ดินแดนที่เป็นจังหวัดนครปฐมในปัจจุบัน เมื่อปี พ.ศ. ๒๓๔-๓๐๔^{๒๔}

สรุปการทำสังคายนา ครั้งที่ ๓

พ.ศ. ที่ทำ	- ๒๓๔
มูลเหตุ	- เติญญีปปลอมบวช และบัญญัติสังฆมมปฏิรูป
สถานที่	- อโศการาม เมืองปาฏลิบุตร
ประธานสงฆ์	- พระโมคคัลลีบุตรติสสเถระ
การกสงฆ์	- พระอรหันต์ ๑,๐๐๐ องค์

^{๒๒} พัทธน์ เพ็งผลา, **ประวัติวรรณคดีบาฬี**, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๔๒), หน้า ๓๐-๓๑.

^{๒๓} ไกรวุฒิ มะโนรัตน์, **วรรณคดีบาฬี ๑**, หน้า ๗๙-๘๑.

^{๒๔} พระราชธรรมนิเทศ (ระแบบ จิตตภาโณ), **ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา**, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖), หน้า ๑๓๖.

- ระยะเวลาทำ - ๙ เดือน
- ผู้อุปถัมภ์ - พระเจ้าอโศกราชหรือพระศรีธรรมมาโคกราชและชาวเมือง
- ผลที่ได้ - จัดพระธรรมวินัยเป็น ๓ ปิฎก คือ พระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก พระอภิธรรมปิฎก
 - เป็นเหตุให้จับพระภิกษุปลอมบวชสึกเป็นจำนวนมาก
 - มีการจัดส่งพระสมณทูตไปเผยแผ่พระพุทธศาสนา รวม ๙ สาย

การสังคายนาครั้งที่ ๔ ประมวลให้พระศาสนาประดิษฐานมั่นคงในลังกาทวีป พระสงฆ์ ๖๘,๐๐๐ รูป มีพระมหินทเถระเป็นประธานและเป็นผู้ถาม พระอริยวงศะเป็นผู้วิสัชนา ประชุมทำที่ถูปาราม เมืองอนูราธบุรี เมื่อ พ.ศ. ๒๓๖ โดยพระเจ้าเทวานัมปิยติสสะเป็นศาสนูปถัมภก ใช้นเวลา ๗ เดือน จึงแล้วเสร็จ

สรุปการทำสังคายนา ครั้งที่ ๔

- พ.ศ. ที่ทำ - ๒๓๖
- มูลเหตุ - ให้พระพุทธานุศาสน์ประดิษฐานมั่นคงในลังกาทวีป
- สถานที่ - ถูปาราม เมืองอนูราธบุรี
- ประธานสงฆ์ - พระมหินทเถระและเป็นผู้ถาม
- ผู้วิสัชนา - พระอริยวงศะ
- การกสงฆ์ - พระอรหันต์ ๖๘,๐๐๐ องค์
- ใช้เวลาทำ - ๑๐ เดือน
- ผู้อุปถัมภ์ - พระเจ้าเทวานัมปิยติสสะ และชาวเมือง
- ผลที่ได้ - เป็นเหตุพระพุทธานุศาสน์มั่นคงในลังกาทวีป

การสังคายนาครั้งที่ ๕ ประมวลพระสงฆ์แตกกันเป็น ๒ พวก คือ พวกมหาวิหารกับพวกอภัยคีรีวิหาร และคำนึงว่า สืบไปภายหน้ากุลบุตรจะถอยปัญญา ควรจาริกพระธรรมและวินัยลงในใบลาน พระอรหันต์ ๕๐๐ รูป ประชุมกันสวดซ้อมแล้วจารพระพุทธพจน์ลงในใบลาน ณ อาโลกเลนสถาน ในมลชนบท ในลังกาทวีป เมื่อ พ.ศ. ๔๓๓ (ว่า ๔๓๖ ก็มี ๔๕๐ ก็มี ๔๖๐ ก็มี) โดยพระเจ้าวัฏฏคามณิอภัยเป็นศาสนูปถัมภก ใช้เวลาในการทำ ๑ ปี จึงแล้วเสร็จ จากนั้นจึงได้จาริกเป็นอักษรลงในใบลานเป็นหลักฐานต่อมา

การสังคายนาครั้งที่ ๕ นี้มีความสำคัญ คือ

- ๑) เป็นครั้งแรกที่มีบันทึกพระพุทธพจน์เป็นลายลักษณ์อักษรลงบนใบลานด้วยภาษาบาลีอักษรสิงหล

- ๒) พระธรรมและพระวินัย ที่จารึกเป็นลายลักษณ์อักษรครั้งนี้ เป็นต้นฉบับของ
พระไตรปิฎกฝ่ายเถรวาท ซึ่งภายหลังได้มีผู้นำไปแปลเป็นภาษาประจำชาติ
และภาษาท้องถิ่นของพวกตน ได้ทำการเผยแพร่พระพุทธศาสนา

สรุปการทำสังคายนา ครั้งที่ ๕

- พ.ศ. ที่ทำ - ๔๓๓ (๔๓๖, ๔๕๐, ๔๖๐ ก็มี)
 มูลเหตุ - พระสงฆ์แตกแยกเป็น ๒ พวก คือ
 - พวกมหาวิหาร กับพวกอภัยคีรีวิหาร
 - และจาริกพระธรรมวินัยลงในใบลาน
 สถานที่ - อโศกเถรสถาน ในมณฑลเชนบท ลังกาทวีป
 ประธานสงฆ์ - พระวัชิตเถระ
 การกสงฆ์ - พระอรหันต์ ๕๐๐ องค์
 ระยะเวลาทำ - ๑ ปี
 ผู้อุปถัมภ์ - พระเจ้าวัฏฏคามณิอภัย และชาวเมือง
 ผลที่ได้ - จาริกพระธรรมวินัยลงในใบลานเป็นครั้งแรก

การสังคายนาครั้งที่ ๖ บรรณการแปลคัมภีร์ภาษาสิงหลสู่ภาษามคธ เนื่องจาก
ภาษาสิงหลรู้จักกันในหมู่พื้นเมือง หากไม่แปลเป็นภาษากลางคือ ภาษามคธ ต่อไปภายหน้า
พระไตรปิฎกอาจสูญหายหรือผิดเพี้ยนไป จึงได้ปริวรรตและแปลคัมภีร์จากภาษาของชาวพื้น
เมืองคือภาษาสิงหลสู่ภาษามคธ คือต้นตอภาษาอันเป็นภาษาแบบแผน โดยมีพระพุทธโฆสา-
จารย์ ชาวอินเดียเป็นประธานประชุมทำกันที่ลังกาทวีป เมื่อ พ.ศ.๔๕๖ ภายใต้พระบรมราชูปถัมภ์
ของพระเจ้ามหานาม ใช้เวลาในการทำ ๑ ปี จึงแล้วเสร็จ

สรุปการทำสังคายนา ครั้งที่ ๖

- พ.ศ. ที่ทำ - ๔๕๖
 มูลเหตุ - ต้องการแปลคัมภีร์จากภาษาสิงหลเป็นภาษามคธ
 สถานที่ - ลังกาทวีป ประเทศศรีลังกา
 ประธานสงฆ์ - พระพุทธโฆสาจารย์
 การกสงฆ์ - ไม่ปรากฏจำนวน
 ใช้เวลาทำ - ๑ ปี
 ผู้อุปถัมภ์ - พระเจ้ามหานาม และชาวเมือง
 ผลที่ได้ - แปลคัมภีร์จากภาษาสิงหลเป็นภาษามคธได้สำเร็จ

การสังคายนาครั้งที่ ๗ ปราบปรามเรื่องการรณาคัมภีร์ฎีกาหรือคัมภีร์อธิบายของคัมภีร์อรรถกถา พระสงฆ์ผู้ทรงธรรมและพระวินัยกว่า ๑,๐๐๐ รูป เป็นการกสงฆ์ มีพระมหากัสสปะเป็นประธาน ประชุมทำกันในลังกา เมื่อ พ.ศ. ๑๕๘๗ ภายใต้อำนาจพระบรมราชูปถัมภ์ของพระเจ้าปรักกมพาทู ใช้เวลาในการทำ ๑ ปี จึงแล้วเสร็จ

สรุปการทำสังคายนา ครั้งที่ ๗

- พ.ศ. ที่ทำ - ๑๕๘๗
- มูลเหตุ - ต้องการรณาคัมภีร์ฎีกาหรือคัมภีร์อธิบายอรรถกถา
- สถานที่ - ลังกาทวีป ประเทศศรีลังกา
- ประธานสงฆ์ - พระมหากัสสปะ
- การกสงฆ์ - ๑,๐๐๐ รูป
- ใช้เวลาทำ - ๑ ปี
- ผู้อุปถัมภ์ - พระเจ้าปรักกมพาทูและชาวเมือง
- ผลที่ได้ - รณาคัมภีร์ฎีกาหรือคัมภีร์อธิบายอรรถกถาได้สำเร็จ
 - เกิดคัมภีร์ฎีกาและคัมภีร์อรรถกถาเพื่อใช้เป็นแหล่งค้นคว้าและอ้างอิงหลักธรรมคำสอนทางพระพุทธศาสนา

การสังคายนาครั้งที่ ๘ กระทำ ณ วัดโพธาราม จังหวัดเชียงใหม่ ประเทศไทย ในปี พ.ศ. ๒๐๒๐ พระเจ้าติโลกราชแห่งเมืองเชียงใหม่ ได้อาราธนาพระสงฆ์ที่ทรงพระไตรปิฎกหลายร้อยรูปให้ช่วยชำระอักษรพระไตรปิฎกบนใบลาน ณ วัดโพธาราม ใช้เวลาในการทำ ๑ ปี จึงแล้วเสร็จ

สรุปการทำสังคายนา ครั้งที่ ๘

- พ.ศ. ที่ทำ - ๒๐๒๐
- มูลเหตุ - ชำระอักษรพระไตรปิฎกลงบนใบลาน
- สถานที่ - ณ วัดโพธาราม จังหวัดเชียงใหม่ ประเทศไทย
- ประธานสงฆ์ - ไม่ปรากฏชื่อประธานสงฆ์
- การกสงฆ์ - ไม่ระบุจำนวนที่แน่นอน
- ระยะเวลาทำ - ๑ ปี
- ผู้อุปถัมภ์ - พระเจ้าติโลกราชแห่งเมืองเชียงใหม่และชาวเมือง
- ผลที่ได้ - ชำระอักษรพระไตรปิฎกลงบนใบลานเสร็จเรียบร้อย
 - มีคัมภีร์ที่บันทึกลงบนใบลานเพื่อใช้ในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา

การสังคายนาครั้งที่ ๙ กระทำในประเทศไทย เมื่อปี พ.ศ. ๒๓๓๑ ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช องค์ปฐมกษัตริย์แห่งราชวงศ์จักรี แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ทรงอาราธนาพระสงฆ์ผู้เชี่ยวชาญพระไตรปิฎก จำนวน ๒๑๘ รูป ราชบัณฑิตที่เป็นอุบาสกอีก ๓๒ คน ช่วยกันชำระพระไตรปิฎกซึ่งกระจัดกระจายสูญหายภายหลังกรุงศรีอยุธยาถูกพม่าเผาทำลาย ณ วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ กรุงเทพมหานคร

สรุปการทำสังคายนา ครั้งที่ ๙

- พ.ศ. ที่ทำ - ๒๓๓๑
- มูลเหตุ - ชำระอักษรพระไตรปิฎกลงบนใบลาน
- สถานที่ - ณ วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ กรุงเทพมหานครประเทศไทย
- ประธานสงฆ์ - ไม่ปรากฏชื่อประธานสงฆ์
- การกสงฆ์ - ฝ่ายสงฆ์ จำนวน ๒๑๘ รูป
 - ฝ่ายฆราวาส จำนวน ๓๒ ท่าน
- ระยะเวลาทำ - ไม่ปรากฏระยะเวลาที่แน่นอน
- ผู้อุปถัมภ์ - พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช
- ผลที่ได้ - มีการตรวจชำระพระไตรปิฎก
 - มีคัมภีร์พระไตรปิฎกฉบับที่สมบูรณ์เพื่อใช้ในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา

แม้ประเทศที่นับถือพระพุทธศาสนาแบบเถรวาทด้วยกันโดยเฉพาะไทย พม่า และศรีลังกายังนับครั้งการสังคายนาไม่ตรงกัน เนื่องจากการสังคายนาบางครั้งไม่เป็นที่ยอมรับของประเทศอื่น สรุปการนับสังคายนาของประเทศต่างๆ ดังนี้

(๑) ประเทศศรีลังกา ยอมรับการสังคายนา ๓ ครั้งที่ประเทศอินเดีย และนับจากสังคายนาที่ประเทศของตนต่อมามาก ๓ ครั้ง ครั้งที่ ๖ หรือครั้งสุดท้ายของศรีลังกา กระทำเมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๖ ที่รัตนปุระ ประเทศศรีลังกา พระภิกษุเว สิริสุมังคะละ เป็นประธาน กระทำอยู่ ๔ เดือนจึงสำเร็จ การสังคายนาครั้งนี้เป็นที่รับรู้กันเฉพาะในศรีลังกาเท่านั้น

(๒) ประเทศพม่า นับสังคายนาที่ทำอินเดีย ๓ ครั้ง แล้วนับครั้งที่ ๒ ที่ทำศรีลังกา (สังคายนาครั้งที่ ๕ พ.ศ. ๔๕๐ หรือ ๔๓๓) เป็นครั้งที่ ๔ และมีเพิ่มครั้งที่ ๕ และ ๖ ที่ประเทศพม่า คือ

สังคายนาครั้งที่ ๕ ทำให้รัชสมัยพระเจ้ามินตง พระชาคราภิวังสะ พระนรินทาภิชะ และพระสุมังคลสามี ผลัดกันเป็นประธาน ท่ามกลางที่ประชุมพระ และคฤหัสถ์ผู้แตกฉานในพระไตรปิฎก ๒๔๐๐ ท่าน กระทำอยู่ ๕ เดือนจึงสำเร็จ สังคายนาครั้งนี้ มีขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๔

สังคายนาครั้งที่ ๖ เนื่องในโอกาสฉลอง ๒๕ พุทธศตวรรษของพม่า รัฐบาลพม่า ได้เชิญผู้นำชาวพุทธต่างประเทศ โดยเฉพาะสายเถรวาท ได้แก่ พม่า ศรีลังกา ไทย ลาว และ กัมพูชา จุดประสงค์ของการสังคายนาครั้งนี้เพื่อพิมพ์พระไตรปิฎก พร้อมอรรถกถาและคำแปล เป็นภาษาพม่า ได้ทำอยู่ ๒ ปี คือระหว่าง ๑๗ พฤษภาคม ๒๔๙๗-๒๔ พฤษภาคม ๒๔๙๙ เสร็จแล้วได้แจกจ่ายพระไตรปิฎกฉบับอักษรพม่าไปยังประเทศต่างๆ ด้วย

(๓) ประเทศไทย ยอมรับการสังคายนาตามลำดับที่ทำในลังกา ๕ ครั้ง ถือว่าเป็นประวัติที่ควรรู้เกี่ยวกับความเป็นมาแห่งพระธรรมวินัย แต่หนังสือสังคีตยวงศ์ ระบุว่า เป็นภาษาบาลี โดยสมเด็จพระวันรัต วัดพระเชตุพนฯ (รจนาเมื่อครั้งยังเป็นพระพิมลธรรม) ในรัชกาล ที่ ๑ ได้จัดลำดับสังคายนาไว้ ๙ ครั้ง คือ

สังคายนาครั้งที่ ๑-๒-๓ ทำในประเทศอินเดียดังกล่าวแล้ว

สังคายนาครั้งที่ ๔-๗ ทำในประเทศศรีลังกา

สังคายนาครั้งที่ ๖ ทำในศรีลังกา เมื่อ พ.ศ. ๙๕๖ พระพุทธโฆสาจารย์ ชาวอินเดีย ได้แปลและเรียบเรียงอรรถกถาจากภาษาสิงหลเป็นภาษาบาลี ในรัชสมัยพระเจ้ามหายานาม การสังคายนาครั้งนี้มิได้ชำระพระไตรปิฎก หากแต่ชำระอรรถกถา ทางศรีลังกาจึงไม่นับเป็นการสังคายนา

สังคายนาครั้งที่ ๗ ทำในศรีลังกา เมื่อ พ.ศ. ๑๕๘๗ พระกัสสปเถระ เป็นประธาน ได้รจนา และชำระคัมภีร์ฎีกาต่างๆ ร่วมกับภิกษุผู้เชี่ยวชาญพุทธธรรมกว่า ๑,๐๐๐ รูป^{๒๔}

สังคายนาครั้งที่ ๘-๙ ทำในไทย

จะเห็นว่าการสังคายนาพระไตรปิฎก การจารึกและการถ่ายทอดพระไตรปิฎกผ่านยุคต่างๆ ดังกล่าวมาข้างต้นนั้น แก่นแท้หรือสาระสุดท้ายของงานคือการดำรงรักษาพระพุทธพจน์ ที่สืบทอดมาในรูปของพระไตรปิฎกภาษาบาลีไว้ให้บริสุทธิ์บริบูรณ์ที่สุด คงเดิม ตามที่มีการรวบรวมพุทธพจน์ครั้งแรกในการสังคายนาครั้งที่ ๑ ให้ผู้อ่านเข้าถึงคำสอนเดิมของพระพุทธเจ้า โดยตรงโดยไม่มีมติของบุคคลอื่นใดมาติดกัน แม้แต่ความคิดเห็นของพระธรรมสังคากาจารย์ ซึ่งหากจะมีท่านก็ได้บอกแจ้งหมายแยกไว้ เป็นการเปิดโล่งต่อการใช้ปัญญาของผู้ศึกษาอย่างเต็มที่^{๒๕}

^{๒๔} เสฐียรพงษ์ วรรณปก, คำอธิบายพระไตรปิฎก, หน้า ๑๐.

^{๒๕} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พระไตรปิฎก : สิ่งทีชาวพุทธควรรู้, (กรุงเทพมหานคร : พิมพ์ที่ บริษัท เอส.อาร์.พรินต์ติ้ง แมสโปรดักส์ จำกัด, ๒๕๔๗), หน้า ๒๘.

สรุปท้ายบท

คำสอนขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าสมัยต้นพุทธกาลเรียกว่าพุทธพจน์บ้าง พรหมจรรย์บ้าง ในช่วงปลายพุทธกาล เรียกว่า ธรรมและวินัย ส่วนสมัยหลังพุทธกาลเมื่อพระอรหันตสาวกได้ประชุมกันรวบรวมจัดระเบียบหมวดหมู่คำสอนขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าซึ่งเรียกว่า “ธัมมวินัยสังคิติ” คำว่า สังคิติ ก็คือ “สังคายนา” สังคายนาก็คือการรวบรวมหลักธรรมคำสอนภายหลังจึงเกิดมีคำว่า “พระไตรปิฎก” ขึ้นโดยลำดับ

พระไตรปิฎกมีเนื้อหาทั้งหมดทั้งสิ้นถึง ๘๔,๐๐๐ ธรรมชั้นธ์ แบ่งเป็นพระวินัยปิฎก ๒๑,๐๐๐ ธรรมชั้นธ์ พระสุตตันตปิฎก ๒๑,๐๐๐ ธรรมชั้นธ์ และพระอภิธรรมปิฎก ๔๒,๐๐๐ ธรรมชั้นธ์ ดังเนื้อหาโดยสรุปสาระสำคัญที่ได้ศึกษามาในบทที่ ๒ นี้แล้ว ดังนั้นพุทธศาสนิกชนและผู้สนใจหลักธรรมคำสอนจากพระไตรปิฎก จึงควรคำนึงถึงพระพุทธรูปที่องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ครั้งหนึ่งว่า พระธรรมวินัยจะเป็นศาสดาแทนพระองค์ ภายหลังที่พระองค์ล่วงลับไปแล้ว พระไตรปิฎกจึงเปรียบเสมือนตัวแทนของพระพุทธองค์ และเป็นທີ່ชาวพุทธสามารถเข้าเฝ้าพระพุทธองค์ได้อย่างใกล้ชิดได้ตลอดเวลา

คำถามท้ายบท

๑. ความหมายของพระไตรปิฎกคืออะไร จงอธิบาย
๒. พระไตรปิฎกมีความสำคัญอย่างไรบ้าง จงวิเคราะห์ความสำคัญ
๓. สาระสำคัญของพระไตรปิฎกมีอย่างไรบ้าง จงสรุปสาระสำคัญ
๔. พระไตรปิฎกมีพัฒนาการอย่างไร จงอธิบาย
๕. นิสิตมีวิธีการสืบทอดพระไตรปิฎกอย่างไรบ้าง จงบอกวิธีการสืบทอดพระไตรปิฎก

เอกสารอ้างอิงประจำบท

- ไกรวุฒิ มะโนรัตน์. **วรรณคดีบาลี ๑**. กรุงเทพมหานคร : จริยสุนิทวงศ์การพิมพ์, ๒๕๔๙.
- พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต). **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๐. กรุงเทพมหานคร : บริษัท เอส. อาร์. พรินติ้ง แมส โปรดักส์ จำกัด, ๒๕๔๖.
- **รู้จักพระไตรปิฎกเพื่อเป็นชาวพุทธที่แท้**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : พิมพ์ที่ เอดิสัน เพรส โปรดักส์, ๒๕๔๓.
- **พระไตรปิฎก : สิ่งที่ชาวพุทธควรรู้**. กรุงเทพมหานคร : บริษัท เอส.อาร์. พรินติ้ง แมสโปรดักส์ จำกัด, ๒๕๔๗.
- พระพุทธโฆษาจารย์. **สมณุตตาสถิติ นาม วินยฎกถาย ปจโม ภาค**. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๕.
- พระมหาสังเวช ธรรมเนตติโก. **ความอัศจรรย์ในพระธรรมวินัย**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ ประดิพัทธ์, ๒๕๓๖.
- พระเมธีธรรมาภรณ์ (ประยูร ธรรมจิตฺโต). “ความเป็นมาของพระไตรปิฎก” ใน ; **พระไตรปิฎก : ประวัติและความสำคัญ**. กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.
- พระราชกวี (เกษม สญฺญโต). **พระไตรปิฎกวิจารณ์**. กรุงเทพมหานคร : บริษัท คอมแพคท์พริ้นท์ จำกัด, ๒๕๔๓.
- พระราชธรรมนิเทศ (ระแบบ จิตฺตภาโณ). **ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖.
- พระอมรมุณี (จับ จิตฺตมโณ). **นำเที่ยวพระไตรปิฎก**. พิมพ์ครั้งที่ ๗. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.
- พัฒน์ เฟื่องผลา. **ประวัติวรรณคดีบาลี**. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๔๒.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาเตปิฎก**. ๒๕๐๐. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๐๐.
- เสถียร โพธิ์นันทะ. **ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๒.
- เสถียรพงษ์ วรรณปก, รศ. “วิธีศึกษาค้นคว้าพระไตรปิฎก” ใน ; **เก็บเพชรจากคัมภีร์พระไตรปิฎก**. กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒.
- **คำอธิบายพระไตรปิฎก**. กรุงเทพมหานคร : หอรัตนชัยการพิมพ์, ๒๕๔๐.

บทที่ ๓

อรรถกถา

ผศ.ไกรวุฒิ มะโนรัตน์
อาจารย์สุทน ตีสันเทียะ

วัตถุประสงค์การเรียนรู้ประจำบท

เมื่อได้ศึกษาเนื้อหาในบทนี้แล้ว ผู้ศึกษาสามารถ

๑. อธิบายความหมายของอรรถกถาได้
๒. จำแนกประเภทของอรรถกถาได้
๓. สรุปความสำคัญของอรรถกถาได้
๔. อธิบายกำเนิดและพัฒนาการของอรรถกถาได้

ขอบข่ายเนื้อหา

- ความนำ
- ความหมายของอรรถกถา
- ประเภทของอรรถกถา
- ความสำคัญของอรรถกถา
- กำเนิดและพัฒนาการของอรรถกถา

๓.๑ ความนำ

ศาสนาทุกศาสนา ย่อมมีคัมภีร์หรือตำราทางศาสนาเป็นหลักในการศึกษาและเผยแผ่คำสั่งสอนของศาสดา หากเรายอมรับว่าคัมภีร์หรือตำราทางศาสนาเป็นวรรณคดีศาสนา พระพุทธศาสนาก็มีวรรณคดีมากมายโดยเฉพาะพระพุทธศาสนานิกายเถรวาท ได้มีคัมภีร์หรือตำราสำคัญทางศาสนาเป็นจำนวนมากที่เขียนด้วยภาษาบาลี เรียกในที่นี่ว่า วรรณคดีบาฬี ซึ่งนอกจากวรรณคดีพระไตรปิฎกแล้ว ยังมีวรรณคดีอรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา โยชนา ปกรณ์วิเสส และวรรณกรรมบาลีอื่นๆ ด้วย แต่ในที่นี้จะกล่าวถึงเฉพาะวรรณคดีบาฬีประเภทอรรถกถาต่อไป

๓.๒ ความหมายของอรรถกถา

อรรถกถา หมายถึงปกรณ์ที่พระอาจารย์ทั้งหลายในภายหลังแต่งแก้รรถกแห่งบาลี คือพระไตรปิฎก หรือคัมภีร์อธิบายความในพระไตรปิฎก ซึ่งมีทั้งอรรถกถาพระวินัยปิฎก อรรถกถาพระสุตตันตปิฎกและอรรถกถาพระอภิธรรมปิฎก อาจารย์ผู้แต่งอรรถกถาเหล่านั้นเรียกว่า “อรรถกถาจารย์”^๑

อรรถกถา เป็นคัมภีร์อธิบายความในพระไตรปิฎก มีกำเนิดที่มาจากที่พระพุทธเจ้าทรงอธิบายไว้เองและเหล่าสาวกมีพระอัครสาวกปริตรเถระ เป็นต้น อธิบายไว้ ได้รับการนำสืบต่อกันมากับพระไตรปิฎก และนำสู่เกาะสิงหล (ประเทศศรีลังกา) โดยพระมหามหันทเถระ พระโอรสในพระเจ้าอโศกมหาราชแห่งชมพูทวีป (อินเดีย) ภายหลังสังคายนาครั้งที่ ๓ แล้วแปลเรียบเรียงเป็นภาษาสิงหลพร้อมทั้งพระไตรปิฎกไว้ โดยพระเถระผู้แตกฉานในพระไตรปิฎกชาวสิงหล ต่อมาพระพุทธโฆसाจารย์ ชาวชมพูทวีปได้เดินทางจากชมพูทวีปมาแปลเรียบเรียงอรรถกถาภาษาสิงหลกลับเป็นภาษาบาลีมคธ ณ เกาะสิงหล แล้วรักษาสืบต่อกันมาจนถึงปัจจุบัน

^๑ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖), หน้า ๓๒๕.

๓.๓ ประเภทของอรรถกถา^๒

อรรถกถาอธิบายความในพระไตรปิฎก แบ่งตาม “นัยของการอธิบายความ” ได้ ๒ ประเภท คือ^๓

- ๑) อธิบายความตามนัยแห่งคัมภีร์เก่า ที่มีใช้พระไตรปิฎกโดยตรง เรียกว่า “ปกรณ์นัย” เช่น มลิตกปัญหา เนติปกรณ์ วิมุตติมรรค วิสุทธิมรรค เป็นต้น เรียกคัมภีร์ประเภทนี้ว่า “ปกรณ์-วิเสส”
- ๒) อธิบายความตามนัยแห่งอรรถกถาโบราณ คือ มูลอรรถกถาหรือมหาอรรถกถา กรุนที่อรรถกถาและมหาปัจจุรีย์อรรถกถา เป็นต้น เรียกว่า “อรรถกถานัย” เช่น สมันตปาสาทิกา สุมังคลวิลาสินีและอรรถวิลาสินี เป็นต้น เรียกว่า “อรรถกถา” หรือ “อภิวนอรรถกถา” แบ่งตาม “กำเนิดของอรรถกถา” ได้ ๒ ประเภท คือ

(๑) พุทธสังวัณณิตอรรถกถา คือ อรรถกถาที่พระพุทธเจ้าทรงอธิบายด้วยพระองค์เอง เมื่อมีผู้ทูลถามหรือเพื่อให้คนรุ่นหลังเข้าใจ เรียกอรรถกถาประเภทนี้ว่า “ปภินณกเทศนา” ซึ่งเหล่าสาวกได้ถือเป็นกถามรรค (ต้นแบบ) ในการอธิบายสืบทอดต่อๆ กันมาในรูปของการสังคายนา เป็นต้น^๔

(๒) อนุพุทธสังวัณณิตอรรถกถา หรือสาวกสังวัณณิตอรรถกถา คืออรรถกถาที่เหล่าสาวกอธิบายไว้ นิยมเรียกอรรถกถาประเภทนี้ว่า “สาวกภาษิต” แปลว่าภาษิตของสาวก เช่น

- ก) พระสารีบุตรเถระ กล่าวแนวทางในการสังคายนาโดยย่อไว้ในสังคีตสูตร และทสฺตตรสูตร
- ข) พระอานนท์เถระ แสดงอุเทศและวิภังค์ของภัทเทกรัตตสูตรไว้ในอนันต-ภัทเทกรัตตสูตร

^๒ ไกรวุฒิ มโนรัตน์, **วรรณคดีบาฬี ๑**, (กรุงเทพมหานคร : จริยสุนิทวงศ์การพิมพ์, ๒๕๔๙), หน้า ๙๑-๑๐๐.

^๓ จำรูญ ธรรมดา, **เนติปฏิบัติ**, (กรุงเทพมหานคร : หจก.ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๖), คำนำ.

^๔ มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, **วินยสงคหุฎฐกถา**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๔๐), บทนำ.

^๕ ที.ฎีกา. (บาฬี).๑/๑๘.

ค) พระมหากัจจายนเถระ อธิบายภักทเทรตสูตรไว้ในมหากัจจายนภักทเทรตสูตร

แบ่งตาม “ภาษา” ที่ใช้จารจารึกรักษาสืบทอดกันมาได้ ๒ ประเภท คือ

๑) มคธอรรถกถา คือ อรรถกถาที่แต่งด้วยภาษาบาลีมีคธ ได้แก่

(๑) อรรถกถาที่มีมาตั้งแต่สมัยพระพุทธเจ้ายังทรงพระชนม์อยู่ และอรรถกถาที่พระมหามหิณฑเถระนำมาจากชมพูทวีปมาสู่เกาะสิงหลภายหลังสังคายนาครั้งที่ ๓

(๒) อรรถกถาที่พระพุทธโฆสาจารย์ พระพุทธทศตะ พระธรรมปาละ พระอุปเสนะและพระมหานามะ เป็นต้น แปลเรียบเรียงจากภาษาสิงหลเป็นภาษาบาลีมีคธอีกครั้ง

๒) สีนลอรรถกถา คือ อรรถกถาที่แต่งด้วยภาษาสิงหล ได้แก่

(๑) มูลอรรถกถาหรือมหาอรรถกถา ซึ่งนำมาจากชมพูทวีปสู่เกาะสิงหล โดยพระมหามหิณฑเถระ แล้วแปลเรียบเรียงเป็นภาษาสิงหลไว้โดยพระเถระผู้แตกฉานในพระไตรปิฎกชาวสิงหล เพื่อหลีกเลี่ยงการกลืนจากลัทธิอื่นและเพื่อสะดวกแก่การศึกษาของชาวสิงหล^๖ และเป็นอรรถกถาที่พระพุทธโฆสาจารย์ยึดถือเป็นต้นแบบในการแต่งอภินวอรรถกถา เป็นผลงานของพระโปธมาจารย์

(๒) มหาปัจจรัยอรรถกถา คืออรรถกถาที่แต่งบนแพบางแห่งในเกาะสิงหล เป็นงานของพระคันธกัจจาย

(๓) กุรุนทอรรถกถา คืออรรถกถาที่แต่งที่กุรุนทวิหารในเกาะสิงหล เป็นผลงานของพระคันธกัจจาย

(๔) อันธอรรถกถา คืออรรถกถาที่แต่งด้วยอันธภาษา แต่งที่เมืองกัญจิปุระอินเดียได้ ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง

(๕) สังเขปอรรถกถา คืออรรถกถาย่อความจากมหาปัจจรัยอรรถกถา ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง

(๖) จุฬปัจจรัยอรรถกถา คือสังเขปอรรถกถานั้นเอง

(๗) อริยอรรถกถา คือ อรรถกถาภาษาอริยะ ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง

(๘) ปันนวาร (อรรถกถา) คือ อรรถกถาที่ประมวลข้อวินิจฉัยจากมูลอรรถกถาหรือมหาอรรถกถา

^๖ ที.สี.อ. (บาลี).๑/-/๑.

และแบ่งตาม “ยุค” ได้ ๒ ยุค คือ

๑) ไปราณอรรถกถา หรือ อรรถกถาเก่า ได้แก่

(๑) พุทธสังวัณณิตอรรถกถาและอนุพุทธสังวัณณิตอรรถกถา ที่อธิบายบาลีพุทธพจน์ด้วยภาษาบาลีสมคธ ซึ่งพระสังคีติกจารย์ได้ยกขึ้นสู่สังคายนาถึง ๓ ครั้งและนำเผยแพร่ยังเกาะสิงหลโดยพระมหามหินทเถระชาวชมพูทวีปภายหลังสังคายนาครั้งที่ ๓ แล้วได้รับการแปลเรียบเรียงเป็นภาษาสิงหลเพื่อหลีกเลี่ยงจากการถูกกลืนจากลัทธิคำสอนอื่น

(๒) มูลอรรถกถาหรือมหาอรรถกถา หรือที่นิยมเรียกว่า “สีหลอรรถกถา” ซึ่งได้แปลเรียบเรียงเป็นภาษาสิงหลไว้ในภายหลัง

๒) อภินวอรรถกถา หรืออรรถกถาใหม่ ได้แก่ อรรถกถาที่พระพุทโธสาจารย์ พระพุทโธทัตตะ พระธรรมปาละ พระอุปเสนะ และพระมหานามะ เป็นต้น แต่งและแปลเรียบเรียงจากมูลอรรถกถาหรือมหาอรรถกถาภาษาสิงหลซึ่งอรรถกถาของยุคอภินวอรรถกถาเริ่มจากคัมภีร์วิสุทธิมรรคเป็นต้นมา จัดว่าเป็นยุคที่วงการศึกษาคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาแสดงมติว่าเป็น“ยุคทองของอรรถกถา”เพราะมีอรรถกถาเกิดขึ้นมากมาย^๗ โดยเนื้อหาของอรรถกถาเหล่านั้นมีความสัมพันธ์กันในลักษณะอธิบายความที่ต่อเนื่องกันเป็นลำดับตามกระแสความ^๘ ซึ่งมีทั้งอรรถกถาพระวินัยปิฎก อรรถกถาพระสุตตันตปิฎก และอรรถกถาพระอภิธรรมปิฎก ซึ่งจะได้กล่าวต่อไป

ก. อรรถกถาพระวินัยปิฎก

อรรถกถาพระวินัยปิฎก ได้แก่ สมันตปาสาทิกา อธิบายความพระวินัยปิฎกใน ๕ คัมภีร์ คือ^๙

๑) มหาวิภังค์ ว่าด้วยวินัยที่เป็นหลักใหญ่ของภิกษุ

๒) ภิกขุณีวิภังค์ ว่าด้วยวินัยที่เป็นหลักใหญ่ของภิกษุณี

^๗ พัฒน์ เพ็งผลา, ประวัติวรรณคดีบาลี, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๔๖), หน้า ๑๑๓.

^๘ เสนาะ ผดุงฉัตร, ความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับวรรณคดีบาลี, (กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๒), หน้า ๔๔.

^๙ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), รู้จักพระไตรปิฎกเพื่อเป็นชาวพุทธแท้, หน้า ๗๓.

- ๓) มหาวรรค ว่าด้วยกำเนิดภิกษุสงฆ์และระเบียบความเป็นอยู่และกิจการของภิกษุสงฆ์
- ๔) จุฬวรรค ว่าด้วยระเบียบความเป็นอยู่และกิจการของภิกษุสงฆ์ เรื่องภิกษุณีและสังคายนา
- ๕) ปริวาร ว่าด้วยคู่มือถามตอบซักซ้อมความรู้พระวินัย

สมันตปาสาทิกา แบ่งเป็น ๓ ภาค คือ ภาคที่ ๑ อธิบายความในเวรัญชกัณฑ์ถึงปาราชิกกัณฑ์แห่งมหาวิภังค์ภาค ๑ ภาคที่ ๒ อธิบายความในเตรสกัณฑ์ถึงอนิยตกัณฑ์แห่งมหาวิภังค์ภาค ๑ และในนิสสัคคียกัณฑ์ถึงอิทธิณสมถะแห่งมหาวิภังค์ภาค ๒ รวมทั้งอธิบายความในภิกษุณีวิภังค์ และภาคที่ ๓ อธิบายความในมหาวรรค (ภาค ๑-๒) จุฬวรรค (ภาค ๑-๒) และปริวาร

สมันตปาสาทิกา เป็นผลงานของพระพุทธโฆสาจารย์แต่งตามคำอาราธนาของพระพุทธสิริ เมื่อประมาณ พ.ศ.๒๒๗-๒๗๓ ณ เมืองอนูราธปุระในศรีลังกาในรัชสมัยของพระเจ้าสิริปาละ โดยอาศัยอรรถกถาภาษาสิงหลชื่อมหาปัจจุรีย์และกูรูนที^{๑๐} สมันตปาสาทิกา เป็นคัมภีร์ที่พระพุทธโฆสาจารย์แต่งขึ้นก่อนคัมภีร์เล่มอื่นๆ เพราะวินัยถือเป็นรากฐานศรัทธาของชาวพุทธทั้งหลาย ปัจจุบันคณะสงฆ์ไทยใช้เป็นหลักสูตรการศึกษาภาษาบาลีของคณะสงฆ์สำหรับชั้นเปรียญธรรม ๖-๗ ประโยค ในรายวิชาแปลมคธเป็นไทย และสำหรับชั้นเปรียญธรรม ๘ ประโยค ในรายวิชาแปลไทยเป็นมคธ เนื้อหาของสมันตปาสาทิกา อาจแบ่งย่อยๆ ออกเป็น ๒ ส่วน คือ^{๑๑}

- ๑) ส่วนเนื้อหาหลักที่เกี่ยวกับพระธรรมวินัย ได้แก่
 - (๑) มูลเหตุทำปฐมสังคายนา
 - (๒) การคัดเลือกพระอรหันต์ ๔๙๙ องค์เพื่อเข้าร่วมทำสังคายนา
 - (๓) การทำสังคายนาไม่อาจขาดพระอรหันต์ได้
 - (๔) สถานที่ทำสังคายนา
 - (๕) พระอรหันต์ปัดกวาดพระคันธกุฎีและอื่นๆ

^{๑๐} วิ.อ.(บาลี).๑/-/๓.

^{๑๑} อภิญวณน์ โพธิ์สาน, ชีวิตและผลงานของนักปราชญ์พุทธ, (มหาสารคาม, สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยมหาสารคาม, ๒๕๔๔), หน้า ๔๔-๔๕.

- (๖) มหาวิหาร ๑๘ แห่งในกรุงราชคฤห์
- (๗) พระราชูปถัมภ์กิจสงฆ์ทุกอย่าง
- (๘) การประชุมสงฆ์ การปูนฉาวิสาขนา การสาธยายพระวินัยและพระธรรม
- (๙) การรวบรวมและแบ่งพระธรรมวินัยเป็น ๓ ปีก
- (๑๐) การสังคายนาครั้งที่ ๒, ๓ และ ๔
- (๑๑) การสืบสานพระธรรมวินัย
- (๑๒) ชีวิตประวัติของพระโมคคัลลีบุตรติสสเถระประธานการทำตติยสังคายนา
- (๑๓) พระราชประวัติของพระเจ้าอโศกมหาราช
- (๑๔) การส่งพระธรรมทูตไปประกาศพระศาสนาไปยังส่วนต่างๆ ของโลก ๙ สาย
- (๑๕) อธิบายเรื่องพระพุทธคุณ ๙
- (๑๖) ความสำคัญของวัชชีภูมิและชนชาววัชชีบุตร
- (๑๗) ประเภทของการตั้งครมตามทัศนะของพุทธ
- (๑๘) เรื่องราวป่ามหาวัน เมืองเวสาลี
- (๑๙) ความสำคัญของท่าภรูกัจฉะ
- (๒๐) เรื่องราวของกฎการสาลา ป่ามหาวัน เมืองเวสาลี
- (๒๑) อธิบายเรื่องสติ สมาธิ ปฏิสัมภีทา จิต วิญญูณ อินทรีย์
- (๒๒) อธิบายเรื่องอาบัติปาราชิก สังฆาติเสส เป็นต้น ทั้งของภิกษุและภิกษุณี

๒) ส่วนที่เป็นข้อเท็จจริงทางประวัติศาสตร์และภูมิศาสตร์ต่างๆ ในส่วนที่ให้ข้อเท็จจริงทางประวัติศาสตร์ เช่น ประวัติของพระเจ้าอโศกมหาราช ประวัติพระเจ้าอชาตศัตรู ตลอดจนพระเจ้าอุทัยกัทธ พระเจ้านรุททะและพระเจ้ามณฑะ ซึ่งเป็นกษัตริย์ปกครองแคว้นมคธ ประวัติการเกิดข้าวยากหมากแพงในเมืองเวรณูชา เป็นต้น ในส่วนที่ให้ข้อเท็จจริงทางภูมิศาสตร์ เช่น ชัยภูมิที่ตั้งเมืองต่างๆ เช่น กุสินารา จัมปา สวตถิ และดินแดนสุวรรณภูมิ เป็นต้น

ข. อรรถกถาพระสูตรต้นตปิฎก

อรรถกถาพระสูตรต้นตปิฎก เท่าที่มีหลักฐานปรากฏ ได้แก่

- ๑) สุมังคลวลลีนี อธิบายความในทีฆนิกาย ที่ว่าด้วยชุมนุมพระสูตรขนาดยาว แบ่งเป็น ๓ ภาค คือ ภาคที่ ๑ อธิบายความในสี่ชั้นธรรม ซึ่งว่าด้วยพระสูตรขนาดยาว ๑๓ สูตร ภาคที่ ๒ อธิบายความในมหาวรรค ซึ่งว่าด้วยพระสูตรขนาดยาว ๑๐ สูตร และภาคที่ ๓ อธิบายความในปาฏิกวรรค ซึ่งว่าด้วยพระสูตรขนาดยาว ๑๑ สูตร

สุมังคลวิลาสินี เป็นผลงานของพระพุทธโฆสาจารย์แต่งตามคำอาราธนาของพระทวารวาศะ^{๑๒} เมื่อใกล้จะถึง พ.ศ.๑,๐๐๐ โดยอาศัยอรรถกถาภาษาสิงหล^{๑๓} ซึ่งนอกจากจะเป็นคัมภีร์อธิบายขยายความพระสูตรที่มีขนาดยาวในทีฆนิกายแล้ว ยังให้ข้อมูลทางประวัติศาสตร์นิทานพื้นบ้าน และเรื่องเล่าเกี่ยวกับประวัติศาสตร์อินเดียในด้านสังคม การเมือง ปรัชญาและศาสนาในยุคของพระพุทธเจ้า ภาพอันมีชีวิตชีวาของการก่อกำเนิดและสันตนาการของผู้คน ตลอดจนข้อมูลทางภูมิศาสตร์และอื่นๆ อันทรงคุณค่าในสมัยโบราณ เช่น

(๑) ประวัติการแต่งอรรถกถา

(๒) เหตุเกิดและประเภทของพระสูตร ๔ อย่าง ได้แก่ ๑) อัดตัมมฉลย คือพระสูตรที่พระพุทธเจ้าตรัสตามอัธยาศัยของพระองค์ ๒) ปรัชฉลย คือพระสูตรที่พระพุทธเจ้าตรัสตามอัธยาศัยของคนอื่น ๓) ปุจฉาลิกา คือพระสูตรที่พระพุทธเจ้าตรัสตอบคำถามของผู้มาทูลถาม ๔) อัดถปปัตติกะ คือพระสูตรที่ตรัสเมื่อมีเรื่องเกิดขึ้น แล้วพระพุทธเจ้าตรัสถึงหรือมีคนทูลถามให้ตรัส

(๓) ข้อปฏิบัติในชีวิตประจำวันของพระภิกษุ

(๔) เหตุผลและคำอธิบาย ในการเรียกพระนามของพระพุทธเจ้าว่า พระตถาคต

(๕) พุทธกิจหรือหน้าที่ที่ต้องทำในแต่ละวันของพระพุทธเจ้า

(๖) เหตุการณ์ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงยมกปาฏิหาริย์

(๗) ประวัติบุคคลร่วมสมัยกับพระพุทธเจ้า เช่น หมอชีวกโกมารภัจ ดิสงคามณเฑราหมณโพรสาติและอัมพัฏฐมาณพ เป็นต้น

(๘) ประวัติและแผนการปลงพระชนม์พระบิดาเพื่อชิงบัลลังก์ของพระเจ้าอชาตศัตรู และพฤติกรรมความรักแท้ของพระนางเวเทหิที่มีต่อพระเจ้าพิมพิสารพระสวามีในคุก

(๙) คำพรรณนาภูมิศาสตร์ของสถานที่ต่างๆ เช่น แคว้นอังคะ ทักขินาปะละ วัดโฆสิตาราม แคว้นโกศล เมืองราชคฤห์ เป็นต้น

^{๑๒} บรรจบ บรรณรุจิ, “ผลงานของพระพุทธโฆสะและพระเถรจารย์ร่วมสมัย : ศึกษาเฉพาะกรณีที่ศึกษาในเมืองไทย”, ใน ; รวมบทความทางวิชาการพระพุทธศาสนาและปรัชญา, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐), หน้า ๗๓.

^{๑๓} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๒๙๔.

(๑๐) คำนิยามศัพท์ต่างๆ เช่น อทินนทาน มุสาวาท ราชา จูฬศีล มัชฌิมศีลและมหาศีล เป็นต้น

(๑๑) ธรรมเนียมปฏิบัติกาตองจำคัมภีร์ที่มณิกาย^{๑๔}

๒) ปัญจสุทนี อธิบายความในมัชฌิมนิกาย ที่ว่าด้วยชุมนุมพระสูตรขนาดกลาง แบ่งเป็น ๔ ภาค คือ ภาคที่ ๑ อธิบายความในมูลปริยายวรรคถึงสีหนาทวรรค แห่งมูลปัณณาสก์ ภาคที่ ๒ อธิบายความในโอปัมมวรรคถึงจุฬยฆวรรคแห่งมูลปัณณาสก์ และภาคที่ ๓ อธิบายในมัชฌิมปัณณาสก์ และภาคที่ ๔ อธิบายในอุปปริปัณณาสก์

ปัญจสุทนี เป็นผลงานของพระพุทธโฆสาจารย์แต่งตามคำอาราธนาของพระพุทธมิตตะ ซึ่งเป็นเพื่อนและเป็นศิษย์ร่วมสำนักที่มยूरूपัญญะในอินเดียได้ เมื่อใกล้จะถึง พ.ศ.๑,๐๐๐ โดยอาศัยอรรถกถาภาษาสิงหลชื่อมหาอรรถกถา ซึ่งนอกจากจะเป็นคัมภีร์อธิบายขยายความเนื้อหาทางธรรมในพระสูตรขนาดกลางในมัชฌิมนิกายทั้ง ๑๕๒ สูตรแล้ว ยังให้ข้อมูลรายละเอียดทางประวัติศาสตร์ ภูมิศาสตร์และอื่นๆ ด้วย เช่น

(๑) ประวัติของพระเจ้ามหันตาดุในกรุงชนบทและอนุภาพแห่งจักรวรรดิของพระองค์

(๒) ประวัติความเป็นมาของเมืองสาวัตถี

(๓) ภูมิศาสตร์ของเทือกเขาหิมาลัย เมืองเวสาลี เมืองราชคฤห์ วัดโฆสิตาราม

(๔) ข้อมูลเกี่ยวกับภาษาของคนในภาคใต้ของอินเดีย ๒ ภาษา คือ ภาษาทมิฬ ซึ่งเป็นภาษาพูดของชาวทมิฬนาฑู และภาษาอันธะ (ภาษาเตรูกู) ของชาวอันธะในรัฐอันธะประเทศแห่งอินเดียได้ปัจจุบัน

(๕) ภูมิศาสตร์ของแม่น้ำต่างๆ ในอินเดีย เช่น คงคา ยมุนา พาหูกา สุนทริกา สรัสตีและพหุมตี^{๑๕}

๓) สารัตถปกาสินี อธิบายความในสังยุตตนิกาย ที่ว่าด้วยชุมนุมพระสูตรที่จัดกลุ่มตามหัวเรื่องที่เกี่ยวข้อ ซึ่งโดยมากจะจัดตามชื่อบุคคล เช่น โกศลสังยุต พระสูตรที่แสดงแก่พระเอรปเสนทิโกศล เทวตาสังยุต รวม ๕๖ สังยุต ๗,๗๖๒ สูตร แบ่งเป็น ๓ ภาค คือ

^{๑๔} อภิญวณน์ โพธิ์สาน, ชีวิตและผลงานของนักปราชญ์พุทธ, หน้า ๔๖-๔๗.

^{๑๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๗.

ภาคที่ ๑ อธิบายความในสคาถวรรค ภาคที่ ๒ อธิบายความในนิทานวรรคและชั้นธรรมาวรรค และภาคที่ ๓ อธิบายความในสหายตนวรรคและมหาวรรค

สารัตถปกาสินี เป็นผลงานของพระพุทธโฆสาจารย์ แต่งตามคำอาราธนาของพระโชติपालเถระ ซึ่งเคยอยู่ร่วมสำนักกันที่กัณฐิประทางตอนใต้ของอินเดีย เมื่อใกล้จะถึง พ.ศ.๑,๐๐๐ โดยอาศัยอรรถกถาภาษาสิงหลเชื่อมหาอรรถกถา ซึ่งนอกจากจะอธิบายธรรมในพระสูตรแห่งสังยุตตนิกายทั้งหมดแล้ว ยังให้ความรู้ด้านอื่นๆ เช่น

(๑) พุทธะ ๔ ประเภท คือ สัพพัญญูพุทธะ ปัจเจกพุทธะ จตุลัจจุพุทธะและสุตพุทธะ

(๒) พระเวท ๕ คัมภีร์ซึ่งเป็นคัมภีร์สำคัญของศาสนาพราหมณ์ คือ ฤคเวท ยชุสเวท สามเวท อถรรพเวทและอิติहाสะ^{๑๖}

๔) มโนรธปุรณี อธิบายความในอังคุตตรนิกาย ที่ว่าด้วยชุมนุมพระสูตรที่จัดเป็นหมวดตามจำนวนข้อธรรม รวม ๑๑ หมวด (นิบาต) ๔,๕๕๗ สูตร แบ่งเป็น ๓ ภาค คือ ภาคที่ ๑ อธิบายความในเอกกนิบาต ภาคที่ ๒ อธิบายความในทุกนิบาตถึงจตุกกนิบาต และภาคที่ ๓ อธิบายความในปัญจกนิบาตถึงเอกาทสกนิบาต

มโนรธปุรณี เป็นผลงานของพระพุทธโฆสาจารย์แต่งตามคำอาราธนาของพระ (ภทันตะ) โชติपालเถระและพระอาชีวกะซึ่งองค์หลังนี้เคยอยู่ร่วมสำนักมหายาวารในศรีลังกา ซึ่งนอกจากจะอธิบายหลักธรรมสำคัญ เช่น ทุกข์ โขณงค์ ๗ ปฏิสัมภิกขา ๔ แล้ว ยังกล่าวถึงประวัติพระสาวก สาวิกาองค์สำคัญๆ เกือบทั้งหมด ตลอดจนสถานที่ที่พระพุทธเจ้าเสด็จจำพรรษาตั้งแต่พรรษาที่ ๑ ถึงพรรษาที่ ๔๕ ดังนี้^{๑๗}

พรรษาที่ ๑ ทรงจำพรรษาที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน

พรรษาที่ ๒-๓ ทรงจำพรรษาที่เมืองราชคฤห์

^{๑๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๘.

^{๑๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๘-๔๙.

- พรรษาที่ ๕ ทรงจำพรรษาที่เมืองเวสาลี
 พรรษาที่ ๖ ทรงจำพรรษาที่มังกุลบรรพต
 พรรษาที่ ๗ ทรงจำพรรษาที่เทวโลกชั้นดาวดึงส์
 พรรษาที่ ๘ ทรงจำพรรษาที่เภสกลาวัน ใกล้ภูเขาส่งสมุทรคีรี
 พรรษาที่ ๙ ทรงจำพรรษาที่เมืองโกสัมพี
 พรรษาที่ ๑๐ ทรงจำพรรษาที่ป่าปาลิไลยกะ
 พรรษาที่ ๑๑ ทรงจำพรรษาที่เมืองนาพา
 พรรษาที่ ๑๒ ทรงจำพรรษาที่เมืองเวรัญชา
 พรรษาที่ ๑๓ ทรงจำพรรษาที่จาลิยบรรพต
 พรรษาที่ ๑๔ ทรงจำพรรษาที่วัดเชตวัน ใกล้เมืองสาวัตถี
 พรรษาที่ ๑๕ ทรงจำพรรษาที่เมืองกบิลพัสดุ์
 พรรษาที่ ๑๖ ทรงจำพรรษาที่เมืองอาฬวี
 พรรษาที่ ๑๗ ทรงจำพรรษาที่เมืองราชคฤห์
 พรรษาที่ ๑๘-๑๙ ทรงจำพรรษาที่จาลิยบรรพต
 พรรษาที่ ๒๐ ทรงจำพรรษาเมืองราชคฤห์
 พรรษาที่ ๒๑-๔๕ ทรงจำพรรษาที่วัดเชตวัน หรือวัดบุพพาราม ใกล้เมืองสาวัตถี

๕) ปรมัตถโชติกา อธิบายความในขุททกปาฐะ ธรรมบทและสูตรนินบาต แห่งขุททก-
 นิกายในพระสูตรตันตปิฎก ผลงานของพระพุทโธสาจารย์ แต่งขึ้นเมื่อใกล้จะถึง พ.ศ.๑,๐๐๐
 คัมภีร์เล่มนี้ก็เหมือนกับคัมภีร์อรรถกถาของพระพุทโธสาจารย์อื่นๆ ที่นอกจากจะอธิบาย
 ขยายความในขุททกปาฐะ ธรรมบทและสูตรนินบาตแล้ว ยังให้ข้อมูลเกี่ยวกับตำนานกำเนิดของ
 ชาติพันธุ์ของคนบางเผ่า ประวัติศาสตร์อินเดียโบราณ ในด้านการเมืองศาสนาและอื่นๆ เช่น

(๑) ตำนานกำเนิดของพวกลิจจวี

(๒) การจำศีลของอนาถปิณฑิกเศรษฐีที่วัดเชตวัน มหาวิหาร ๑๘ แห่งในเมือง
 ราชคฤห์ ถ้าตัดบรรณคุหา คยาสีสะ แม่น้ำคงคา พระอุบาลี พระมหากัสสปะ พระอานันทะ
 นางวิสาขา พระนางธัมมทินนาและพระนางมัลลิกา

(๓) เมืองกบิลพัสดุ์ เมืองเวสาฬหี เจ้าลิจฉวี แคว้นมคธ พระเจ้าพิมพิสาร มหาโควินทะ^{๑๘}

๖) อัมมปัทฏฐกถา หรือในชื่อเดิมว่า ปรมัตถโชติกา อธิบายความธรรมบทแห่ง ขุททกนิกายในพระสูตรตันตปิฎก แบ่งเป็น ๘ ภาค คือ ภาคที่ ๑ อธิบายความในยมกวรรค ภาคที่ ๒ อธิบายความในอัปมาทวรรค และจิตตวรรค ภาคที่ ๓ อธิบายความในปุပ္ผวรรค และพาลวรรค ภาคที่ ๔ อธิบายความในปณิทธิตวรรค อรหันตวรรคและสหัสสวรรค ภาคที่ ๕ อธิบายความในปาปวรรค ทณฺหวรรคและชราวรรค ภาคที่ ๖ อธิบายความในอิตตวรรค โลกวรรค พุทธวรรค สุขวรรค ปิยวรรคและโกธวรรค ภาคที่ ๗ อธิบายความในมลวรรค อัมมัญญวรรค มัคควรรค ปกิณณกวรรค นิรยวรรคและนาควรรค และภาคที่ ๘ อธิบายความในตัน्हาวรรค ภิกขุวรรคและพราหมณวรรค สำหรับอัมมปัทฏฐกถานี้ ฉบับมหาจุฬายาฯ แบ่งเป็น ๒ ภาค คือ รวมภาคที่ ๑-๔ เป็นภาค ๑ และรวมภาคที่ ๕-๘ เป็นภาค ๒

อัมมปัทฏฐกถา หรือ อรรถกถาธรรมบท เป็นผลงานของพระพุทธโฆสาจารย์แต่งตามคำอาราธนาของพระกุมารกัสสปะ^{๑๙} เมื่อใกล้จะถึง พ.ศ.๑,๐๐๐ โดยอาศัยอรรถกถาภาษาสิงหลชื่อมหาอรรถกถา ลักษณะการแต่งอรรถกถาธรรมบทได้รับอิทธิพลทางเนื้อหาของพระพุทธศาสนาซึ่งส่วนใหญ่ได้จากพระวินัยปิฎกและพระสูตรตันตปิฎกในทีฆนิกาย มัชฌิมนิกาย สังยุตตนิกาย อังคุตตรนิกาย อุทาน วิมานวัตถุ เปตวัตถุ สุตตนิบาต และชาดก ตัวละครที่เล่าประกอบเรื่องส่วนใหญ่ เป็นเรื่องพระสาวกของพระพุทธเจ้าทั้งหมด และเรื่องทุกเรื่องในอรรถกถาธรรมบท ประกอบด้วย ๔ ส่วน คือ^{๒๐}

(๑) ปัจจุบันวัตถุ เรื่องปัจจุบัน เริ่มเรื่องด้วยพวกภิกษุสนทนากันในโรงธรรม (ธรรมสภา) ถึงบุคคลและกรรมของเขา พระพุทธเจ้าทรงทราบ จึงเสด็จมาตรัสแสดงพระธรรมเทศนา

^{๑๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๙.

^{๑๙} ขุ.ธ.อ. (บาฬี).๑/-/๑.

^{๒๐} พัดมน์ เพ็งผลา, ประวัติวรรณคดีบาฬี, พิมพ์ครั้งที่ ๕, หน้า ๑๒๘.

(๒) อดีตวัตถุ เรื่องในอดีตของบุคคลและกรรมของเขา และพระพุทธเจ้าตรัสบุพกรรมของเขาในชาติก่อนๆ ให้ภิกษุทั้งหลายฟัง

(๓) คาถา เรื่องที่แต่งเป็นร้อยกรองซึ่งนำมาจากธรรมบท

(๔) เวยยาकरणะ แปลอธิบายความในลักษณะอธิบายคำ

๗) ปริมัตถทีปนี อธิบายความในอุทาน อิติวุตตะกะ วิมานวัตถุ เปตวัตถุ เถรคาถา (เอกกนิบาตถึงมหานิบาต) เถรีคาถา แห่งขุททกนิกายในพระสุตตันตปิฎก ผลงานของพระธรรมปาละเถระ

๘) ชาตกัฎฐกถา หรืออรรถกถาชาตก เป็นผลงานของพระพุทธโฆสะจารย์แต่งตามคำอาราธนาของพระอัทธกัณฐี พระพุทธมิตตะและพระพุทธปิยะ^{๒๑} เพื่ออธิบายความในชาตกแห่งขุททกนิกาย ในพระสุตตันตปิฎก แบ่งเป็น ๑๐ ภาค คือภาคที่ ๑ และ ๒ อธิบายความในเอกกนิบาต ภาคที่ ๓ อธิบายความในทุกนิบาต ภาคที่ ๔ อธิบายความในติกนิบาต จตุกกนิบาตและปัญจกนิบาต ภาคที่ ๕ อธิบายความในฉกกนิบาต สัตตกนิบาต อัฏฐกนิบาต นวกนิบาตและทสกนิบาต ภาคที่ ๖ อธิบายความในเอกาทสกนิบาตถึงปิกณณกนิบาต ภาคที่ ๗ อธิบายความในวิสตินิบาตถึงจิตตาสีสนิบาต ภาคที่ ๘ อธิบายความในปัญญาสนิบาตถึงสัตตตินิบาต ภาคที่ ๙ และ ๑๐ อธิบายความในมหานิบาต

อรรถกถาชาตก มีชาตกทั้งสิ้น ๕๔๗ เรื่องแต่ละเรื่องประกอบด้วยส่วนสำคัญ ๕ ส่วน คือ^{๒๒}

(๑) ปัจจุบันนวัตถุ เรื่องปัจจุบัน เริ่มต้นด้วยพวกภิกษุสนทนากันในโรงธรรมถึงเรื่องบุคคลและกรรมของเขาในชาตก พระพุทธเจ้าทรงทราบจึงเสด็จมาตรัสพระธรรมเทศนา

(๒) อดีตวัตถุ เรื่องในอดีต พระพุทธเจ้าตรัสถึงเรื่องในอดีตของบุคคลนั้นๆ

(๓) คาถา จะมีทั้งในเรื่องปัจจุบันและอดีต

^{๒๑} บรรจบ บรรณรุจิ, “ผลงานของพระพุทธโฆสะและพระเถราจารย์ร่วมสมัย : ศึกษาเฉพาะกรณีการศึกษาในเมืองไทย”, ในการรวมบทความทางวิชาการพระพุทธศาสนาและปรัชญา, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐), หน้า ๗๕.

^{๒๒} พัดน์ เพ็งผลา, ประวัติวรรณคดีบาลี, หน้า ๑๒๑-๑๒๒.

(๔) เวชยาภรณ์ แปล อธิบายขยายความของคาถาชนิดคำต่อคำ

(๕) สโมธานประมวลเรื่องหรือสรุปชื่อบุคคลในอดีตที่กลายมาเป็นชื่อบุคคลต่างๆ ในเรื่องปัจจุบัน รวมทั้งพระพุทธเจ้าด้วย

เรื่องราวที่ปรากฏในอรรถกถาชาดก นอกจากได้ประมวลอรรถกถาเก่าๆ ในพระพุทธศาสนาแล้ว ยังได้จากวรรณคดีเก่าแก่ในศาสนาพราหมณ์ ศาสนาเซน เป็นต้น รวมทั้งประมวลเรื่องต่างๆ จากดินแดนหลายแห่งด้วย เช่น กรีก และเปอร์เซีย เป็นต้น

อิทธิพลเรื่องในอรรถกถาชาดก มีความสำคัญไม่เฉพาะแต่ในรูปวรรณกรรมบาลีเท่านั้น หากมีอิทธิพลถึงศิลปกรรมและสถาปัตยกรรมในอินเดียและนานาประเทศที่นับถือพระพุทธศาสนา เช่น รูปสลักที่กำแพงเมืองมหาราฐะ สาญจี ถ้ำอชันดาและเอโลรา ในอินเดีย พระเจดีย์บุโรพุทโธ ในอินโดนีเซีย ปะกัน ในพม่า และสุโขทัยในประเทศไทย

๙) สัทธัมมปัชโชติกา อธิบายความในชุดทกนิกาย แบ่งเป็น ๒ ภาค คือ ภาคที่ ๑ อธิบายความในมหานิทเทส และภาคที่ ๒ อธิบายความในจุฬานิทเทส ผลงานของพระเทวะ

๑๐) สัทธัมมปกาสินี อธิบายความในชุดทกนิกาย แบ่งเป็น ๒ ภาค อธิบายความในปฏิสัมภิทามรรคทั้งหมด ผลงานของพระมหานามะแต่งตามคำอาราธนาของมหานามอุบาสก^{๒๓}

๑๑) วิสุตชนวิลาสินี อธิบายความในอปาทาน แห่งชุดทกนิกาย แบ่งเป็น ๒ ภาค คือ ภาคที่ ๑ อธิบายความในพุทธวรรคและสีหาสนียวรรคถึงเมตเตยยวรรค และวรรคที่ ๒ อธิบายความในสีหาสนียวรรคถึงเมตเตยยวรรค ภัททาลีวรรคถึงภัททียวรรค และในเถรียาปทาน ผลงานของพระเถระ ๕ รูป^{๒๔}

๑๒) มธูรัตถวิลาสินี อธิบายความในพุทธวงศ์ แห่งชุดทกนิกาย ผลงานของพระพุทธัตตะ

^{๒๓} บรรจบ บรรณรุจิ, “ผลงานของพระพุทธโฆสะและพระเถรอาจารย์ร่วมสมัย : ศึกษาเฉพาะกรณี ที่ศึกษาในเมืองไทย”, ใน ; **รวมบทความทางวิชาการพระพุทธศาสนาและปรัชญา**, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐), หน้า ๗๕.

^{๒๔} บรรจบ บรรณรุจิ, “ผลงานของพระพุทธโฆสะและพระเถรอาจารย์ร่วมสมัย : ศึกษาเฉพาะกรณี ที่ศึกษาในเมืองไทย”, ใน ; **รวมบทความทางวิชาการพระพุทธศาสนาและปรัชญา**, หน้า ๗๕.

ค. อรรถกถาพระอภิธรรมปิฎก

อรรถกถาพระอภิธรรมปิฎก ได้แก่

๑) อัญฐาสลีนี อธิบายความในธัมมสังคณี แห่งพระอภิธรรมปิฎก ผลงานของพระพุทธโฆสาจารย์แต่งขึ้นโดยอาศัยอรรถกถาภาษาสิงหลชื่อมหาปัจจุรีย์ ซึ่งนอกจากจะอธิบายคำและศัพท์เทคนิคทางจิตวิทยา เจตสิก รูป นิพพาน ทางพระพุทธศาสนาในธัมมสังคณีแล้ว ยังให้ข้อมูลด้านประวัติศาสตร์และภูมิศาสตร์บางอย่างด้วย เช่น

(๑) แม่น้ำบางสาย เช่น อจิรวดี คงคา โคธาวารี เนรัญชรา มหิ สรรพและอโนมา

(๒) เมืองบางเมือง เกาะบางเกาะและสถานที่บางแห่ง เช่น กาลิปุระ เปนัมบังคณะ โกศล ปาอิลิปตนะ ชมพูทวีป เขตวัน ตัมพปณณิ ปาตลีนุตตร ราชคฤห์ สาเกต สาวัดถิ เป็นต้น

(๓) บุคคลทางประวัติศาสตร์บางคน เช่น อาราสดาบส กาลามะ พระอชิตะ พระอัญญาโกณฑัญญะ พระเจ้าทุฏฐคามณีอภัย พระมหินทะ พระนาคเสน พระทีปังกรพุทธเจ้า พระวิปัสสีพุทธเจ้า นางมัลลิกา นางสุชาดา เป็นต้น

(๔) ประวัติความเป็นมาของพระอภิธรรมและการท่องจำ^{๒๕}

๒) สัมโมหวิโนทนี อธิบายความในคัมภีร์วิงค์ ซึ่งเป็นคัมภีร์ที่ ๒ ในบรรดาพระอภิธรรมปิฎก ๗ คัมภีร์ คือ ธัมมสังคณี วิงค์ ธาตุกถา ปุคคลบัญญัติ กถาวัตถุ ยมกและปัฏฐาน เป็นผลงานของพระพุทธโฆสาจารย์แต่งขึ้น โดยอาศัยอรรถกถาภาษาสิงหลชื่อมหาปัจจุรีย์

๓) ปัญจัปภกรณ์ฎฐกถา อธิบายความในพระอภิธรรมปิฎก ๕ คัมภีร์ คือ กถาวัตถุ ปุคคลบัญญัติ ธาตุกถา ยมกและปัฏฐาน เป็นผลงานของพระพุทธโฆสาจารย์ แต่งตามคำอาราธนาของพระจุลพุทธโฆสะชาวลังกา ซึ่งในบรรดาอรรถกถาพระอภิธรรมปิฎก ๕ คัมภีร์นี้ คัมภีร์อรรถกถากถาวัตถุเป็นคัมภีร์ที่น่าสนใจสำหรับนักศึกษาประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา และปรัชญาเพราะให้ข้อมูลเป็นพิเศษในเรื่องประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา โดยเริ่มต้นด้วยการสำรวจสำนักนิกายต่าง ๆ ของพระพุทธศาสนาและทัศนะทางปรัชญาของสำนักนิกายพระพุทธศาสนาเหล่านั้น ตลอดจนทัศนะทางปรัชญานอกพระพุทธศาสนาอื่น ๆ^{๒๖}

^{๒๕} อภิญาวัฒน์ โพธิ์สาน, ชีวิตและผลงานของนักปราชญ์พุทธ, หน้า ๕๖.

^{๒๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๖.

๓.๔ ความสำคัญของอรรถกถา

อรรถกถา เป็นคัมภีร์ที่เป็นหลักฐานสำคัญชั้นที่ ๒ รองจากพระไตรปิฎก ทั้งนี้จากการเรียงลำดับชั้นตามความสำคัญของคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา คือ^{๒๗}

- ๑) บาลี คือพระไตรปิฎก
- ๒) อรรถกถา คือคัมภีร์อธิบายบาลีหรืออธิบายความในพระไตรปิฎก
- ๓) ฎีกา คือคัมภีร์อธิบายอรรถกถาหรืออธิบายความต่อจากอรรถกถา
- ๔) อนุฎีกา คือคัมภีร์อธิบายขยายความของฎีกาอีกทอดหนึ่ง

ส่วนคัมภีร์ที่มีชื่ออย่างอื่นนอกจากคัมภีร์หลักทั้ง ๔ คัมภีร์นี้ ซึ่งมีมากมายหลายประเภท เช่น ปกรณ์วิเสส โยชนา คัมภีร์ สัททวิเสสหรือตำราบาลีไวยากรณ์ พจนานุกรม หรืออื่นๆ ท่านเรียกรวมกันว่า “ตัพพินิมุต”^{๒๘} แปลว่า คัมภีร์ที่พ้นหรือนอกเหนือจากคัมภีร์หลักทั้ง ๔ คือพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกาและอนุฎีกา

การจัดเรียงลำดับชั้นของคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา ยึดกาลเวลาเป็นเกณฑ์ เช่น บาลี คือพระไตรปิฎก เป็นสิ่งที่มีมาก่อน คือมีมาตั้งแต่ครั้งพุทธกาล จึงจัดเป็นหลักฐานสำคัญชั้นที่หนึ่ง อรรถกถา คือคัมภีร์อธิบายบาลีหรืออธิบายความในพระไตรปิฎก ซึ่งมีมาขึ้นอย่างเป็นรูปธรรม เมื่อประมาณ พ.ศ.๙๕๖ จึงนับเป็นหลักฐานสำคัญชั้นที่สอง ฎีกา คือคัมภีร์อธิบายอรรถกถาหรือขยายความต่อจากอรรถกถา ได้เกิดขึ้นมาเมื่อประมาณ พ.ศ.๑๕๘๗ จึงนับเป็นหลักฐานสำคัญชั้นที่สาม และอนุฎีกา เป็นคัมภีร์อธิบายขยายความของฎีกาอีกทอดหนึ่ง จึงนับเป็นหลักฐานสำคัญเป็นลำดับที่สี่^{๒๙}

ลักษณะสำคัญของอรรถกถา คือเป็นคัมภีร์ที่อธิบายความในพระไตรปิฎกโดยตรง หมายความว่า พระไตรปิฎกแต่ละสูตร แต่ละส่วน แต่ละเรื่อง ก็มีอรรถกถาอธิบายจำเพาะสูตร จำเพาะส่วน จำเพาะตอน หรือจำเพาะเรื่องนั้นๆ และอธิบายความตามลำดับไป โดยอธิบาย

^{๒๗} พระธรรมปิฎก (ป.อ.), **รู้จักพระไตรปิฎกเพื่อเป็นชาวพุทธที่แท้**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๓), หน้า ๙๗.

^{๒๘} ชู.ธ.อ. (บาลี) ๑/-/๓.

^{๒๙} สุชีพ ปุญญานุภาพ, **พระไตรปิฎกฉบับสำหรับประชาชน**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๖, (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙), หน้า ๑.

ทั้งคำศัพท์หรือถ้อยคำอธิบายข้อความ ซึ่งแจ้งความหมาย ขยายความหลักธรรม หลักวินัย เล่าเรื่องประกอบ ตลอดจนแสดงเหตุปัจจัยแวดล้อมหรือความเป็นมาของการที่พระพุทธเจ้า จะตรัสพุทธพจน์นั้นๆ หรือเกิดเรื่องราวขึ้นๆ ขึ้น พร้อมทั้งเชื่อมโยง ประมวลความเป็นมาเป็นไป ต่างๆ ที่จะช่วยให้เข้าใจพุทธพจน์หรือเรื่องราวในพระไตรปิฎกชัดเจนขึ้น^{๓๐}

กล่าวโดยสรุป อรรถกถามีความสำคัญในฐานะเป็นคัมภีร์อธิบายความในพระไตรปิฎก โดยตรง ซึ่งมีทั้งอรรถกถาพระวินัยปิฎก อรรถกถาพระสุตตันตปิฎกและอรรถกถาพระอภิธรรมปิฎก ที่อธิบายต่อเนื่องกันตลอดสายก็มี ที่อธิบายเฉพาะคัมภีร์ๆ ก็มี เช่น

- ๑) สมันตปาสาทิกา อรรถาธิบายพระวินัยปิฎกทั้งหมด
- ๒) สุมังคลวิลาสินี อรรถาธิบายทีฆนิกาย พระสุตตันตปิฎก
- ๓) ปปัญจสูทนี อรรถาธิบายมัชฌิมนิกาย พระสุตตันตปิฎก
- ๔) สारัตถปกาสินี อรรถาธิบายสังยุตตนิกาย พระสุตตันตปิฎก
- ๕) มโนรลปฐนี อรรถาธิบายอังคุตตรนิกาย พระสุตตันตปิฎก
- ๖) ปรมัตถโชติกา อรรถาธิบายขุททกนิกาย ขุททกปาฐะ พระสุตตันตปิฎก
- ๗) ธัมมปัทฏฐกถา อรรถาธิบายขุททกนิกาย ธรรมบท พระสุตตันตปิฎก
- ๘) ปรมัตถทีปนี อรรถาธิบายขุททกนิกาย อุทาน พระสุตตันตปิฎก
- ๙) ปรมัตถทีปนี อรรถาธิบายขุททกนิกาย อิติวุตตกะ พระสุตตันตปิฎก
- ๑๐) ปรมัตถโชติกา อรรถาธิบายขุททกนิกาย สุตตนิบาต พระสุตตันตปิฎก
- ๑๑) ปรมัตถทีปนี อรรถาธิบายขุททกนิกาย วิมานวัตถุ พระสุตตันตปิฎก
- ๑๒) ปรมัตถทีปนี อรรถาธิบายขุททกนิกาย เปตวัตถุ พระสุตตันตปิฎก
- ๑๓) ปรมัตถทีปนี อรรถาธิบายขุททกนิกาย เถรคาถา พระสุตตันตปิฎก
- ๑๔) ปรมัตถทีปนี อรรถาธิบายขุททกนิกาย เถรีคาถา พระสุตตันตปิฎก
- ๑๕) ชาดกัฏฐกถา อรรถาธิบายขุททกนิกาย ชาดก พระสุตตันตปิฎก
- ๑๖) สัทธัมมปัสโชติกา อรรถาธิบายขุททกนิกาย นิทเทส พระสุตตันตปิฎก
- ๑๗) สัทธัมมปกาสินี อรรถาธิบายขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค พระสุตตันตปิฎก
- ๑๘) วิสุทธชนวิลาสินี อรรถาธิบายขุททกนิกาย อปทาน พระสุตตันตปิฎก

^{๓๐} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), รู้จักพระไตรปิฎกเพื่อเป็นชาวพุทธที่แท้, พิมพ์ครั้งที่ ๒, หน้า ๙๓-๙๔.

- ๑๙) มธรรตถวิลาสินี อรรถาธิบายขุททกนิกาย พุทธวงศ์ พระสุตตันตปิฎก
 ๒๐) ปรมัตถทีปนี อรรถาธิบายขุททกนิกาย จริยาปิฎก พระสุตตันตปิฎก
 ๒๑) อัญญสาสินี อรรถาธิบายธัมมสังคณี พระอภิธรรมปิฎก
 ๒๒) สัมโมหวิโนทนี อรรถาธิบายวิภังคปกรณ์ พระอภิธรรมปิฎก
 ๒๓) ปัญจปกรณ์ัญญุกถา อรรถาธิบาย ๕ คัมภีร์ที่เหลือ พระอภิธรรมปิฎก

๓.๕ กำเนิดและพัฒนาการของอรรถกถา

ในบทนำของคัมภีร์วินยสังคหัญญุกถา^{๓๑} ได้กล่าวถึงความหมายประวัติและพัฒนาการของอรรถกถาว่า คำว่า อรรถกถา หมายถึงถ้อยคำที่เรียกว่า กถามรรค ซึ่งทำหน้าที่อธิบายบาลีพุทธพจน์ (พระไตรปิฎก) เริ่มมีมาตั้งแต่สมัยพุทธกาลแล้ว ดังหลักฐานคือคำยืนยันของพระธรรมपालเถระแห่งอินเดียได้ ซึ่งกล่าวว่า

“ปจฺมสฺสคฺติยฺ ยํ อญฺญกถา สงฺคีตาติ วจเนน สา ภควโต ธรรมานกาเลปิ อญฺญกถา สฺวิขุชติ แปลว่า อรรถกถาที่พระสังคีติกาจารย์ร้อยกรองไว้เมื่อคราวปฐมสังคายนา คืออรรถกถาที่มีมาตั้งแต่สมัยที่พระผู้มีพระภาคเจ้ายังทรงพระชนม์อยู่”^{๓๒}

คำยืนยันของพระธรรมपालเถระที่มีต่อประวัติและพัฒนาการของอรรถกถาข้างต้นนี้ได้เป็นที่ยอมรับกันอย่างกว้างขวางในกาลต่อมา ดังที่พระธรรมปิฎก^{๓๓} กล่าวว่า

“เมื่อพระพุทธเจ้าตรัสแสดงคำสอนคือพระธรรมวินัยแล้ว สาวกทั้งหลายทั้งพระสงฆ์และคฤหัสถ์ก็นำหลักพระธรรมวินัยนั้นไปเล่าเรียนศึกษา คำสอนหรือพุทธพจน์ส่วนใดที่ต้องการคำอธิบาย นอกจากทูลถามจากพระพุทธเจ้าโดยตรงแล้ว ก็มีพระสาวกผู้ใหญ่ที่เป็นอุปัชฌาย์หรืออาจารย์คอยแนะนำชี้แจงช่วยตอบข้อสงสัย

คำอธิบายและคำตอบที่สำคัญก็ได้รับการทรงจำ ถ่ายทอดต่อกันมาควบคู่กับหลักพระธรรมวินัยที่เป็นแม่บทนั้นๆ จากสาวกรุ่นก่อนสู่สาวกรุ่นหลัง ต่อมา เมื่อมีการจัดหมวดหมู่

^{๓๑} มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, วินยสงคหัญญุกถา, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิญญาน), บทนำ.

^{๓๒} วิ.อนุฎีกา. ๑/-/๑๓.

^{๓๓} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), รู้จักพระไตรปิฎกเพื่อเป็นชาวพุทธที่แท้, พิมพ์ครั้งที่ ๒, หน้า ๙๒-๙๓.

พระธรรมวินัยเป็น “พระไตรปิฎก” แล้ว คำอธิบายชี้แจงเหล่านั้นก็เป็นระบบและมีลำดับไปตามพระไตรปิฎกด้วย คำอธิบายพุทธพจน์หรือหลักพระธรรมวินัย หรือคำอธิบายความในพระไตรปิฎก เรียกว่า **อรรถกถา**

อรรถกถา เป็นวรรณคดีบาลีที่มีความสัมพันธ์กับประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาระยะหลังพุทธกาล ตามหลักฐานที่มีปรากฏในคัมภีร์สมันตปาสาทิกา อรรถกถาพระวินัยปิฎกกล่าวว่า เมื่อพระโมคคัลลีบุตรติสสเถระได้ทำสังคายนาครั้งที่ ๓ เมื่อปี พ.ศ. ๒๓๔ ภายใต้อำนาจพระบรมราชูปถัมภ์ของพระเจ้าอโศกมหาราชเสร็จเรียบร้อยแล้ว ได้ส่งพระสมณทูตไปเผยแผ่พระพุทธศาสนาไปยังส่วนต่างๆ ของโลก ๙ สาย พระมหามหิณฑเถระพระโอรสในพระเจ้าอโศกมหาราชแห่งชมพูทวีป (อินเดีย) ซึ่งเป็นพระสมณทูตสายที่ ๙ ได้นำพระไตรปิฎกและอรรถกถาภาษาบาลีมคธไปยังประเทศศรีลังกาในรัชสมัยของพระเจ้าเทวานัมปิยติสสะแห่งศรีลังกาเพื่อเผยแผ่พระพุทธศาสนา จนชาวศรีลังกาเลื่อมใสและออกบวชในพระพุทธศาสนามากมาย ต่อมาในปี พ.ศ. ๓๕๐ ในรัชสมัยของพระเจ้าวัฏฏคามินิอภัยแห่งศรีลังกา พระมหาเถระชาวศรีลังกาผู้แตกฉานในพระไตรปิฎกได้แปลเรียบเรียงและจารึกอรรถกถา (พร้อมทั้งพระไตรปิฎก) ภาษาบาลีมคธนั้นเป็นภาษาสิงหล เพื่อหลีกเลี่ยงการกลืนจากลัทธินิกายอื่นและเพื่อสะดวกแก่วงการการศึกษาของชาวศรีลังกา เรียกอรรถกถาฉบับแปลจารึกนี้ว่า “สีหบัญชรกถา” ซึ่งมีทั้งอรรถกถาพระวินัยปิฎก อรรถกถาพระสุตตันตปิฎกและอรรถกถาพระอภิธรรมปิฎก ดังนี้

๑) อรรถกถาพระวินัยปิฎกภาษาสิงหลซึ่งต้นฉบับอันตรธานไปแล้ว มี ๖ คัมภีร์ คือ^{๓๔}

(๑) มูลอรรถกถาหรือมหาอรรถกถา ของคณะสงฆ์แห่งมหาวิหาร เมืองอนูราชประเทศศรีลังกา

(๒) มหาปัจจริยอรรถกถา หรือ อรรถกถาแพใหญ่ เพราะเหตุว่าคัมภีร์นี้แต่งบนแพบางแห่งในเกาะลังกา จึงได้ชื่อว่ามหาปัจจริย

(๓) กุรุนทอรรถกถา เพราะเหตุว่าคัมภีร์นี้แต่งที่กุรุนทเวฬุวิหารในประเทศศรีลังกา จึงได้ชื่อนี้มา

(๔) อันธกอรรถกถา อรรถกถาภาษาอันธกะ แต่งที่เมืองกาญจิปุระหรือเมืองคอนเจวารามในอินเดียได้

^{๓๔} ทรงวิทย์ แก้วศรี, **คัมภีร์พระพุทธศาสนา**, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖), หน้า ๓.

- (๕) สังเขปอรรถกถา อรรถกถาย่อ สันนิฐานว่าแต่งในอินเดียได้
- (๖) วินยัญญูกถา

หลักฐานในคัมภีร์สัทธัมมสังคหะ ซึ่งแต่งในพุทธศตวรรษที่ ๑๙ กล่าวว่า ในบรรดาอรรถกถาภาษาสิงหล ๖ คัมภีร์นั้น มูลอรรถกถาหรือมหาอรรถกถา เป็นอรรถกถาแห่งพระ สุตตันตปิฎก มหาปัจจุรีย์อรรถกถา เป็นอรรถกถาแห่งพระอภิธรรมปิฎก และกฐนทีอรรถกถา เป็นอรรถกถาแห่งพระวินัยปิฎก^{๓๕}

๒) อรรถกถาพระสุตตันตปิฎกภาษาสิงหล ซึ่งต้นฉบับอันตรธานไปแล้วมี ๗ คัมภีร์ คือ^{๓๖}

- (๑) มูลอรรถกถาหรือมหาอรรถกถา
- (๒) สุตตันตัญญูกถา อรรถกถาพระสูตร
- (๓) อาคมัญญูกถา อรรถกถานิกาย ๔
- (๔) ทิมัญญูกถา อรรถกถานิกาย ๔
- (๕) มัชฌิมัญญูกถา อรรถกถามัชฌิมนิกาย
- (๖) สังยุตตัญญูกถา อรรถกถาสังยุตตนิกาย
- (๗) อังคุตตรัญญูกถา อรรถกถาอังคุตตรนิกาย

๓) อรรถกถาพระอภิธรรมปิฎกภาษาสิงหลซึ่งต้นฉบับอันตรธานแล้วเช่นกัน มี ๒ คัมภีร์ คือ^{๓๗}

- (๑) มูลอรรถกถาหรือมหาอรรถกถา อรรถกถาแก้ครบทั้ง ๓ ปิฎก
- (๒) อภิธัมมัญญูกถา อรรถกถาพระอภิธรรม

อรรถกถาเหล่านี้ เป็นอรรถกถาที่สืบมาแต่ครั้งพุทธกาลแล้ว ดังปรากฏความตอนหนึ่งว่า

“อุตตปฺปกาสนตฺถํ	อฏฺฐกถา อาทีโต วสีสเดหิ
ปญฺจหิ ยา สงฺคีตา	อนุสงฺคีตา จ ปจฺจาปิ
สีหฬทีปมฺปน อา-	ภตาท วลีนา มหามหิเนเทน
จปีตา สีหฬภาสาย	ทีปวาสีนมตฺถาย

^{๓๕} พัทธน์ เพ็งผลา, ประวัติวรรณคดีบาฬี, หน้า ๑๐๑.

^{๓๖} ทรงวิทย์ แก้วศรี, คัมภีร์พระพุทธานุศาสนนา, หน้า ๔.

^{๓๗} ไกรวุฒิ มะโนรัตน์, วรรณคดีบาฬี ๑, หน้า ๒๗.

อรรถกถาที่อธิบายความหมาย ซึ่งพระอรหันต์ ๕๐๐ รูป
สังคายนาไว้ครั้งแรก และอรรถกถาที่พระสาวกทั้งหลาย
สังคายนาในครั้งต่อๆ มานั้น ภายหลัง พระมหามหินท
เถระได้นำมาเผยแพร่แปลเป็นภาษาสิงหลเพื่อประโยชน์
แก่ชาวเกาะ”^{๓๘}

ต่อมา ประมาณปี พ.ศ.๒๕๖๓ ในรัชสมัยของพระเจ้ามหานามะแห่งศรีลังกา พระพุทโธ
โฆสาจารย์แห่งอินเดียได้มาศึกษาอรรถกถาภาษาสิงหลและอาจริยวาทต่างๆ จากพระสังฆपाल-
เถระแห่งมหาวิหารในศรีลังกาตามคำแนะนำของพระเวทมหาเถระพระอุปัชฌาย์ พร้อมทั้งแปล
เรียบเรียงอรรถกถาฉบับสัทอักษรถูกตา กลับเป็น “ปาฬิอักษรถูกตา”^{๓๙} ณ สถานที่พักทำงานชื่อว่า
“คันถการปริเวณะ”^{๔๐} ภายในห้องสมุดของวัดมหาวิหารแห่งเมืองอนูราธปุระ โดยใช้เวลาแปล
เรียบเรียงเพียง ๓ เดือนเท่านั้น^{๔๑}

นอกจากผลงานด้านการแปลคัมภีร์แล้ว พระพุทโธโฆสาจารย์ยังมีผลงานด้านการ
ประพันธ์อรรถกถาพระไตรปิฎก อันได้แก่ อรรถกถาพระวินัยปิฎก อรรถกถาพระสุตตันตปิฎก
และอรรถกถาพระอภิธรรมปิฎกอีกด้วย โดยใช้ข้อมูลจากอรรถกถาภาษาสิงหลชื่อกรุนทีอรรถกถา
แต่งอรรถกถาแห่งพระวินัยปิฎก ใช้ข้อมูลจากมูลอรรถกถาหรือมหาอรรถกถาแต่งอรรถกถา
แห่งพระสุตตันตปิฎก และใช้ข้อมูลจากมหาปัจจุจริยอรรถกถาแต่งอรรถกถาแห่งพระอภิธรรม
ปิฎก^{๔๒} ซึ่งทั้งหมดแต่งเป็นภาคภาษาบาลีมคธอย่างที่มีอยู่และใช้ศึกษากันอยู่ในปัจจุบัน ซึ่งอรรถ
กถาแห่งพระไตรปิฎกดังกล่าวของท่านรวมทั้งของพระเถระจารย์ร่วมสมัยกับท่าน ได้กล่าวไว้แล้ว
ในหัวข้อ “ประเภทของอรรถกถา”

^{๓๘} ที.ลี.เอ. (บาลี) ๑/-/๑, ส.ส.อ. (บาลี) ๑/-/๑, อญ.เอกก.อ. (บาลี) ๑/-/๑.

^{๓๙} พระราชธรรมนิเทศ (ระแบบ จิตตภาโณ), ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา, พิมพ์ครั้งที่ ๔,
(กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒), หน้า ๒๘๙-๒๙๐.

^{๔๐} พระอุตรคณาธิการ (ชวินทร์ สระคำ), ประวัติศาสตร์พุทธศาสนาในอินเดีย, พิมพ์ครั้งที่ ๒,
(กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๑๕๓๕), หน้า ๔๐๒.

^{๔๑} อภิญฺวณฺณ โปธิสํ, ชีวิตและผลงานของนักปราชญ์พุทธ, (มหาสารคาม : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัย
มหาสารคาม, ๒๕๕๙), หน้า ๓๔.

^{๔๒} พระเมธีรัตนติก, “ประวัติการสังคายนาพระไตรปิฎกบาลี” ในพระไตรปิฎก : ประวัติและความ
สำคัญ, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒) หน้า ๑๓.

สรุปท้ายบท

อรรถกถา เป็นคำภีร์อธิบายความในพระไตรปิฎก มีต้นกำเนิดมาจากคำอธิบาย พุทธพจน์หรือหลักพระธรรมวินัยของพระพุทธเจ้าทั้งที่ทรงอธิบายไว้เองและทรงตอบไว้เมื่อมี ผู้ทูลถามและจากสาวกทั้งหลายมีพระสารีบุตรเถระ อัศรวาท เป็นต้น อธิบายไว้ได้รับการ ทรงจำถ่ายทอดต่อกันมาควบคู่กับหลักพระธรรมวินัยจากรุ่นสู่รุ่นจนเมื่อมีการจัดหมวดหมู่ พระธรรมวินัยเป็นพระไตรปิฎกและจารึกพระไตรปิฎกเป็นลายลักษณ์อักษรก็ได้จารึก “อรรถกถา” อันได้แก่คำอธิบายและคำตอบที่สำคัญซึ่งได้ทรงจำและถ่ายทอดกันมานั้นด้วย ซึ่งมีทั้ง อรรถกถาพระวินัยปิฎก อรรถกถาพระสุตตันตปิฎกและอรรถกถาพระอภิธรรมปิฎก โดย อรรถกถาพระวินัยปิฎก ได้แก่ สมันตปาสาทิกา อรรถกถาพระสุตตันตปิฎก ได้แก่ สุมังคล-วิลาสินี ปปัญจสุทนี สารัตถปกาสินี มโนรธปุรณี ปรมัตถโชติกา ฐัมมปัทฏฐกถา ปรมัตถทีปนี ชาตกัฏฐกถา สัทธัมมปัชโชติกา สัทธัมมปกาสินี วิสุทธชนวิลาสินีและมธูรัตถวิลาสินี ส่วน อรรถกถาพระอภิธรรมปิฎก ได้แก่ อัญญสาสินี สัมโมหวิโนทนีและปัญจปกรณัฎฐกถา

คำถามท้ายบท

๑. ความหมายอรรถกถา คืออะไร จงอธิบาย
๒. อรรถกถาจำแนกมีกี่ประเภท อะไรบ้าง
๓. อรรถกถามีความสำคัญอย่างไร จงสรุปความสำคัญ
๔. ผู้นำพระไตรปิฎกและอรรถกถาไปยังประเทศศรีลังกาคคนแรกคือใครและผู้แปลพระไตรปิฎกและอรรถกถาเป็นภาษาสิงหลคนแรกคือใครและมีวัตถุประสงค์การแปลอย่างไร จงอธิบาย
๕. สืหลักกถาในยุคก่อนพระพุทธโฆสาจารย์ได้แก่อะไรบ้าง ใครเป็นผู้แปลเป็นบาลีอรรถกถาและแปลในสมัยใด จงอธิบาย
๖. สมันตปาสาทิกา สัทธัมมปกาสิณีและสารัตถปกาสิณี แต่งโดยใคร โดยการอาราธนาของใคร
๗. อรรถกถาแบ่งเป็นยุคได้อย่างไร ยุคใดเป็นยุคทองของอรรถกถาเพราะเหตุใด จงอธิบาย

เอกสารอ้างอิงประจำบท

มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์. **วินยสกุญจกถา**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๔๐.
มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์. **สมนุตปาสาทิกา นาม (ปจโม ภาโค)**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์
มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, ๒๕๔๘.

----- . **ธมมปทกุญจกถา (ปจโม ภาโค)**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์,
๒๕๔๗.

ไกรวุฒิ มะโนรัตน์. **วรรณคดีบาลี ๑**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์รัฐสันทนาการพิมพ์, ๒๕๔๙.
จำรูญ ธรรมดา. **เนตติฎิปปณี**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ หจก.ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๖.
ทรงวิทย์ แก้วศรี. **คัมภีร์พระพุทธศาสนา**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์,
๒๕๓๖.

บรรจบ บรรณรุจิ. “ผลงานงานของพระพุทธโฆสะและพระเถรจารย์ร่วมสมัย : ศึกษาเฉพาะ
กรณีที่ศึกษาในเมืองไทย”, **รวมบทความทางวิชาการพระพุทธศาสนา**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, ๒๕๔๐.

พัฒน์ เพ็งผลา,รศ. **ประวัติวรรณคดีบาลี**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง,
๒๕๔๕.

พระธรรมปิฎก.(ป.อ.ปยุตฺโต). **รู้จักพระไตรปิฎกเพื่อเป็นชาวพุทธที่แท้**. กรุงเทพมหานคร :
สำนักพิมพ์มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๓.

----- . **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหา-
วิทยาลัยเกษตรศาสตร์, ๒๕๔๖.

พระเมธีธรรมาภรณ์ (จรรยาชินวโร). “ประวัติการสังคายนาพระไตรปิฎก” ใน **พระไตรปิฎก : ประวัติ
และความสำคัญ**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, ๒๕๓๕.

พระอุตรคณาธิการ (ชินวโรสระคำ). **ประวัติศาสตร์พุทธศาสนาในอินเดีย**. กรุงเทพมหานคร :
โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, ๒๕๓๔.

พระราชธรรมนิเทศ (ระแบบ จิตตภาโณ). **ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา**. กรุงเทพมหานคร :
โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, ๒๕๓๖.

สุชีพ ปุญญานุภาพ. **พระไตรปิฎกฉบับประชาชน**. กรุงเทพมหานคร :โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยเกษตร-
ศาสตร์, ๒๕๓๖.

เสนาะ ผดุงจิตต์. **ความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับวรรณคดีบาลี**. กรุงเทพมหานคร :โรงพิมพ์มหา-
วิทยาลัยเกษตรศาสตร์, ๒๕๓๒.

บทที่ ๕

ฎีกา อนุฎีกา และโยชนา

พระมหาโกมล กมโล

อาจารย์บุญส่ง ธนะจันทร์

วัตถุประสงค์การเรียนรู้ประจำบท

เมื่อได้ศึกษาเนื้อหาในบทนี้แล้ว ผู้ศึกษาสามารถ

๑. อธิบายความหมายของฎีกา อนุฎีกาและโยชนาได้
๒. วิเคราะห์ความสำคัญของฎีกา อนุฎีกาและโยชนาได้
๓. จำแนกประเภทของฎีกา อนุฎีกาและโยชนาได้
๔. อธิบายกำเนิดและพัฒนาการของฎีกา อนุฎีกาและโยชนาได้

ขอบข่ายเนื้อหา

- ความนำ
- ความหมายของฎีกา อนุฎีกา และโยชนา
- ความสำคัญของฎีกา อนุฎีกา และโยชนา
- ประเภทของฎีกา อนุฎีกา และโยชนา
- กำเนิดและพัฒนาการของฎีกา อนุฎีกา และโยชนา

๔.๑ ความนำ

พระพุทธศาสนาเป็นบ่อเกิดของวรรณคดีหลาย ๆ ประเภทด้วยกัน โดยเฉพาะวรรณคดีบาลี เริ่มตั้งแต่คัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา โยชนา และปกรณ์ วิสเสส รวมถึงวรรณกรรมบาลีอื่นๆ ล้วนได้รับอิทธิพลมาจากคำสอนในพระพุทธศาสนา

พระพุทธศาสนาเถรวาท ได้ตั้งมั่นเป็นครั้งแรกในสมัยสุโขทัย บ้างว่าในสมัยพ่อขุนศรีอินทราทิตย์ บ้างว่าใน สมัยพ่อขุนรามคำแหง พระพุทธศาสนาที่รับมาในครั้งนั้น ได้แบบอย่างมาจากประเทศลังกา

พระพุทธศาสนาเถรวาทที่ประเทศไทยรับมาเป็นลักษณะของพระพุทธศาสนาที่เจริญสืบต่อมาจากพระพุทธศาสนาในอินเดีย ตามหลักฐานทางประวัติศาสตร์ ชาวลังกา เริ่มนับถือพระพุทธศาสนาแบบเถรวาทในสมัยของพระเจ้าทอวานัมปิยติสสะ ครั้งนั้น พระเจ้าอโศกมหาราชแห่งอินเดีย ได้ทรงโปรดให้พระมหินทเถระผู้เป็นพระราชโอรสนำพระพุทธศาสนาเข้ามาตั้งมั่นในศรีลังกา และให้พระนางสังฆมิตตาเถรีนำห่อพระศรีมหาโพธิจากพุทธคยามาปลูกที่เมืองอนูราธปุระ^๑

พุทธศาสนิกชนชาวไทยส่วนใหญ่ไม่รู้จักหนังสือทางฝ่ายพระพุทธศาสนาของตนอย่างกว้างขวางและลึกซึ้ง ที่พอจะรู้จักกันก็เห็นจะเป็นพระไตรปิฎก ส่วนคัมภีร์นอกนั้น อีกเป็นจำนวนมาก เช่น อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา โยชนา ฯลฯ แทบจะไม่ใช่ที่รู้จักกันนอกจากในหมู่นักวิชาการที่ศึกษาเรื่องนี้โดยเฉพาะ ซึ่งก็มีเป็นจำนวนน้อย

ดังนั้น ความนำที่กล่าวมาช่วยให้ทราบว่าพระพุทธศาสนาเป็นบ่อเกิดความรู้และความเข้าใจด้านประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา ซึ่งเป็นส่วนสำคัญที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนาโดยตรง คือเป็นทั้งพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา โยชนาและปกรณ์วิสเสส หรือที่เรียกว่าวรรณคดีบาลี ในบทที่ ๔ นี้ จะกล่าวถึงเฉพาะคัมภีร์ฎีกา อนุฎีกาและโยชนา มีรายละเอียด ดังนี้

^๑ สุภาพรรณ ณ บางช้าง, ประวัติวรรณคดีบาลีในอินเดียและลังกา, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๖), หน้า ๑-๒.

๔.๒ ความหมายของฎีกา อนุฎีกาและโยชนา

๔.๒.๑ ความหมายของฎีกา

ฎีกา เป็นคัมภีร์อธิบายเนื้อความของอรรถกถา คือคัมภีร์ที่เกิดขึ้นภายหลังคัมภีร์อรรถกถา ซึ่งมีความหมายตามที่มีหนังสือกล่าวถึง ดังนี้

คำว่า “ฎีกา” นอกจากจะเป็นคำที่มีในวรรณคดีบาลีแล้ว ยังปรากฏในวรรณคดีสันสกฤต และวรรณคดีของศาสนาเซนด้วย ในภาษาสันสกฤตมีวิธีการอธิบายความหมาย ของคำและความหลายรูปแบบ เช่น แบบวฤตติ แบบภษย แบบปณจิกา แบบปสุปศ และแบบฎีกา ในที่นี้จะกล่าวเฉพาะแบบของการอธิบายที่เรียกว่า “ฎีกา” ซึ่งเป็นการอธิบายความหมายของคำทุกคำในคัมภีร์ คำจำกัดความของคำว่า ฎีกา ในภาษาสันสกฤต มีว่า “ฎีกา นิรนตร วยาชยา” ฎีกา คือ การอธิบายโดยไม่มีระหว่าง หมายถึงการอธิบายทุกคำ โดยไม่มีการยกเว้น และท่านเหมจันทร ได้ให้คำจำกัดความในทำนองเดียวกันว่า “สุคมานาม วิศมานาม จ นิรนตรา วยาชยา ยสุยาม”^๒

ในวรรณคดีของศาสนาเซนนั้น ก็มีงานประเภทอธิบายความหมายของคำและความ ๔ ประเภท คือ นิซุชตติ, ภาส, จุณณิ และฎีกา ท่านวินเตอร์นิทซ์ (Winternitz) ประมาณว่า ฎีกา ซึ่งมีหนังสือประเภทอธิบายความหมายแบบหลังสุดของศาสนาเซน เริ่มมีขึ้นใหม่ในระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๖-๑๗ เขียนเป็นภาษาสันสกฤตล้วน ในขณะที่หนังสืออื่นเขียนเป็นภาษาท้องถิ่น หรือภาษาสันสกฤตปนภาษาท้องถิ่น

ถึงแม้จะมีวรรณคดีฎีกา ทั้งในฝ่ายสันสกฤตและศาสนาเซนอยู่แล้ว แต่การสร้างรูปศัพท์ของคำนี้ ยังมีที่มาหลายทัศนะด้วยกัน

ในภาษาบาลี-สันสกฤตมี ฎีก (ฎีก) ธาตุ แปลว่าไป พิจารณาตามรูปศัพท์แล้วน่าจะเป็นรากศัพท์ของคำว่าฎีกามากกว่า แต่นักวิชาการส่วนใหญ่พิจารณาความหมายของธาตุนี้แล้ว เห็นว่าไม่มีความหมายใกล้เคียงกับความหมายของคำว่า ฎีกา อย่างที่ใช้กัน ดังนั้น ฎีก (ฎีก) ธาตุ ในภาษาบาลี-สันสกฤต ที่หมายถึง ไป จึงไม่เป็นที่ยอมรับกัน แต่ ถ้าเราได้พิจารณาถึงความหมายที่ท่านได้วิเคราะห์ไว้ให้ดู ก็จะเข้าใจความหมายที่ท่านมุ่งหมายตามหลักภาษา คำว่า ฎีกา

^๒ สุภาพรรณ ณ บางช้าง, ประวัติวรรณคดีบาลีในอินเดียและลังกา, หน้า ๓๕๓.

มีรูปวิเคราะห์ว่า ฎีกียติ ชานียติ อฏฐกถายตโธ เอตยาติ ฎีกา แปลว่า เรียกว่า ฎีกา เพราะเป็นคำกริยาที่ให้ความหมายของคำกริยารรกกถา^๓

ถ้าพิจารณาถึงความหมายของ ฎีก (ฎีก) ธาตุ ที่แปลว่า “ไป” อาจไม่ตรงตามที่นักวิชาการต้องการ แต่ในหลักภาษาบาลีแล้ว มีคำที่อธิบายถึงธาตุที่มีความหมายว่า “ไป” สามารถใช้แทนความหมายอื่นได้ ดังข้อความว่า เยสํ ธาตุนํ คติอตโธ พุทธิปิ เตสํ อตโธ ปวตติ ปาปุนานิปิ ธาตุที่มีความหมายว่า “ไป” ยังมีความหมายว่า “รู้, เป็นไป, และ ถึง” ได้ด้วย^๔

ในพจนานุกรมของเมโฮเฟอร์ (Etymological Dictionary, Mayehofer) สันนิษฐานว่า ฎีกา น่าจะมาจากคำว่า ฎิปปนิ หรือ ฎิปปนค ส่วนอุเฮนแบค (Uhlenbeck) สันนิษฐานว่ามาจากคำว่า ทิปิกา

นักภาษาชื่อว่า วุสต์ (Wust) อธิบายว่าในภาษาอินโดอารยัน มีตัวอย่าง กลายเสียง ศ (s) เป็น ฎ (t) มาก ตัวอย่างเช่น

ศกฺวร	เป็น	ฎกฺกฺร
ศากฺย	เป็น	ฎกฺก หรือ ฎาก
ศากล	เป็น	ฎาก
ศวิกฺน	เป็น	ฎิกฺกิกกา
ศโภ	เป็น	อาโฏป และ ฎุปฺปิกา
ศงฺกร	เป็น	ฎงฺกร

หรือบางที ก็กลายเสียงเป็น ท (d) ตัวอย่างเช่น

ศาก	เป็น	ทาก
ศากินิ	เป็น	ศาก

โดยอาศัยหลักฐานนี้ วุสต์ (Wust) ได้อธิบายว่า คำว่า ฎีกา ควรมาจากคำว่า ศึกษา ที่แปลว่า ศึกษา เพราะ ศ ตัวหน้าได้เปลี่ยนเป็น ฎ ตามหลักการกลายเสียงในภาษาอินโดอารยัน

^๓ พระวิสุทธาจารย์มหาเถระ, **ธาวัตถสังคหปาฐนิสสยะ**, (กรุงเทพมหานคร : มหาลงกรณ์-ราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕), หน้า ๑๔๔.

^๔ พระอัครคังสเถระ, **สัททนิติ ธาตุมาลา**, (กรุงเทพมหานคร : ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๖), หน้า ๓.

ข้างต้น ส่วน ฤษ มีการเปลี่ยนเสียง คือ ฤษ > ฤษ > ฤษ > ก ทำนองคล้ายกับ ฤษ เปลี่ยนเป็น อฤษ

ในกัณนทะพจนานุกรมอังกฤษ คิตต์ (Kannada - English Dictionary, Kittel) ได้อธิบายว่าในภาษากัณนทะ ซึ่งเป็นภาษาหนึ่งของพวกดราวิเดียนทางใต้ของอินเดีย มีคำหลายคำซึ่งน่าจะมีที่มาจากต้นศัพท์เดียวกันกับคำว่า ฎีกา เช่น

ฎีกีสู แปลว่าอธิบาย การตีความหมาย การทำให้ชัดเจน

ฎีกุ แปลว่าการเขียนอธิบายในรูปแบบอรรถกถา ความถูกต้อง ความเหมาะสม

ฎีกะ แปลว่าอรรถกถา หรือ สร้อยคอ

คำทั้งหมดนี้ อาจจะมีที่มาจากคำว่า ศึกษา ตามการสันนิษฐานของ วุสต์(Wust) ก็เป็นไปได้^๕

คำว่า “ฎีกา” นี้ มีจุดหมายสำคัญเพื่ออธิบายคำในอรรถกถาให้เข้าใจได้ง่ายขึ้น และจะอธิบายเฉพาะข้อความที่ยากหรือไม่ชัดเจนมากกว่าอย่างอื่น ถือว่าเป็นหนังสือที่พยายามอธิบายความหมายให้ง่ายขึ้นหรือชัดเจนขึ้น เพราะในอรรถกถาจะอธิบายพระไตรปิฎกในมุมต่างๆ อย่างกว้างขวาง ในเรื่องที่เกี่ยวข้องกับพัฒนาการด้านความคิด ความเชื่อ วัฒนธรรม ประเพณี ฯลฯ

ในวรรณคดีบาลี ฎีกา หมายถึงหนังสืออธิบายอรรถกถาโดยเลือกคำหรือความที่ยากในอรรถกถาขึ้นอธิบายให้เข้าใจง่าย ไม่ใช่อธิบายความหมายของคำทุกคำ อย่างในวรรณคดีสันสกฤต หรือเขียนเป็นภาษาสันสกฤตอย่างในศาสนาเซน หนังสือฎีกาฝ่ายเถรวาทในระยะแรกหมายถึงหนังสือที่อธิบายอรรถกถาของพระไตรปิฎก แต่ภายหลังมีความหมายกว้างขึ้นคือ หมายถึงหนังสือที่อธิบายความหมายของหนังสือใด ที่ไม่ใช่อรรถกถาของพระไตรปิฎกก็ได้ เช่น ฎีกาของพงศาวดารบาลี ฎีกาตำราไวยากรณ์ และฎีกาปกรณ์วิเสส มีคัมภีร์มิลินทปัญหา เป็นต้น

ความหมายของฎีกา ตามที่นักปราชญ์ได้อธิบายขยายความไว้ทำให้เห็นพัฒนาการของศัพท์และความหมายหลายแง่มุม แต่โดยรวมแล้ว คัมภีร์ฎีกาเป็นคัมภีร์หนึ่งที่เป็นคู่มือ

^๕ สุภาพรณ ณ บางช้าง, ประวัติวรรณคดีบาลีในอินเดียและลังกา, หน้า ๓๕๔-๓๕๕.

หรืออุญแจในการศึกษาหลักธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้าเพราะในยุคปัจจุบันคัมภีร์อธิบายความหมายของคัมภีร์ในชั้นอรรถกถาและคัมภีร์อื่นๆหายากเต็มทีจึงทำให้คัมภีร์ฎีกาที่พระฎีกาจารย์ได้แต่งไว้มีคุณค่ามากขึ้น ฉะนั้นคัมภีร์ฎีกาตามความหมายนี้ จึงหมายถึงคัมภีร์ที่อธิบายขยายความอรรถกถา และคัมภีร์อื่นๆที่มีความหมายซ่อนเร้นอยู่

๔.๒.๒ ความหมายของอนุฎีกา

คำว่า “อนุฎีกา” ได้แก่ ฎีกาใหม่ที่แต่งเพิ่มเติมภายหลัง คำบาลีเรียกว่า อภินวฎีกา แปลว่า ฎีกาใหม่ อนุฎีกานั้น แต่งขึ้นมาเพื่ออธิบายเนื้อความในคัมภีร์ฎีกา ให้มีความชัดเจนยิ่งขึ้น เมื่อเห็นว่าพระฎีกาจารย์อธิบายความในคัมภีร์ฎีกายังไม่แจ่มแจ้ง

๔.๒.๓ ความหมายของโยชนา

คำว่า “โยชนา” ได้แก่ คัมภีร์ที่อธิบายความหมายของศัพท์และความสัมพันธ์ในประโยคของภาษา ซึ่งเป็นอุปกรณ์ในการแปลคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาได้อย่างชัดเจน

๔.๓ ความสำคัญของฎีกา อนุฎีกาและโยชนา

ฎีกา อนุฎีกา และโยชนา เป็นคู่มือการศึกษาพระธรรมวินัยในพระพุทธศาสนา รองลงมาจากคัมภีร์อรรถกถา และเป็นคู่มืออธิบายคัมภีร์อื่นอีกมากมาย ดังนั้น การที่จะเข้าใจคัมภีร์บาลีในชั้นสูงจึงต้องศึกษาคัมภีร์ฎีกา อนุฎีกาและโยชนาให้เข้าใจด้วย ดังจะกล่าวต่อไป

๔.๓.๑ ความสำคัญของฎีกา

วรรณคดีประเภทฎีกา มีความสำคัญต่อหลักคำสอนของพระพุทธศาสนาเป็นอย่างมาก เพราะเป็นคัมภีร์ที่อธิบายขยายความของคัมภีร์อรรถกถา และคัมภีร์อื่นๆ ทั้งในด้านหลักธรรม คำสอนและหลักเกณฑ์ทางภาษา ทั้งนี้ มีหลักที่พระธรรมปาละ อธิบายถึงความสำคัญหรือหน้าที่ของวรรณคดีประเภทฎีกา ว่า ความแตกต่างระหว่างอรรถกถาและฎีกา คืออรรถกถามีลักษณะที่เรียกว่า “สัณณนา” หมายความว่ามีการวิเคราะห์อธิบายความหมายของคำหรือความหมายอย่างละเอียดด้วยวิธีการหลายอย่าง เช่น การวิเคราะห์ไวยากรณ์ การแสดง ความหมายแบบพจนานุกรม การเปรียบเทียบความคิดของอาจารย์และคัมภีร์ต่างๆ อย่าง

กว้างขวาง การยกอุทาหรณ์อุปมาอุปไมยเป็นต้น วิธีการอธิบายหลายแบบอย่างในเวลาเดียวกัน ดังกล่าวจะทำให้รรถกถาเป็นที่ประมวลความรู้ต่างๆ หลายแขนงนอกจากความรู้ในเรื่องความหมายของคำและความโดยตรงแล้ว ยังให้ความรู้ทางประวัติศาสตร์ ตำนาน ลักษณะเศรษฐกิจ สังคม ความเชื่อ ประเพณีและวัฒนธรรมของชาวอินเดียและลังกา ตั้งแต่สมัยพุทธกาลหรือก่อนหน้านั้นจนถึงสมัยของพระเจ้าวิภูคคามินีแห่งศรีลังกาในพุทธศตวรรษที่ ๕ ส่วนฎีกาในสมัยอนูราธปุระมีลักษณะที่เรียกว่า “สันตถปาถกสนา” มีลักษณะเป็นการอธิบายความหมายของคำและความที่กำกวมเท่านั้น ไม่มีวัตถุประสงค์ที่จะพรรณนารวมหลายสิ่งหลายอย่างในเวลาเดียวกันอย่าง “สัณณนา”^๖

พระฎีกาจารย์ที่แต่งคัมภีร์ฎีกาอธิบายคัมภีร์รรถกถาพระไตรปิฎกเพราะเห็นว่าคำ หรือข้อความบางตอนที่พระรรถกถาจารย์อธิบายไว้ยังไม่สมบูรณ์ จึงได้แต่งคัมภีร์ฎีกา อธิบาย เพิ่มเติมคำหรือข้อความที่พระฎีกาจารย์ถือว่ามีความหมายกำกวมไม่สมบูรณ์ มี ๘ ประการ คือ

๑) ความหมายทางไวยากรณ์ที่ยังไม่กระจ่างชัด เช่น ในมูลปริยายสูตร มัชฌิมนิกาย มีประโยคสั้นๆ ว่า “ปจฺวิโต สญฺชานาติ” ในรรถกถาพระพุทโธโฆษะอธิบายว่า ประโยคนี้มีความหมายเหมือนกับ “ปจฺวิติ สญฺชานาติ” คำอธิบายนี้กำกวม เพราะคำว่า ปจฺวิโต เป็นวิภัตติที่ ๕ น่าจะแปลว่า “แต่ จาก กวา-ปจฺวิ” ส่วนคำว่า ปจฺวิ ในรรถกถา เป็นวิภัตติที่ ๑ ดังนั้น จึงน่าจะสงสัยว่า เหตุใดพระพุทโธโฆษะจึงอธิบายเช่นนั้น ในคัมภีร์ฎีกา พระธรรมปาละอธิบายความมุ่งหมายของพระพุทโธโฆษะให้ชัดเจนขึ้น คือ กล่าวว่า พระพุทโธโฆษะต้องการอธิบายว่า ปจฺวิโต ซึ่งมีลักษณะไวยากรณ์เป็นวิภัตติที่ ๕ ว่า มีความหมายเท่ากับวิภัตติที่ ๑ ไม่ใช่วิภัตติที่ ๕ ตามรูปศัพท์ ฯลฯ

๒) คำที่ใช้แทนชื่ออาจารย์บางท่านหรือบางกลุ่มโดยไม่ระบุชื่อให้ชัดเจน ตามที่ได้กล่าวมาแล้วว่า มีหลายครั้งที่พระรรถกถาจารย์เสนอความคิดเห็นของอาจารย์บางท่านหรือบางกลุ่มโดยไม่ระบุชื่อให้ชัดเจน กล่าวอ้างถึงด้วยคำว่า อปเร หรือ เกจิ เท่านั้น สันนิษฐานว่า คำว่า อปเร และ เกจิ นี้ เป็นคำที่คนในสมัยนั้นเข้าใจกันว่าหมายถึงใคร แต่พอเวลาผ่านไป คนในสมัยหลัง ไม่เข้าใจว่า คำเหล่านี้แทนชื่อใคร ในคัมภีร์ ฎีกา พระธรรมปาละถือว่า คำเหล่านี้เป็นคำกำกวม ควรที่จะกล่าวให้ชัดเจน ดังนั้น เมื่อไร ในรรถกถามีคำว่า อปเร และเกจิ พระธรรม

^๖ พระมหาอดิศร ธีรสีโล, ประวัติคัมภีร์บาลี, (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๑๘๘-๑๘๙.

ปาละ จะอธิบายอย่างชัดเจน เช่น อปเรติ สารสมาสจริยา, เกจิติ อภยคิริวาลิโน, เกจิติ อภยคิริวาลิ-สารสมาสจริยา, เกจิติ อุตตรวิหารวาลิโน, เกจิติ อุตตรวิหารวาลิโน สารสมาสจริยา จ,

เมื่อกล่าวโดยสรุปแล้ว คำที่พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า อปเร และเกจิ ที่ใช้แทนชื่อในอรรถกถานั้น หมายถึงความคิดของภิกษุสงฆ์ ๓ กลุ่ม คือ (๑) สารสมาสอาจารย์ (๒) อภยคิริวิหาร (๓) อุตตรวิหารวาลิ

การที่ชื่อเหล่านี้จัดรวมเข้าด้วยกัน เช่น กล่าวถึงสารสมาสกับอภยคิริคู่กัน สารสมาสกับอุตตรวิหารวาลิคู่กันบ้างนั้น อาจทำให้สันนิษฐานได้ว่าอาจารย์ทั้ง ๓ กลุ่มนี้เป็นสำนักในสายเดียวกัน คือ สายอภยคิริวิหารซึ่งแยกตัวออกจากฝ่ายมหาวิหาร และคงจะเป็นด้วยเหตุนี้เองที่ทำให้พระพุทธโฆสะและพระอรรถกถาจารย์ท่านอื่น ซึ่งตกลงทำสัญญากับฝ่ายมหาวิหารว่าจะเขียนอธิบายตามความคิดของฝ่ายนั้น โดยเสี่ยงไม่กล่าวถึงความคิดของฝ่ายที่ตรงข้ามกับมหาวิหารอย่างชัดเจน ด้วยการใช้คำว่า อปเร และเกจิ แทน โดยถือว่าเป็นคำแทน ซึ่งคนในครั้งนั้นรู้จักอยู่ การที่พระธรรมปาละซึ่งเป็นคนที่อยู่ในสมัยอนุราธปุระและเป็นผู้เขียนอรรถกถาหลายเล่ม กล่าวนำชื่อเหล่านี้มาเปิดเผยอย่างชัดเจน แสดงว่าท่านเป็นคนตรง การบ่งชื่อเหล่านี้ นับว่าเป็นประโยชน์ต่อคนรุ่นหลังอย่างมาก

๓) คำสรรพนาม ในอรรถกถา พระอรรถกถาจารย์ ได้พยายามเขียนอธิบายให้กระชับไม่รุงรังเกินไป วิธีหนึ่งที่ช่วยให้งานไม่เยิ่นเย้อ คือ การใช้สรรพนามแทนคำนามที่เห็นว่าน่าจะแทนได้ วิธีนี้เป็นวิธีที่ใช้กันทั่วไป รวมทั้งในสมัยพุทธกาลด้วย คำสรรพนามใดในอรรถกถาที่อาจมีความหมายกำกวม คือ ดีความหมายได้หลายอย่างไม่แน่นอน ในฎีกา พระธรรมปาละจะอธิบายอย่างชัดเจนว่า คำสรรพนามนั้นแทนคำนามอะไร เช่น พระพุทธโฆสะอธิบายตอนหนึ่งในปัญจสุทนีว่

“เตนสฺส ปริญญาตวาเรณ วตฺถุปริญญํ ที่เปติ...”

ในฎีกา พระธรรมปาละ อธิบายคำสรรพนาม “อสุส” ซึ่งอยู่ในคำสนธิ “เตนสสุ” ว่าเป็นคำที่แทนคำนามว่า “ชีณาสวสสุ” การอธิบายนี้มีประโยชน์มาก เพราะตามเนื้อความในตอนนั้น ผู้ศึกษาสามารถตีความหมายของคำว่า “อสุส” ในที่นี้ได้หลายทาง

๕) คำนามที่มีความหมายได้หลายอย่าง ถ้าคำนามที่ใช้ในอรรถกถา อาจตีความหมายได้หลายอย่าง ในฎีกาจะถือเป็นคำกำกวมที่ต้องอธิบาย เช่น คำว่า “สังจะ” พระธรรมปาละอธิบายในที่แห่งหนึ่งว่า พระพุทธโฆสะใช้คำว่า สังจะ ในความหมายถึง อริยสัง แต่ในอีกที่หนึ่ง พระธรรมปาละอธิบายว่าพระพุทธโฆสะใช้คำว่า สังจะ ในที่นั้น ในความหมายว่า วจีสังจะ เป็นต้น

๕) คำที่ควรอธิบายขยายความเพิ่มเติม อุทาหรณ์เช่น คำว่า “คิริพพะ” ใน มัชฌิมนิกาย พระพุทธโฆสะอธิบายว่าหมายถึง “สมนุตโต ปน คิริปริกเขเปน สณฺหิตตุดา ที่ชื่อว่าคิริพพะ เพราะที่ตั้งแวดล้อมด้วยภูเขา” ในฎีกา พระธรรมปาละ อธิบายเพิ่มว่า ภูเขาที่ล้อมรอบสถานที่ที่ชื่อว่า คิริพพะ คือ ภูเขาคิชฌกุฏ ปันทวะ อีสิติลี และเวภาระ คำอธิบายนี้ ทำให้ความหมายของคำว่า คิริพพะ ชัดเจนขึ้นและทำให้ไม่เกิดความเข้าใจผิดคิดว่า คำอธิบายของพระพุทธโฆสะเป็นเพียงการอธิบายตามรูปศัพท์เท่านั้น ในที่นี้ เห็นได้ชัดเจนว่ามีความถูกต้องตามความเป็นจริงทางภูมิศาสตร์ด้วย

๖) คำว่า อาทิ ในการยกอุทาหรณ์ประกอบคำอธิบาย บ่อยครั้งที่พระอรรถกถาจารย์ไม่ได้ให้ตัวอย่างทั้งหมด แต่ให้เพียงสองสามตัวอย่าง แล้วลงท้ายคำอธิบายว่า อาทิ- เป็นต้น ในกรณีเช่นนี้ พระธรรมปาละจะเพิ่มเติมตัวอย่างที่เหลือทั้งหมด ซึ่งนอกจากจะช่วยให้คำอธิบายในอรรถกถาชัดเจนขึ้นแล้ว ยังทำให้คำอธิบายในอรรถกถานั้นสมบูรณ์ เช่น ในปัญจสุทนี พระธรรมปาละอธิบายความหมายเพิ่มเติมของคำว่า อาทิ ในอรรถกถาของพระพุทธโฆสะว่า ดังนี้

“อาทิ - สทุเทน สสารจกุกนิวตฺตนโต สทุมมจกุกปฺวตฺตโน มิจฺฉาวาท-
วิธมนโต สมฺมวาทปฏิจฺฉานโต อุกฺกุสฺสมุสสฺมุตฺตรณโต กุสฺสมุสสฺสโกปนโต อปายทวารปธานโต
สคฺคมคฺคทวารวิวรณโต ปรีญฺญานวูปสมนโต อนุสฺสยสมฺมุคฺฆาตฺตนโตติ เอวํ อาทินํ สงฺคโ
เวทิตพฺโพ”

๗) คัมภีร์อ้างอิงที่ไม่ได้ระบุชื่อบ่อยครั้งที่พระอรรถกถาจารย์อ้างอิงหลักฐานยืนยัน คำอธิบายของท่านจากบางตอน ในพระไตรปิฎกหรือจากคัมภีร์ปกรณ์วิเสสต่างๆ โดยไม่ได้ระบุชื่อคัมภีร์หรือแหล่งที่มาของความคิดนั้น กล่าวแต่เพียงว่า “วุตฺตํ เหตุ” เพราะว่ามีคำกล่าว ว่า....” ในฎีกา พระธรรมปาละจะทำหน้าที่ระบุชื่อแหล่งที่มาให้ชัดเจน เพื่อช่วยให้หลักฐานที่อ้างอิงในอรรถกถานั้นมีน้ำหนักมากขึ้น และช่วยให้ผู้ศึกษาที่สนใจไปหาอ่านเพิ่มเติมจากต้นตอเหล่านั้นได้ เช่นบอกว่า

วุดต์ เหด มิลินทปญเห หรือ

ปฐิสุมภิตามคฺคปาฬียา วิภาวิตฺ เอวเมเตติ อาทิ วุดต์

๘) คำที่มีความหมายยาก การเลือกคำอธิบายคำเหล่านี้ขึ้นอยู่กับดุลยพินิจของ ฎีกาจารย์เอง อย่างไรก็ตาม ในการอธิบายความหมายของคำที่มีความหมายยากนี้ โดยทั่วไป ได้ใช้วิธีการอธิบายแบบต่างๆ เหมือนอย่างในอรรถกถา เช่น การอธิบาย ความหมายของไวยากรณ์ การให้คำจำกัดความ การเปรียบเทียบแบบอุปมาอุปไมย เป็นต้น^๗ คำอธิบายขยายความใน คัมภีร์ฎีกาที่พระฎีกาจารย์ได้อธิบายให้เห็นนั้น นับว่ามีคุณค่าสำหรับอนุชนรุ่นหลัง

๔.๓.๒ ความสำคัญของอนุฎีกา

อนุฎีกา เป็นคัมภีร์ที่พระอนุฎีกาจารย์แต่งขึ้นเพื่ออรรถาธิบายคัมภีร์ฎีกาให้เข้าใจ มากขึ้น เมื่อเห็นว่าข้อความบางตอนในคัมภีร์ฎีกายังไม่แจ่มแจ้ง

๔.๓.๓ ความสำคัญของโยชนา

โยชนา เป็นคัมภีร์แต่งขึ้นเพื่อขยายเนื้อความที่สลับในเรื่องไวยากรณ์ศัพท์และความ สัมพันธ์ในประโยคของภาษา อันเป็นอุปกรณ์ในการแปลคัมภีร์ อรรถกถา และฎีกาได้อย่าง ชัดเจน คัมภีร์ฎีกา อนุฎีกา และโยชนา ล้วนแต่เป็นคัมภีร์ที่มีความสำคัญต่อการศึกษาคำสอน พระพุทธศาสนาเพราะเป็นคัมภีร์ที่ได้อธิบายขยายความให้แจ่มแจ้ง

๔.๔ ประเภทของฎีกา อนุฎีกา และโยชนา

วรรณคดีบาฬีฎีกา หมายถึงคัมภีร์ฎีกา อันเป็นคัมภีร์อธิบายความคัมภีร์อรรถกถา และบทบางบทจากพระบาลีพระไตรปิฎกที่พระอรรถกถาจารย์ยังไม่ได้นำมาอธิบายความ จะมีคัมภีร์ฎีกาจำนวนเท่าไรนั้น ไม่มีการระบุจำนวนไว้เป็นที่ชัดเจน อาจแบ่งตามสายพระไตรปิฎกได้

^๗ สุภาพรรณ ณ บางช้าง, ประวัติวรรณคดีบาฬีในอินเดียและลังกา, หน้า ๓๖๐-๓๖๔.

ส่วนคัมภีร์อนุฎีกา และโยชนา เป็นคัมภีร์ที่อธิบายขยายความเพิ่มเติมจากคัมภีร์ฎีกา ขอนำรายชื่อคัมภีร์ฎีกา อนุฎีกา และโยชนา ดังนี้^๔

๔.๔.๑ ประเภทของฎีกา

ฎีกา คือคัมภีร์อธิบายความคัมภีร์อรรถกถาโดยเฉพาะอรรถกถาที่เป็นภาษามคธ เป็นคัมภีร์ลำดับที่ ๓ ต่อจาก พระไตรปิฎก และอรรถกถา แบ่งเป็น ๓ ประเภทตามสายแห่งพระไตรปิฎก คือ ฎีกาพระวินัยปิฎก ฎีกาพระสุตตันตปิฎก และฎีกาพระอภิธรรมปิฎก

(๑) ฎีกาพระวินัยปิฎก หมายถึงฎีกาที่อธิบายความอรรถกถาพระวินัยปิฎก เท่าที่รวบรวมได้ประกอบด้วย

๑) วชิรพุทธิ หรือ วชิรพุทธิฎีกา ฎีกาวินัย เป็นฎีกาอธิบายศัพท์และประโยคในสมันตปาสาทิกา พระวชิรพุทธิเป็นผู้แต่ง

๒) สारัตถทีปนี ฎีกาวินัย แบ่งเป็น ๕ คัมภีร์ เริ่มตั้งแต่ปฐมสารัตถทีปนี ทุติยสารัตถทีปนี ตติยสารัตถทีปนี จตุตถสารัตถทีปนี และปัญจมสารัตถทีปนี แก่คัมภีร์อรรถกถาสมันตปาสาทิกา พระสารีบุตร ชาวลังกาเป็นผู้แต่ง ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖

๓) วิมตติโนทนี หรือ วิมตติโนทนีฎีกา ฎีกาวินัย เป็นฎีกาอธิบายศัพท์และประโยคในสมันตปาสาทิกา พระมหากัสสปะแห่งอุทุมพรคิริวิหาร ประเทศศรีลังกา เป็นผู้แต่ง บางแห่งเรียกว่า วินยมหาฎีกา

๔) วินยัตถมัญจุสา ฎีกาปาติโมกข์ พระพุทธนาคะเป็นผู้แต่ง

๕) สุมังคลปกาลินี ฎีกาวินัยวินิจจยสังคหะ ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง

๖) วินยัตถสารสันทีปนี ฎีกาวินัยวินิจจยสังคหะ ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง

๗) ลีนัตถปกาสนา ฎีกาวินัยวินิจจยสังคหะ พระเววตะแต่งที่เมืองพุกาม ชื่อเก่าเรียกว่า อริมัททนะ

^๔ ไกรวุฒิ มโนรัตน์, วรรณคดีบาลี ๑, หน้า ๑๐๐-๑๐๘.

- ๘) วินยวิมตติเจตนี นวฎีกามูลสิกขา ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง
 ๙) อุตตทานทีปนี ฎีกาปาฬิมุตตกวินิจจยสังคหะ ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง
 ๑๐) วินยาลังการ ฎีกาปาฬิมุตตวินยวินิจจยสังคหะ พระติปิฎกลังกาเถระแต่งที่

ประเทศพม่า

(๒) **ฎีกาพระสูตรตันตปิฎก** หมายถึงฎีกาที่อธิบายเนื้อความแห่งคัมภีร์อรรถกถาพระสูตรตันตปิฎก มีอยู่หลายคัมภีร์ด้วยกัน ได้แก่

๑) **ทีฆนิกายฎีกา** หมายถึงฎีกาที่ทำหน้าที่อธิบายความอรรถกถาทีฆนิกาย (สุมังคลวิลาสินี) มีชื่อเรียกว่า สันตถปกาสนา มีอยู่ ๓ ภาค คือ สีสักขันธวรรคฎีกา มหาวรรคฎีกา ปาฎิกวรรคฎีกา รจนาโดยพระธัมมปาละ ชาวชมพูทวีป (ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖) ประกอบด้วย

(๑) สันตถปกาสนา ฎีกาทีฆนิกาย คืออธิบายข้อความในีสักขันธวรรค จนถึงปาฎิกวรรค พระธรรมปาละ เป็นผู้แต่ง

(๒) สันตถปกาสนา ฎีกาแห่งมัชฌิมนิกาย คืออธิบายความในมูลปัณณาสก์ จนถึงอุปปิปปณาสก พระธรรมปาละ เป็นผู้แต่ง

(๓) สันตถปกาสนา ฎีกาแห่งสังยุตตนิกาย คืออธิบายความในสคาถวรรค จนถึงมหาวรรค พระธรรมปาละ เป็นผู้แต่ง

(๔) สันตถปกาสนี ฎีกาแห่งนิบาตชาดก คืออธิบายความในนิบาตชาดก ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง

๒) **มัชฌิมนิกายฎีกา** หมายถึงฎีกาที่ทำหน้าที่อธิบายความอรรถกถามัชฌิมนิกาย (ปัญจสุทนี) มีชื่อเรียกว่าสันตถปกาสนี มีอยู่ ๓ ภาค คือ มูลปัณณาสฎีกา มัชฌิมปัณณาสฎีกา อุปปิปปณาสฎีกา แต่งโดยพระธัมมปาละ

๓) **สังยุตตนิกายฎีกา** หมายถึงฎีกาทำหน้าที่อธิบายความแห่งอรรถกถาสังยุตตนิกาย (สารัตถปกาสนี) มีชื่อเรียกว่า สันตถปกาสนี มีอยู่ ๒ ภาค แต่งโดยพระธัมมปาละ

๔) อังคุตตรนิกายฎีกา หมายถึงฎีกาที่ทำหน้าที่อธิบายความแห่งอรรถกถาอังคุตตรนิกาย (มโนรธปุรณี) มีทั้งฎีกาเก่าและฎีกาใหม่ ในคัมภีร์คันถวงศ์และคัมภีร์ปิฎกัตตอตะโมระบุว่า “อังคุตตรนิกายฎีกาเก่า มีชื่อเรียกว่า ลี้นัตถปกาสิณี แต่งโดยพระธัมมปาละ” อนึ่ง ฎีกาเก่าที่ว่านี้ยังไม่เคยปรากฏว่ามีผู้ใดจัดพิมพ์มาก่อนเลย ในคัมภีร์ปิฎกัตตอตะโม ระบุว่า เฉพาะที่มีอยู่ในใบลานอักษรพม่า นั้นมีเพียงส่วนที่อธิบายความอรรถกถาเอกกนิบาต ทุกนิบาต และติกนิบาตเท่านั้น ส่วนนิบาตที่เหลืออีก ๘ นิบาตไม่ปรากฏว่ามีมาถึงประเทศพม่าเลย อังคุตตรนิกายฎีกา ที่มีพิมพ์ให้เห็นกันอยู่ทุกวันนี้ เป็นฎีกาใหม่ มีชื่อเรียกว่า สารัตถมัญจุสา แต่งโดยพระสารีบุตร ผู้แต่งสารัตถทีปนี ฎีกานี้มี ๓ ภาค

๕) วิสุทธิมรรคฎีกา หมายถึงคัมภีร์ที่ทำหน้าที่อธิบายความแห่งวิสุทธิมรรค อรรถกถาซึ่งเป็นอรรถกถาที่อธิบายความรวมของนิกาย ๔ คือ ทิณนิกาย มัชฌิมนิกาย สังยุตตนิกาย และอังคุตตรนิกาย มี ๒ ส่วน ส่วนแรกเป็นส่วนนิพนธ์ที่นิยมเรียกว่า มหาฎีกา หรือเรียกตามชื่อเฉพาะว่า ปรมัตถมัญจุสา มี ๒ ภาค แต่งโดยพระธัมมปาละ ส่วนส่วนที่ ๒ เป็นส่วนสังเขป ที่นิยมเรียกว่า จุฬฎีกา หรือ สังเขปฎีกา หรือเรียกตามชื่อเฉพาะว่า สังเขปัดถโชตนี เชื่อกันว่าแต่งโดยพระเถระชาวสิงหลผู้ที่แต่งมหาฎูปวงค์

๖) ขุททกนิกายฎีกา หมายถึงคัมภีร์อธิบายความในขุททกนิกาย ได้แก่

(๑) ปรมัตถสูทนี อธิบายความอรรถกถาขุททกปาฐะ (ปรมัตถโชติก) มีชื่อเรียกว่า ปรมัตถสูทนี แต่งโดยพระอาทิตย์จวงสเถระ สมัยพระเจ้าบะจีดอ์ที่ ๔ ครองรัตนปุระ ในประเทศพม่า แต่คัมภีร์นี้ยังอยู่ในใบลานอักษรพม่า ยังไม่เคยได้รับการจัดพิมพ์

(๒) ธัมมปัตถทีปนี อธิบายความอรรถกถาธรรมบท ในคัมภีร์ปิฎกัตตอตะโม ระบุว่า แต่งโดยพระเถระชาวสิงหลรูปหนึ่ง ยังไม่เคยได้รับการจัดพิมพ์

(๓) ลี้นัตถปกาสิณี อธิบายความอรรถกถาธรรมบท แต่งโดยพระวรสัมโพธิเถระ (พ.ศ. ๒๔๐๙) มีฉบับพิมพ์อักษรไทยแล้ว เมื่อ พ.ศ. ๒๕๓๕ พิมพ์โดยเสด็จพระราชกุศลในงานพระราชทานเพลิงศพพระวิสุทธาธิบดี เจ้าอาวาสวัดพระเชตุพนฯ กรุงเทพฯ

(๔) สิ้นตถปกาลินี อธิบายความขาดกอรรกถา ในคัมภีร์คันถวงศ์และในคัมภีร์ปิฎกัตตอะไมระบุว่า คัมภีร์นี้ แต่งโดยพระธัมมปาละ แต่อาจารย์เลดี ได้วิจารณ์ไว้ในหนังสือปารมีทีปนีว่าเป็นงานเขียนของพระธัมมปาละ เพราะสำนวนไม่คมคายเหมือนกับคัมภีร์อื่นๆ ที่พระธัมมปาละรจนา

(๕) ขาดกฏีกา (ฎีกาใหม่) แต่งโดยพระปัญญาสามีเถระ สมัยมณฑลประเทศพม่า

(๖) เนตติฎีกา อธิบายความอรรถกถาของพระบาลีเนตติ คัมภีร์นี้ ยังไม่เป็นที่ทราบชัดว่าผู้ใดแต่ง แต่ในคัมภีร์คันถวงศ์และคัมภีร์ปิฎกัตตอะไมระบุว่า พระธัมมปาละเป็นผู้แต่ง

(๗) เนตติวิภาวินี อธิบายความพระบาลีเนตติ ความของอรรถกถาเนตติและฎีกาเนตติ แต่งโดยพระมหาเถระผู้ทรงสมณศักดิ์ ชั้นสมเด็จที่ “พระสัทธัมมปาละสิริมหาธัมมราชครู” แห่งประเทศพม่า เมื่อ พ.ศ. ๒๑๐๗

(๘) เปฏกालังการะ (เนตติมหาฎีกา) อธิบายความแห่งอรรถกถาของพระบาลีเนตติเช่นเดียวกัน เป็นฎีกาที่แต่งขึ้นหลังสุด ในบรรดาเนตติฎีกาที่มีอยู่ โดยพระญาณภีรวงศ์ธัมมเสนาบดี พระสังฆราชแห่งพม่า (พ.ศ. ๒๓๒๔) ซึ่งเป็นองค์เดียวกันกับที่แต่งสัทธัมมปิฎกคณินวฎีกา

อนึ่ง ยังมีฎีกาสายขุททกนิกายอีกหลายคัมภีร์ ซึ่งในคัมภีร์ปิฎกัตตอะไมระบุว่า มีอยู่ในศรีลังกา เช่น คัมภีร์ดังต่อไปนี้

(๙) อุทานฎีกา	อรรถาธิบายความอุทานอรรถกถา
(๑๐) อิติวุตตกฎีกา	อรรถาธิบายความอิติวุตตกอรรถกถา
(๑๑) สุตตนิบาตฎีกา	อรรถาธิบายความสุตตนิบาตอรรถกถา
(๑๒) วิมานวัตถฎีกา	อรรถาธิบายความวิมานวัตถอรรถกถา
(๑๓) เปตวัตถฎีกา	อรรถาธิบายความเปตวัตถอรรถกถา
(๑๔) เถรคาถาฎีกา	อรรถาธิบายความเถรคาถาอรรถกถา
(๑๕) เถรีคาถาฎีกา	อรรถาธิบายความเถรีคาถาอรรถกถา

- (๑๖) เถราปทานฎีกา อรรถาธิบายความเถราปทานอรรถกถา
- (๑๗) พุทธวังสฎีกา อรรถาธิบายความพุทธวงศ์อรรถกถา
- (๑๘) จริยาปิฎกฎีกา อรรถาธิบายความจริยาปิฎกอรรถกถา
- (๑๙) มหานิทเทสฎีกา อรรถาธิบายความมหานิทเทสอรรถกถา
- ๗) ฎีกาสัจจสังเขป พระวาจิสสระเป็นผู้แต่ง ที่ศรีลังกา
- ๘) ฎีกามหาพุทธคุณ ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง
- ๙) ฎีกาธัมมจักกัปปวัตตนสูตร ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง
- ๑๐) ฎีกานโม เป็นฎีกาที่อธิบายคำนโมสการ คือ นโม ว่ามูลเหตุมาอย่างไร ไม่

ปรากฏชื่อผู้แต่ง

- ๑๑) ฎีกาพาหุ เป็นฎีกาที่แก้ขัณมัลลคคาถา ๘ ประการ ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง
- ๑๒) ฎีกามาลยสูตร เป็นฎีกาที่กล่าวถึงพระโมคคัลลานะไปเที่ยววนรก สวรรค์ แล้วนำเรื่องราวต่างๆ ที่ได้พบเห็นในนรกสวรรค์ มาบอกให้มนุษย์รู้ ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง

(๓) ฎีกาพระอภิธรรมปิฎก หมายถึงฎีกาที่อธิบายคำในอรรถกถาที่ยากให้เข้าใจง่ายขึ้น เป็นคัมภีร์อ้างอิงเป็นหลักฐานชั้น ๓ มีรายชื่อ ดังนี้

- ๑) สีนัดลโชตนา มูลฎีกาธัมมสังคณี พระอานันทาจารย์ แต่งที่ศรีลังกา
- ๒) สีนัดลโชตนา ฎีกาวิภังคปกรณ์ พระอานันทาจารย์ แต่งที่ศรีลังกา
- ๓) สีนัดลโชตนา มูลฎีกาธาตุกถา พระอานันทาจารย์ แต่งที่ศรีลังกา
- ๔) สีนัดลโชตนา มูลฎีกापुकคัลลปัญญุตติ พระอานันทาจารย์ แต่งที่ศรีลังกา
- ๕) สีนัดลโชตนา มูลฎีกากถาวัตถุ พระอานันทาจารย์ แต่งที่ศรีลังกา
- ๖) สีนัดลโชตนา มูลฎีกายกม พระอานันทาจารย์ แต่งที่ศรีลังกา
- ๗) สีนัดลโชตนา มูลฎีกาปฏิฐาน พระอานันทาจารย์ แต่งที่ศรีลังกา
- ๘) มธุสารถถปิณี ฎีกาอภิธรรม ทั้ง ๗ คัมภีร์ พระพุทธจุฬาลงกรณ์เถระ แต่งที่เมืองหงสาวดี

- ๙) ปรมัตถวิภูษนี ฎีกาธาตุกถา พระมหาติโลกครุ แต่งเมื่อ พ.ศ. ๒๑๕๗
- ๑๐) อภิธัมมัตถวิภาวินี ฎีกาอภิธัมมามวตาร พระสุมังคลเถระ เป็นผู้แต่ง
- ๑๑) อภิธัมมัตถวิภาวินี ฎีกาอภิธัมมัตถสังคหะ พระสุมังคลเถระ เป็นผู้แต่ง
- ๑๒) สังเขปวัฒนธรรม ฎีกาอภิธัมมัตถสังคหะ พระโชติपालเถระ เป็นผู้แต่ง
- ๑๓) อผัคคุสารถทีปนี จุฬฎีกาอภิธัมมัตถสังคหะ พระมหาสุวรรณปทีป แต่งที่เมืองเชียงใหม่
- ๑๔) มธุสารถทีปนี ฎีกาอธิบายความแห่งมูลฎีกา พระอนันตเถระ ชาวพม่า แต่งที่เมืองหงสาวดี ประเทศพม่า
- ๑๕) มณีสารมัญจุสา นวฎีกาอภิธัมมัตถสังคหะ คัมภีร์เป็นกุญแจ หรือหัวใจของอภิธัมมัตถวิภาวินี พระอริยวงสะเมืองสกาย พม่าภาคเหนือ เป็นผู้แต่ง
- ๑๖) ฎีกาเขมาปกรณะ พระเขมกะ เป็นผู้แต่ง
- ๑๗) ปรมัตถทีปนีฎีกา เป็นคัมภีร์อธิบายอภิธัมมัตถสังคหะ และอภิธัมมัตถวิภาวินี เป็นวรรณกรรมภาษาบาลีรุ่นปัจจุบัน คำนวณความเห็นในอภิธัมมัตถวิภาวินีทุกปริจเฉท และได้ระบุ ชื่ออภิธัมมัตถวิภาวินีไว้รวม ๑๗๔ ครั้ง ท่านอาจารย์เลดี คือ อุ ญาณะหรือญาณธชะ ชาวพม่าตอนเหนือเป็นผู้แต่ง
- ๑๘) มุขมัตถกถา โปราณฎีกาปรมัตถวินิจจย ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง
- ๑๙) ฎีกาปรมัตถวินิจจย ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง
- ๒๐) สีนัตถปกาสิณี โปราณฎีกานามรูปปริจเฉท ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง
- ๒๑) โปราณฎีกาอภิธัมมามวตาร ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง
- ๒๒) ฎีกาหลวง คือแกมตติกา ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง

๔.๔.๒ ประเภทของอนุฎีกา

อนุฎีกา เป็นคัมภีร์ใหม่ แต่งเพิ่มเติมภายหลังเป็นคัมภีร์ลำดับที่ ๔ ต่อจากพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกา แบ่งเป็น ๓ ประเภทตามสายแห่งพระไตรปิฎก คือ อนุฎีกาพระวินัยปิฎก อนุฎีกาพระสุตตันตปิฎก และอนุฎีกาพระอภิธรรมปิฎก

(๑) อนุฎีกาพระวินัยปิฎก

อนุฎีกา ได้แก่ ฎีกาใหม่ที่แต่งเพิ่มเติมภายหลัง คำบาลีเรียกว่า อภินวฎีกา แปลว่า ฎีกาใหม่ อนุฎีกา มีรายชื่อ ดังนี้

- ๑) วินยลักขชาฎีกา พระมุนินทโฆสะ แต่งที่ประเทศพม่า
- ๒) ขุททกสิกขาฎีกา เรียกว่า สุมังคลปสาทนฎีกาก็ได้ พระสังฆรักขิต แต่งที่เมืองวิชัยปุระ
- ๓) มุลสิกขาฎีกา เรียกว่า วิมตฺติเจตฎีกาก็ได้ พระสมันตคุณสาคระ แต่งที่เมืองวิชัยปุระ

(๒) อนุฎีกาพระสุตตันตปิฎก

อนุฎีกาพระสุตตันตปิฎก เป็นคัมภีร์แต่งเพิ่มเติมภายหลัง เพื่ออธิบายเนื้อความภายในฎีกาแห่งสุตตันตปิฎกให้มีความชัดเจนมากยิ่งขึ้น ดังนี้

- ๑) เอกกัณฺฐคฺคตฺตฺรฎีกาคัมภีร์ใหม่ พระสารีบุตร ชาวศรีลังกาแต่ง
- ๒) ทุกัณฺฐคฺคตฺตฺรฎีกาคัมภีร์ใหม่ พระสารีบุตร ชาวศรีลังกาแต่ง
- ๓) ติกัณฺฐคฺคตฺตฺรฎีกาคัมภีร์ใหม่ พระสารีบุตร ชาวศรีลังกาแต่ง
- ๔) จตฺกัณฺฐคฺคตฺตฺรฎีกาคัมภีร์ใหม่ พระสารีบุตร ชาวศรีลังกาแต่ง
- ๕) ปัญจกัณฺฐคฺคตฺตฺรฎีกาคัมภีร์ใหม่ พระสารีบุตร ชาวศรีลังกาแต่ง
- ๖) ฉกัณฺฐคฺคตฺตฺรฎีกาคัมภีร์ใหม่ พระสารีบุตร ชาวศรีลังกาแต่ง
- ๗) สัตตังคฺคตฺตฺรฎีกาคัมภีร์ใหม่ พระสารีบุตร ชาวศรีลังกาแต่ง
- ๘) อัฏฐังคฺคตฺตฺรฎีกาคัมภีร์ใหม่ พระสารีบุตร ชาวศรีลังกาแต่ง
- ๙) นวังคฺคตฺตฺรฎีกาคัมภีร์ใหม่ พระสารีบุตร ชาวศรีลังกาแต่ง
- ๑๐) ทสัณฺฐคฺคตฺตฺรฎีกาคัมภีร์ใหม่ พระสารีบุตร ชาวศรีลังกาแต่ง
- ๑๑) เอกาทสัณฺฐคฺคตฺตฺรฎีกาคัมภีร์ใหม่ พระสารีบุตร ชาวศรีลังกาแต่ง
- ๑๒) ธัมมปทัฏฐกถาฎีกาคัมภีร์ใหม่ พระวรสัมโพธิแต่ง
- ๑๓) เปฏกालังการฎีกาคัมภีร์ใหม่ พระสังฆราช ญาณวังสะ ธรรมเสนาบดี แต่ง

(๓) อนุฎีกาพระอภิธรรมปิฎก

อนุฎีกา เป็นคัมภีร์ที่อธิบายฎีกาอีกชั้นหนึ่ง ความจริงอนุฎีกาทั้งหลาย ท่านเรียกมูลฎีกาของอภิธรรมเท่านั้น ว่า “อนุฎีกา” อนุฎีกาอภิธรรมมีรายชื่อดังนี้ คือ

- ๑) สีนัดตปกาสินี อนุฎีกาธัมมสังคณี พระอานันทะ แต่งที่ศรีลังกา
- ๒) สีนัดตปกาสินี อนุฎีกาวิภังคปกรณ์ พระอานันทะ แต่งที่ศรีลังกา
- ๓) สีนัดตปกาสินี อนุฎีกาธาตุกถา พระอานันทะ แต่งที่ศรีลังกา
- ๔) สีนัดตปกาสินี อนุฎีกापुकคลบัญญัติ พระอานันทะ แต่งที่ศรีลังกา
- ๕) สีนัดตปกาสินี อนุฎีกายมกปกรณ์ พระอานันทะ แต่งที่ศรีลังกา
- ๖) สีนัดตปกาสินี อนุฎีกาปัญฐาน พระอานันทะ แต่งที่ศรีลังกา
- ๗) อภิธัมมัตถวิภาวินิฎีกาคัมภีร์ใหม่ พระสุมังคละแต่งที่ศรีลังกา
- ๘) อภิธัมมวาทารฎีกา คัมภีร์ใหม่ พระสุมังคละ แต่งที่ศรีลังกา
- ๙) ปรมัตถวินิจจยฎีกา คัมภีร์ใหม่ ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง
- ๑๐) นามรูปปริจเฉทฎีกา คัมภีร์ใหม่ ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง
- ๑๑) สัจจสังเขปฎีกาคัมภีร์ใหม่ เรียกว่าสารัตถสาสนิฎีกาก็ได้ ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง
- ๑๒) ปรมัตถมัณฑุสา อนุฎีกาอภิธัมมัตถสังคหะ ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง
- ๑๓) มณีสารมัณฑุสา อนุฎีกาอภิธัมมัตถสังคหะ ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง

๔.๔.๓ ประเภทของโยชนา

โยชนา คือ คัมภีร์ที่อธิบายความหมายของศัพท์และความสัมพันธ์ในประโยคของภาษา ช่วยให้การแปลคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาได้ชัดเจนยิ่งขึ้น แบ่งเป็น ๓ ประเภทตามสายแห่งพระไตรปิฎก คือ โยชนาพระวินัยปิฎก โยชนาพระสุตตันตปิฎก และโยชนาพระอภิธรรมปิฎก

(๑) โยชนาพระวินัยปิฎก

โยชนาพระวินัยปิฎก คือ คัมภีร์ที่อธิบายความหมายของศัพท์และความสัมพันธ์ในประโยคของภาษา ซึ่งเป็นอุปกรณ์ในการแปลคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาวินัยอย่างแจ่มชัด คัมภีร์โยชนาวินัยเท่าที่ปรากฏหลักฐาน มีดังนี้

- ๑) ปาจิตติยาภิธรรมกถาโยชนา พระชาคราภิวงศ์ วัดทักษิณาราม เมืองมณฑล
เป็นผู้แต่ง
- ๒) ขุททกสิกขาโยชนา พระเถระวนาวาสี ไม่ปรากฏนาม แต่งที่เมืองสกาย
- ๓) วินยวินิจจโยชนา พระเถระวนาวาสี ไม่ปรากฏนาม แต่งที่เมืองสกาย
- ๔) โยชนาวินยวินิจจสังคหะ พระมหาราชครู เป็นผู้แต่ง ที่เมืองพม่า
- ๕) สมันตปาสาทิกาอรรถโยชนา เป็นคัมภีร์โยชนาวินัย แบ่งเป็น ๕ คัมภีร์ คือ
แก้ตั้งแต่คัมภีร์อาทิกัมมะ ไปจนถึงคัมภีร์บริวาร พระญาณกิตติเถระ เป็นผู้แต่ง
ที่เมืองเชียงใหม่

(๒) โยชนาพระสูตรตันตปิฎก

โยชนาพระสูตรตันตปิฎก เป็นคัมภีร์ที่อธิบายอรรถกถาโดยวิธีง่าย ๆ เป็นการอธิบายบท
และพากย์ที่มัว รู้ได้ยาก และเป็นที่เื่อนงำสลับซับซ้อน รายชื่อของคัมภีร์โยชนาพระสูตรตันต-
ปิฎก คือ

- ๑) นิธิกัณฐสูตรอรรถโยชนา พระจารินทาละ หรือ พญาจี สยาดอ เป็นผู้แต่ง
- ๒) ธัมมปัทมฐกถาคาถาโยชนา พระสิริสุ่มังคลเถระ แต่งที่ประเทศพม่า
- ๓) ตุลัตถโยชนา พระอุกกังวังสมาลา เป็นผู้แต่ง
- ๔) ปัจจเวกชนโยชนา พระอุกกังวังสมาลาเป็นผู้แต่ง

(๓) โยชนาพระอภิธรรมปิฎก

โยชนาพระอภิธรรมปิฎก คือคัมภีร์ที่อธิบายอรรถกถาพระอภิธรรมปิฎก โดยวิธีง่าย ๆ
เป็นการอธิบายบทและวากยะเป็นต้นของอรรถกถานั้น มีรายชื่อดังนี้

- ๑) โยชนาอรรถกถาสาลินี พระญาณกิตติเถระ แต่งที่เชียงใหม่
- ๒) โยชนาธาตุกถา พระญาณกิตติเถระ แต่งที่เชียงใหม่
- ๓) โยชนาสัมโมหวิโนทนี พระญาณกิตติเถระ แต่งที่เชียงใหม่
- ๔) โยชนากถาวัตร พระญาณกิตติเถระ แต่งที่เชียงใหม่
- ๕) โยชนาปฏิฐาน พระญาณกิตติเถระ แต่งที่เชียงใหม่

- ๖) โยชนาฎีกาอภิธัมมัตถสังคหะ พระญาณกิตติเถระ แต่งที่เชียงใหม่
- ๗) ธาตุกถามูลฎีกาโยชนา พระสารทสสี หรือบุพพารามสยาตอแต่ง
- ๘) สังคหโยชนา พระกวีธชะ เป็นผู้แต่ง
- ๙) ธาตุวัตถุโยชนา พระจารินททาสกะ เป็นผู้แต่ง
- ๑๐) โยชนาปาฐอภิธัมมัตถสังคหะ ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง

๔.๕ กำเนิดและพัฒนาการของฎีกา อนุฎีกาและโยชนา

ในพุทธศตวรรษที่ ๙ รัชสมัยพระเจ้ามหาราชแห่งศรีลังกา ได้มีการฟื้นฟูวรรณกรรมภาษาบาลีขึ้นขนานใหญ่ เป็นผลงานของคณะสงฆ์แห่งมหาวิหาร ผลงานนี้ทำให้คณะสงฆ์มหาวิหารรุ่งเรืองนำหน้าคณะสงฆ์แห่งอภัยคีรีวิหาร คณาจารย์ผู้มีบทบาทสำคัญในการทำงานดังกล่าวนี้คือ พระพุทธโฆษาจารย์ ซึ่งเป็นผู้ชำระวรรณกรรมภาษาบาลี โดยถ่ายทอดจากภาษาสิงหลกลับเป็นภาษามคธ ผลงานนี้ คืออรรถกถาทั้งหลาย

ประวัติความเป็นมาของคัมภีร์ฎีกาในพุทธศตวรรษที่ ๑๗ ในรัชสมัยพระเจ้าปรักกม-พาหุมหาราช ซึ่งตั้งเมืองหลวงอยู่ที่ปรัตตินคร หรือโปไซนรฐะ ได้ทรงอุปถัมภ์คณะสงฆ์ซึ่งสืบสายมาจากฝ่ายมหาวิหาร ประชุมแต่งฎีกา มีพระมหากัสสปะแห่งอุทุมพรคีรีวิหารเป็นประมุข ในการนี้ พระสารีบุตรได้เขียนสารัตถทีปนี ฎีกาพระวินัย พระอานันทาจารย์ได้เขียนมูลฎีกา แก่ พระอภิธรรม และมีคณาจารย์ต่อมาอีกหลายรูป ได้แต่งฎีกาบ้าง อนุฎีกาบ้าง เป็นเหตุให้พระพุทธศาสนานิกายเถรวาทสำนักมหาวิหาร แพร่หลายออกไปในต่างประเทศมี ไทย พม่า มอญ ลาว เป็นต้น^๙

^๙ เสถียร โพธิ์นันทะ, ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐), หน้า ๕-๙.

วรรณคดีฎีกาบาลี มีชื่อเรียกความหมายและลักษณะแตกต่างกันตามสมัย เป็น ๓ แบบ

สมัยที่ ๑ (ระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๔-๑๕) ฎีกาในสมัยนี้มีความหมายถึงหนังสืออธิบายความหมายของคำและความในอรรถกถา ฎีกาเล่มแรก คือ อภิธัมมอรรถกถาสินัดถวณณา ซึ่งนิยมเรียกกันในสมัยหลังว่า อภิธัมมมูลฎีกา ผู้เขียนคือพระอานนท์ ฎีกาอีก ๓ เล่มที่มีหลักฐานว่าเขียนในสมัยนี้ คือ ฎีกาของสุมังคลวิลาสินี ที่ขนิทายอรรถกถา ฎีกาของปัญญสุทนี มัชฌิมนิกายอรรถกถา และฎีกาของสารัตถวิลาสินี สังยุตตนิกายอรรถกถาทั้ง ๓ เล่มเป็นงานของพระธรรมปาละ ผู้เขียนอรรถกถาของขุททกนิกายหลายเล่ม ข้อควรสังเกต คือ ทั้งพระอานนท์และพระธรรมปาละ เรียกงานอธิบายอรรถกถาของท่านว่า “สินัดถปกาสนา” แปลตามรูปศัพท์ว่า การอธิบายความหมายที่ลึกถึงกำกวม ยังไม่มีการใช้คำว่า ฎีกา กันอย่างแพร่หลายในครั้งนั้น

สมัยที่ ๒ (ประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๖) สมัยนี้เรียกผลงานประเภทอธิบาย ความหมายในอรรถกถาว่า คัณฐิบท ส่วนใหญ่เขียนด้วยภาษาสิงหล ที่เขียนด้วยภาษา บาลีก็มีบ้างแต่เป็นส่วนน้อย หนังสือคัณฐิบทในสมัยนี้ ได้แก่อนึ่งสือต้นฉบับและแหล่งข้อมูลสำหรับฎีกาจารย์ในสมัยที่ ๓ เหมือนกับที่อรรถกถาสิงหลเป็นต้นฉบับและแหล่งข้อมูลสำหรับอรรถกถาจารย์ในสมัยอนุราชปุระ ปัจจุบันคัมภีร์คัณฐิบทได้หายสาบสูญเช่นเดียว กับอรรถกถาสิงหล เราจึงรู้จักคัณฐิบทได้จากงานฎีกาในสมัยที่ ๓ เช่น ในคัมภีร์สารัตถทีปนีวินยฎีกาของพระสารีบุตร ในสมัยพระเจ้าปรักกมพาหุที่ ๑ ได้กล่าวถึงคัณฐิบทซึ่งท่านใช้เป็นหลักในการเขียนงานฎีกาว่า

“มหาคณฐิปะเทติ วา มัชฌิมคณฐิปะเทติ วา จุฬคณฐิปะเทติ วา วุดเต
สิงหลคณฐิปะเทสุติ คเหตัพพะ เกวลั คณฐิปะเทติ วุดเต มคธภาสาย
สิกขิเต คณฐิปะเทติ คเหตัพพะ”

หมายความว่า ในพระวินยฎีกาของท่าน ที่ชื่อว่า มหาคัณฐิบท มัชฌิมคัณฐิบท และจุฬคัณฐิบท หมายถึงคัณฐิบทฉบับภาษาสิงหล ส่วนที่ชื่อว่า คัณฐิบทเฉยๆ หมายถึงคัณฐิบทฉบับภาษาบาลี

สมัยที่ ๓ (ระหว่างปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๖ ถึงพุทธศตวรรษที่ ๑๘) สมัยนี้ เรียกว่า ประเภทอธิบายอรรถกถาว่า ฎีกา เขียนเป็นภาษาบาลีมีความหมายกว้างกว่าลัคนัตถกปาสนา ในสมัยแรก คือมิได้หมายถึงเฉพาะคัมภีร์ที่อธิบายอรรถกถาของพระไตรปิฎกเท่านั้น แต่ยังหมายถึงคัมภีร์อธิบายงานที่เขียนหลังสมัยพระไตรปิฎกทั้งหมด ได้แก่ อรรถกถาพระไตรปิฎก พงศาวดาร ปกรณวิเสส เป็นต้น คัมภีร์ฎีกาในตอนปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๖ ที่สำคัญมี ๒ เล่ม คือ คัมภีร์วัชรพุทธ และคัมภีร์วิมุตติโนทนี ทั้ง ๒ เล่มเป็นฎีกาของอรรถกถา พระวินัยปิฎก ส่วนคัมภีร์ฎีกาในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๖ โดยเฉพาะในสมัยของพระเจ้าปรักกมพาหุที่ ๑ มีจำนวนมาก ถือได้ว่าเป็นยุคที่วรรณคดีประเภทฎีการุ่งเรืองที่สุด พระเถระผู้เป็นหัวหน้า สำคัญในการเขียนฎีกาในสมัยพระเจ้าปรักกมพาหุที่ ๑ คือพระสารีบุตร ในคำนำของคัมภีร์ สารัตถทีปนีพระวินัยฎีกา พระสารีบุตรชี้แจงว่า ท่านต้องการเขียนฎีกาที่อ่านเข้าใจง่าย และมีความสมบูรณ์พร้อมในทุกด้าน เพราะคัมภีร์ลัคนัตถกปาสนาของโบราณนั้นมีเนื้อความบางตอน ไม่กระจ่างชัด ยังไม่เป็นที่เข้าใจของคนทั้งปวง ส่วนคัมภีร์ที่เขียนด้วยภาษาสิงหลไม่เป็นงานของคนทั่วไป ส่วนที่เขียนด้วยภาษาบาลีแม้จะมีอยู่บ้าง แต่ก็มักปนเปื้อนกับภาษาอื่น เช่น ภาษาสิงหล เป็นต้น ไม่ใช่ภาษาบาลีมาตรฐาน จึงอ่านเข้าใจยากเช่นกัน ดังนั้น เพื่อแก้ปัญหานี้เรื่องภาษา และปรับปรุงเนื้อหาสาระให้ดีขึ้น ท่านจึงจะเขียนฎีกาใหม่แทนงานเหล่านั้น ซึ่งจะมีลักษณะ เป็นการวิเคราะห์อย่างสมบูรณ์ ไม่มีข้อบกพร่อง^{๑๐}

“วินยญจกถายาหิ ลินสารัตถทีปนี กริสสามิ สุวณฺเณยุยฺม ปริปุณฺณํ อนากุลํ โปราณเหติ กตํ ยนฺตุ ลินฺตตสฺส ปกาสนํ น ตํ สพฺพตฺถ ภิภูนฺติ อตฺถํ สาธเติ สพฺพโส ทุวิญญฺเยยฺยสภาวาย สีหฬาย นินฺตติยา คณฺฐูปเทสฺสเนเกสฺส ลินฺตํ ภิญฺจํ กตฺถจิจิ มาคธิกาย ภาสาย อรภิตฺวาปิ เกนจิจิ ภาสนฺตเรหิ สมฺมิลสฺสํ ลินฺตํ ภิญฺจิทเวว จ ภาสนฺตํ ตโต หิตฺวา สารํ อาทาย สพฺพโส อนากุลํ กริสสามิ ปริปุณฺณวินิจฺจนํ”

^{๑๐} สุภาพรรณ ณ บางช้าง, ประวัติวรรณคดีบาฬีในอินเดียและลังกา, หน้า ๓๕๖-๓๕๘.

ถือว่าคัมภีร์ฎีกา อนุฎีกา และโยชนา เป็นส่วนที่พระสงฆ์รุ่นหลัง ได้แต่งโดยเลียนแบบ ประเพณีนิยมของพระสงฆ์ชาวศรีลังกา ซึ่งเราไม่อาจระบุ หรือกำหนดสมัยได้แน่ชัดเหมือนคัมภีร์ แต่งขึ้นในศรีลังกา แต่จะอย่างไรก็ตาม ถ้าวินิจฉัยขั้นต้นก่อนว่า เป็นคัมภีร์ที่แต่งภายหลัง จึงเป็นเรื่องที่จะต้องศึกษาและค้นคว้าศึกษาต่อไป

สรุปท้ายบท

คัมภีร์ฎีกา อนุฎีกา และโยชนา พุทธศาสนิกชนชาวไทยส่วนใหญ่ไม่รู้จักคัมภีร์เหล่านี้ ซึ่งเป็นคัมภีร์ทางฝ่ายพระพุทธศาสนาของตนอย่างกว้างขวางและลึกซึ้ง ที่พอจะรู้จักกันก็เห็นจะเป็นพระไตรปิฎก ส่วนคัมภีร์นอกนั้นอีกเป็นจำนวนมาก แทบจะไม่เป็นที่รู้จักนอกจากในหมู่นักวิชาการที่ศึกษาเรื่องนี้โดยเฉพาะ ซึ่งก็มีเป็นจำนวนน้อย ในบทนี้ กล่าวถึงคัมภีร์ฎีกา อนุฎีกา และโยชนา ในสายของพระไตรปิฎกและคัมภีร์อื่นที่เกี่ยวข้องกับวิชาการด้านพระพุทธศาสนา โดยแบ่งเนื้อหาตามลำดับ ดังนี้

ความหมายของฎีกา อนุฎีกาและโยชนา ซึ่งได้กล่าวถึงรากศัพท์ของคำว่า ฎีกา และสรุปความหมายว่ามีจุดหมายสำคัญเพื่ออธิบายคำในอรรถกถาให้เข้าใจได้ง่ายขึ้น และจะอธิบายเฉพาะข้อความที่ยากหรือไม่ชัดเจนมากกว่าอย่างอื่น เป็นหนังสือที่พยายามอธิบายความหมายให้ง่ายขึ้นหรือชัดเจนขึ้น

ในวรรณคดีบาลี “ฎีกา” หมายถึงหนังสืออธิบายอรรถกถาโดยเลือกคำหรือความที่ยากในอรรถกถาขึ้นอธิบายให้เข้าใจง่าย ไม่ใช่อธิบายความหมายของคำทุกคำ ดังเช่นในวรรณคดีสันสกฤต หรือเขียนเป็นภาษาสันสกฤตอย่างในศาสนาเซน และคัมภีร์ฎีกาฝ่ายเถรวาทในระยะแรกหมายถึงคัมภีร์ที่อธิบายอรรถกถาของพระไตรปิฎก แต่ภายหลังมีความหมายกว้างขึ้น คือหมายถึงคัมภีร์ที่อธิบายความหมายของหนังสือใดที่ไม่ใช่อรรถกถาของพระไตรปิฎกก็ได้ เช่น ฎีกาของพงศาวดารบาลี ฎีกาดำราไวยากรณ์ และฎีกาคัมภีร์วิสุทธิมรรค เป็นต้น

“อนุฎีกา” ได้แก่ ฎีกาใหม่ที่แต่งเพิ่มเติมภายหลัง คำบาลีเรียกว่า อภินวฎีกา แปลว่า ฎีกาใหม่ อนุฎีกานั้นแต่งขึ้นมาเพื่ออธิบายเนื้อความในคัมภีร์ฎีกา ให้มีความชัดเจนยิ่งขึ้น เมื่อเห็นว่า พระฎีกาจารย์อธิบายความในคัมภีร์ฎีกายังไม่แจ่มแจ้ง

“โยชนา” ได้แก่ คัมภีร์ที่อธิบายความหมายของศัพท์และความสัมพันธ์ ในประโยค ของภาษา ซึ่งเป็นอุปกรณ์ในการแปลคัมภีร์อรรถกถาและฎีกา ได้อย่างชัดเจน

ความสำคัญของฎีกา อนุฎีกาและโยชนา ถือว่าคัมภีร์เหล่านี้ ช่วยให้เข้าใจความหมาย ของหลักธรรมคำสอนทางพระพุทธศาสนามากขึ้น เพราะเป็นคัมภีร์ที่อธิบายขยายความของคัมภีร์ อรรถกถาและคัมภีร์อื่นๆ ทั้งในด้านหลักธรรมคำสอนและหลักเกณฑ์ทางภาษา โดยพระธรรม ปาละได้กำหนดวิธีอธิบายไว้ว่า ฎีกาในสมัยอนุราชปุระมีลักษณะที่เรียกว่า “สันตถปกาสนา” มีลักษณะเป็นการอธิบายความหมายของคำและความที่กำกวมเท่านั้น ส่วนคัมภีร์อนุฎีกาและ โยชนามีลักษณะอย่างเดียวกันคืออธิบายความเพิ่มเติมจากคัมภีร์ฎีกา ดังนั้น พุทธบริษัทและ ประชาชนทั่วไปที่ศึกษาหลักธรรมคำสอนในพระพุทธศาสนา จึงต้องค้นคว้าเพิ่มเติมจากคัมภีร์ เหล่านี้

ประเภทของฎีกา อนุฎีกาและโยชนา คัมภีร์ฎีกา อนุฎีกาและโยชนามีจำนวนเท่าไร ไม่มี การระบุจำนวนไว้เป็นที่ชัดเจน อาจแบ่งตามสายพระไตรปิฎกได้ ซึ่งได้กล่าวรายละเอียด ใน ส่วนที่ว่าด้วยประเภทของคัมภีร์เหล่านี้แล้ว

ประวัติและพัฒนาการของฎีกา อนุฎีกาและโยชนา คัมภีร์ฎีกา อนุฎีกาและโยชนา มีประวัติและพัฒนาการตั้งแต่ในศตวรรษที่ ๑๗ ในรัชสมัยพระเจ้าปรีกมพาทุมหาราช ซึ่งตั้ง เมืองหลวงอยู่ที่ปู้ตถินคร หรือโปโชนนระวะ ได้ทรงอุปถัมภ์คณะสงฆ์ ซึ่งสืบสายมาจาก ฝ่ายมหาวีหาร ประชุมแต่งฎีกา มีพระมหากัสสปะแห่งอุทุมพรศิริวิหารเป็นประมุข ในการนี้ พระสารีบุตร ได้เขียนสารัตถทีปนี ฎีกาพระวินัย พระอนันตทาทจารย์ได้เขียนมูลฎีกา แก่พระ อภิธรรม และมีคณาจารย์ต่อมาอีกหลายรูป ได้แต่งฎีกาบ้าง อนุฎีกาบ้าง เป็นเหตุให้พระ พุทธศาสนิกายเถรวาทสำนักมหาวีหาร แพร่หลายออกไปในต่างประเทศมี ไทย พม่า มอญ ลาว เป็นต้น

คำถามท้ายบท

๑. คำว่า ฎีกา ในภาษาสันสกฤต มีวิธีการอธิบายความหมายของคำและความที่รูปแบบในแต่ละรูปแบบให้เสนอรูปวิเคราะห์มาให้ดู
๒. คำว่า ฎีกา มีความหมายว่าอย่างไร และมีจุดหมายสำคัญในการเขียนเพื่ออะไร ขอฟังความคิดเห็นตามทัศนะของท่าน
๓. คำว่า อนุฎีกาและโยชนา มีความหมายว่าอย่างไร เป็นคัมภีร์ชั้นใด จงแสดงแผนผังลำดับคัมภีร์มาประกอบ
๔. ความสำคัญของคัมภีร์ชั้นฎีกา อนุฎีกาและโยชนามีมาก อยากทราบว่าความสำคัญในข้อใดที่คิดว่าควรนำมาเสนอให้ผู้ศึกษาคัมภีร์ได้เกิดศรัทธามากขึ้น ให้เลือกนำเสนอ ๒ ข้อ พร้อมอธิบาย
๕. ประเภทของฎีกา อนุฎีกาและโยชนา มีการจำแนกประเภทไว้อย่างไร จงจำแนกมาดู พร้อมยกตัวอย่างประกอบ ๕ ตัวอย่าง
๖. กำเนิดและพัฒนาของฎีกา อนุฎีกาและโยชนามีความเป็นมาอย่างไร อธิบาย
๗. สมัยที่ ๓ (ปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๖ ถึงพุทธศตวรรษที่ ๑๘) มีกำเนิดและพัฒนาการของคัมภีร์ชั้นฎีกาอย่างไร และอะไรคือจุดเด่นของสมัยที่ ๓ นี้ ขอทราบรายละเอียด

เอกสารอ้างอิงประจำบท

- ไกรฤทธิ มโนรัตน์. **วรรณคดีบาฬี ๑**. กรุงเทพมหานคร : จรัญสนิทวงศ์การพิมพ์, ๒๕๔๙.
- พรพรรณ ชารานุมาศ, คุณหญิง. **วรรณคดีที่เกี่ยวกับพระพุทธศาสนา**. กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒.
- พระมหาอดิศร ถิรสีโล. **ประวัติคัมภีร์บาฬี**. กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓.
- พระวิสุทธาจารย์มหาเถระ. **ธาตุวัตถุสังคหปาฐนิสสยะ**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.
- พระอัครวงษ์เถระ. **สัททนีติ ธาตุมาลา**. ตรวจชำระ โดยพระธรรมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม) แปล โดย พระมหานิมิต ธรรมสาร และนายจำรูญ ธรรมดา. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ หจก. ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๕๖
- สุภาพรณ ณ บางช้าง, ดร., **ประวัติวรรณคดีบาฬีในอินเดียและลังกา**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๖.
- เสถียร โพธิ์นันทะ. **ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐.

บทที่ ๕

ปกรณวิเสส

ผศ.โสวิทย์ บำรุงภักดี
อาจารย์ประเพียร ภูลาด

วัตถุประสงค์การเรียนรู้ประจำบท

เมื่อได้ศึกษาเนื้อหาในบทนี้แล้ว ผู้ศึกษาสามารถ

๑. บอกความหมายของปกรณวิเสสได้
๒. วิเคราะห์ความสำคัญของปกรณวิเสสได้
๓. จำแนกประเภทของปกรณวิเสสได้
๔. อธิบายกำเนิดและพัฒนาการของปกรณวิเสสได้

ขอบข่ายเนื้อหา

- ความนำ
- ความหมายของปกรณวิเสส
- ความสำคัญของปกรณวิเสส
- ประเภทของปกรณวิเสส
- กำเนิดและพัฒนาการของปกรณวิเสส

๕.๑ ความนำ

พระพุทธพจน์หรือหลักคำสอนที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้มี ๒ ส่วน คือสังขธรรม และจริยธรรมสังขธรรมคือส่วนที่ว่าด้วยความจริงของโลกและชีวิต ซึ่งพระพุทธเจ้าจะบังเกิดหรือไม่บังเกิดก็ตาม จะเป็นพระพุทธเจ้าในอดีต ปัจจุบันหรือในอนาคตก็ตาม จะถูกเปิดเผยหรือปกปิดอยู่ก็ตาม ความจริงที่ว่านั้นก็คงดำเนินไปอยู่อย่างนั้น คือคำสอนที่ว่าด้วยหลักไตรลักษณ์ และหลักปฏิจจสมุปบาท ส่วนจริยธรรม คือหลักคำสอนว่าด้วยการดำเนินชีวิต เป็นธรรมะที่ปรับได้ คือเลือกที่จะดำเนินให้เหมาะสมและสอดคล้องกับชีวิต สังคม และธรรมชาติแวดล้อม หลักคำสอนนี้จึงขึ้นอยู่กับเงื่อนไข ไม่ได้เป็นอิสระ หรือหลุดถึงความจริงแท้เหมือนสังขธรรม

วรรณคดีบาฬี เป็นหนังสือหรือเรื่องราวที่วางอยู่บนพื้นฐานของความจริง ความงาม และความดี อันมีคำอธิบายที่ประกอบด้วยเหตุผลและข้อเท็จจริง และส่วนหนึ่งอาจแสดงอารมณ์ความรู้สึกนึกคิดความบันเทิงใจและจินตนาการที่สะท้อนถ่าย จากความชัดเจนของชีวิตและของโลก

โดยนัยดังกล่าวนี้ หลักพุทธธรรม จึงเป็นเนื้อหาสาระโดยเปิดเผยหรือที่พึงประสงคในการเรียบเรียงรวบรวมคัมภีร์ต่าง ๆ ไว้ เป็นประมวลหลักบัญญัติธรรม คำวิเคราะห์ แจกแจงให้ปรากฏ และให้รู้หลักคำสอน (บัญญัติ) เหล่านั้นโดยพิสดาร อีกส่วนหนึ่ง ทักชนะอันเป็นหลักการและวิธีการเพื่อให้เข้าถึงและวางท่าทีต่อโลกและชีวิตตามความเป็นจริง อันเป็นประเด็นที่แตกต่างจากคัมภีร์หรือหนังสือทั่วไป การที่มีทักชนะที่แตกต่างออกไปจากแนวคิดเดิม ดังกล่าวจึงเป็นเหตุให้เกิดคัมภีร์สำคัญที่เรียกว่า ปกรณวิเสส และหากพิจารณาจากการจัดเรียงลำดับยุค ซึ่งมีผู้แบ่งเป็น ๓ ยุค คือ ๑) ยุคก่อนพระไตรปิฎกหรือยุคพระธรรมวินัย ๒) ยุคพระไตรปิฎก ๓) ยุคหลังพระไตรปิฎก จะเห็นว่า ปกรณวิเสส อยู่ในยุคหลังพระไตรปิฎก ดังนี้

๑) ยุคธรรมวินัย หมายถึงยุคพุทธกาล หรือยุคก่อน พ.ศ. ๑

๒) ยุคพระไตรปิฎก หมายถึงยุคที่พระสาวกองค์สำคัญๆ ของพระพุทธเจ้า ผู้เป็นพระอริยบุคคลชั้นพระอรหันต์ มีพระมหากัสสปเถระ เป็นต้น

๓) ยุคหลังพระไตรปิฎก หมายถึงยุคที่พระสงฆ์สาวกได้แต่งคัมภีร์อธิบายขยายความในพระไตรปิฎกให้พิสดารออกไป เพื่อความเข้าใจง่ายเป็นยุคที่ ๓^๑ และคัมภีร์ปกรณ์วิเสส ก็อยู่ในยุคหลังพระไตรปิฎกนี้เอง โดยเรียงลำดับจากยุคอรรถกถา ยุคฎีกา ยุคอนุฎีกา และยุคปกรณ์วิเศษ* ซึ่งหมายถึงยุคที่มีการแต่งหนังสือเพื่ออธิบายธรรมะในพระพุทธศาสนา ไม่ได้อธิบายคัมภีร์เล่มใดเล่มหนึ่งโดยเฉพาะหนังสือปกรณ์พิเศษเกิดขึ้นต่างยุคต่างสมัยกัน ยุคนี้จะเรียกเป็นยุคหนึ่งต่างหากหากเห็นจะไม่ชัดเจนนัก ส่วนยุคที่ต่อจากยุคปกรณ์พิเศษได้แก่ ยุคโยชนา ยุคไวยากรณ์บาลี ยุคพจนานุกรม^๒ และเมื่อเรียงตามลำดับแล้วจะพบว่า มียุคสำคัญอยู่ ๓ ยุค คือ ยุคก่อนพระไตรปิฎก ยุคพระไตรปิฎก และยุคหลังพระไตรปิฎก

ยุคหลังพระไตรปิฎก นับเป็นยุคที่พระสาวกอาจารย์ทั้งหลายในภายหลัง ได้รับนา คัมภีร์อรรถาธิบาย “พุทธวจนะ” ตามนัย สรุปได้ ๒ ประการ คือ^๓

๑) ปกรณ์นัย อธิบายพุทธพจน์ตามแนวคัมภีร์เก่า แต่ไม่ใช่พระไตรปิฎกโดยตรง ได้แก่ คัมภีร์มิลินทปัญหา เนตติปกรณ์ วิมุตติมรรค วิสุทธิมรรค เป็นต้น เรียกคัมภีร์เหล่านี้ว่า ปกรณ์วิเสส

๒) อัญญกถานัย อธิบายพุทธพจน์ตามแนวอรรถกถาโบราณ คือ มหาอรรถกถา กุรุนทอรรถกถา และอัญญสาลินี เป็นต้น คัมภีร์ที่อธิบายพุทธพจน์ประเภทนี้ เรียกว่า อรรถกถา

ส่วนการนับช่วงระยะเวลาของยุคหลังพระไตรปิฎกนั้น มีการนับช่วงตั้งแต่ พ.ศ. ๔๕๐ จนถึง พ.ศ. ๒๓๕๐ คือ นับจากการทำสังคายนาครั้งที่ ๕ เสร็จเรียบร้อยแล้ว และสิ้นสุดเมื่อสังคายนาครั้งที่ ๙ (พ.ศ. ๒๓๓๑) สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น และในยุคนี้อาจแบ่งเป็นสมัยได้อีก ๒ สมัย คือ^๔

^๑ พัฒน์ เพ็งผลา, ประวัติวรรณคดีบาลี, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๔๒), หน้า ๑๑.

* ส่วนของ พัฒน์ เพ็งผลา ใช้คำว่า ปกรณ์พิเศษ.

^๒ พัฒน์ เพ็งผลา, ประวัติวรรณคดีบาลี, หน้า ๑๒.

^๓ ไกรวุฒิ มะโนรัตน์, วรรณคดีบาลี ๑, (กรุงเทพมหานคร : จริยสนิทวงศ์การพิมพ์, ๒๕๔๙), หน้า ๙๐.

^๔ จิรภัทร แก้วภู, เอกสารคำสอนวิชาวรรณคดีบาลี, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตขอนแก่น, ๒๕๔๒, หน้า ๑๙-๒๐. (อัดสำเนา)

๑) สมัยลายลักษณ์อักษร เริ่มนับตั้งแต่สังคายนาครั้งที่ ๕ (พ.ศ. ๔๓๔) จนถึงสังคายนาครั้งที่ ๗ (พ.ศ. ๑๕๘๗) อันเป็นระยะเวลาที่พระไตรปิฎกได้รับการเขียนเป็นลายลักษณ์อักษร ในใบลานภาษาบาลีอักษรสีหล (ลังกา) เป็นครั้งแรก แล้วจึงแพร่หลายไปสู่ส่วนอื่นๆ ของโลก รวมทั้งภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

๒) สมัยภาษาท้องถิ่น เริ่มนับตั้งแต่ พ.ศ. ๑๖๐๐ เป็นต้นลงมา อันเป็นช่วงที่ประเทศต่างๆ ได้เก็บรวบรวมพระไตรปิฎกไว้เป็นสมบัติของตนๆ และได้ปริวรรตเป็นอักษรตามแบบที่ตนใช้อยู่ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ประกอบด้วยพระไตรปิฎกฉบับอักษรขอม อักษรสยาม อักษรพม่า พร้อมกับการแปลสู่ภาษาของตนๆ อีกเป็นจำนวนมาก

สำหรับการแบ่งเวลาสำหรับยุคหลังพระไตรปิฎกนั้น พัทน์ เพ็งผลา ได้ตั้งข้อสังเกตว่าการแบ่งไม่ได้เป็นไปตามลำดับเวลาที่แท้จริงสำหรับบางยุค เช่น ยุคปกรณ์พิเศษ หรือ ยุคไวยากรณ์ หรือ ยุคพจนานุกรม มีหนังสือบางเล่มที่เกิดขึ้นก่อน เช่น คัมภีร์มิลินทปัญหา ที่ปวงศ์ มีมาก่อนพระพุทธโมฆาจารย์แต่งอรรถกถาเสียอีก ที่จัดไว้ในยุคอรรถกถา ยุคฎีกา หรือ ยุคอนุฎีกานั้น เป็นการจัดเข้ากลุ่มหนังสือตามลักษณะวิชาการต่างหาก เช่น มิลินทปัญหา แต่งขึ้นมาไม่ได้อธิบายขยายความคัมภีร์ใดคัมภีร์หนึ่งโดยเฉพาะหากเป็นการอธิบายธรรมะในพระพุทธศาสนาให้พิสดารออกไปเท่านั้นเอง^๕

รายละเอียดมาทั้งหมดข้างต้น คงช่วยให้ผู้ศึกษามองเห็นลำดับภาพของการอธิบายคำสอนของพระพุทธเจ้าได้ชัดเจนมากขึ้น โดยเริ่มที่พระพุทธเจ้ายังทรงเทศนาคำสอนของพระองค์แก่พระภิกษุและฆราวาสโดยทั่วไป และทรงบัญญัติพระวินัยสำหรับพระภิกษุ แต่หลังจากพระองค์ทรงปรินิพพานแล้ว ก็ได้มีการท่องจำหลักธรรมคำสอนและข้อห้ามที่พระองค์ทรงบัญญัติไว้มาโดยมุขปาฐะ (ท่องจำสืบๆ มา) จนถึงการรวบรวมคำสอนโดยแยกเป็นปิฎกๆ จึงเรียกว่าพระไตรปิฎก และในยุคหลังพระไตรปิฎกก็ได้มีการอธิบายข้อความในพระไตรปิฎกให้เข้าใจได้ง่ายขึ้น จึงเรียกว่าอรรถกถา กาลต่อมาก็ได้มีการอธิบายข้อความในอรรถกถาอีก จึงเรียกว่าฎีกา และแนวการยกข้อความมาอธิบายให้ชัดเจนขึ้นมาสิ้นสุดลงที่อนุฎีกา

แต่ในยุคต่อจากอนุฎีกาเป็นต้นไปถือได้ว่า เป็นการเปลี่ยนแปลงแนวการบันทึกหลักธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้า จากการแต่งคัมภีร์อธิบายข้อความในพระไตรปิฎก มาเป็นการแต่ง

^๕ พัทน์ เพ็งผลา, ประวัติวรรณคดีบาฬี, หน้า ๑๓.

เพื่อแสดงภูมิความรู้ ความคิดเห็น หรือการศึกษาค้นคว้าและรวบรวมจากคัมภีร์ต่างๆ มีความอิสระในการแต่ง โดยกำหนดเนื้อหาเป็นของตนเองได้ ลักษณะการแต่งคัมภีร์ในลักษณะที่กล่าวมา จึงเรียกว่า ปกรณวิเสส

๕.๒ ความหมายของปกรณวิเสส

ปกรณวิเสส หมายถึงคัมภีร์ที่พิเศษ ตำราหรือหนังสือที่แตกต่างออกไป คำว่า ปกรณวิเสส เรียกตรงตามศัพท์ว่า ปกรณวิเสส บ้าง หรือเรียกให้ตรงกับสถานะว่า คัมภีร์ ปกรณวิเสสบ้าง แต่ในเอกสารนี้จะเรียกว่า ปกรณวิเสส ดังนั้น ปกรณวิเสสหมายถึงหนังสือที่แต่งเพื่ออธิบายธรรมะในพระพุทธศาสนา โดยไม่ได้อธิบาย คัมภีร์เล่มใดเล่มหนึ่งโดยเฉพาะ^๖ หรือหมายถึงหนังสือที่ท่านแต่งแสดงภูมิรู้ ภูมิธรรมและความคิดเห็น หรือค้นคว้าจากคัมภีร์ต่างๆ ตามแนวคิดที่เกิดขึ้นเองเป็นอิสระ และกำหนดเนื้อหาเอง^๗

ดังนั้น จึงสรุปความได้ว่า ปกรณวิเสสเป็นคัมภีร์หรือหนังสือที่พิเศษ หรือแตกต่างไปจากคัมภีร์ทั้งหลายที่มีอยู่เดิม ที่ไม่ได้แต่งอธิบายธรรมะตามคัมภีร์ใดคัมภีร์หนึ่งโดยเฉพาะ อย่างอรรถกถา ฎีกาและอนุฎีกา หากแต่เป็นคัมภีร์หรือหนังสือที่ท่านรจนาขึ้น เพื่อแสดงความคิดเห็นอันเป็นภูมิรู้หรือภูมิธรรมของท่าน โดยการศึกษาค้นคว้าและรวบรวมจากคัมภีร์ต่างๆ โดยกำหนดประเด็นหรือเนื้อหาได้ตามความประสงค์ของตนเอง

๕.๓ ความสำคัญของปกรณวิเสส

ความสำคัญของปกรณวิเสส เราสามารถศึกษาได้จากเนื้อหาทั้งหมดของคัมภีร์ ปกรณวิเสส โดยสรุปความสำคัญได้ ดังนี้

๑) เป็นคัมภีร์บันทึกคำสอนของพระพุทธเจ้าแบบโดยย่อหรือรวบยอด เพื่อให้ผู้ศึกษาจดจำได้ง่ายขึ้น ซึ่งจะมีรูปแบบการเขียนที่เป็นแบบเฉพาะ คือมีคำปรารภคัมภีร์ หมายถึง

^๖ จิรภัทร แก้วภู, เอกสารคำสอนวิชาวรรณคดีบาลี, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตขอนแก่น, ๒๕๕๒, หน้า ๒๘. (อัดสำเนา)

^๗ พัดมน์ เพ็งผลา, ประวัติวรรณคดีบาลี, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๕๒), หน้า ๑๒.

คำเริ่มแรกสำหรับเปิดเรื่องราวก่อนที่จะดำเนินเหตุการณ์ต่อไป นิยมเขียนเป็นร้อยกรอง (คาถา) โดยใช้ฉันทลักษณ์ต่างๆ มีการกล่าวเป็นเรื่องเป็นราว จารจารึกเนื้อหาอันเป็นคำอธิบายคำสอนโดยตรง มีหลักเกณฑ์และวิธีการอธิบายเป็นแบบเฉพาะของตนเอง และมีคำลงท้าย ได้แก่ คำสรุปตอนท้ายเรื่อง

๒) เป็นคัมภีร์ที่เสนอหลักการและวิธีการในการอธิบายขยายความพระไตรปิฎก แม้คัมภีร์ปกรณ์วิเสสจะจัดชั้นเป็นประเภทอรรถกถา แต่มีได้แต่ขยายความพระไตรปิฎก เหมือนกับคัมภีร์อรรถกถาทั้งปวง แต่มุ่งเสนอแนะวิธีการอธิบายพระไตรปิฎก หรือหนังสือ แนะนำวิธีการการเขียนอรรถกถาเท่านั้น

๓) เป็นคัมภีร์ที่ผู้แต่งได้แต่งขึ้นด้วยความเข้าใจธรรมชาติของมนุษย์ นั่นคือผู้แต่งเข้าใจว่าการสรรเสริญและการนินทาเป็นโลกียธรรม แต่คัมภีร์ปกรณ์วิเสสผู้แต่งได้แต่งคำยกย่อง สรรเสริญและชมเชยคุณพระรัตนตรัย โดยใช้คำที่เป็นสุดยอดหรือเป็นจอม (อาศิรวาท หรืออาเศียรวาท) ซึ่งเป็นคำที่ทรงดีแล้ว

๔) เป็นคัมภีร์ที่ได้นำเนื้อหาที่นอกเหนือจากหลักคำสอนในพระไตรปิฎก มาเขียนเป็นภาษาบาลี โดยคัมภีร์ที่เขียนขึ้นเป็นคัมภีร์ที่ว่าด้วยนิทานพื้นบ้าน ตำนานวีรบุรุษ พงศาวดาร และประวัติศาสตร์ เป็นต้น

๕) เป็นคัมภีร์ที่กล่าวถึงความรู้เรื่องโลกและจักรวาล มีการอธิบายเนื้อหาของเรื่องแยกตามลักษณะของสัตว์โลกและโอกาสโลก

๖) เป็นคัมภีร์ที่กล่าวถึงหน่วยนับ โดยเชื่อมโยงกับมิติทางนามธรรม ซึ่งก่อให้เกิดคุณค่าและสาระเป็นอย่างมาก หากศึกษาโดยละเอียดแล้วจะทำให้พบความหมายที่เชื่อมโยงสัมพันธ์กันระหว่างหน่วยนับภายในกับภายนอก ว่ามีความสัมพันธ์และเชื่อมโยงกันมากกว่าการเป็นเพียง Body Units เท่านั้น หากแต่เป็นการก้าวไปสู่ความ “หน่วยในใจ” ได้อย่างน่ามหัศจรรย์^๔

ความสำคัญที่กล่าวมาข้างต้น ช่วยให้สรุปความได้ว่า คัมภีร์ปกรณ์วิเสสเป็นคัมภีร์ที่เป็นดุจสะพาน ที่ทอดสาระสำคัญที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎก เชื่อมโยงไปถึงประชาชนชาวบ้านได้ศึกษาและทำความเข้าใจได้ง่ายขึ้น อย่างเช่นบทสวดสรรเสริญคุณพระรัตนตรัย เป็นต้น ซึ่งการสวด

^๔ ประมวล เพ็งจันทร์, ชัชวาล บุญปัน, สังฆยาปกาสะกปรณ และ สังฆยาปกาสะกฏิก, การศึกษาทางไกลผ่านระบบอินเทอร์เน็ต มหาวิทยาลัยเที่ยงคืน, มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๕๓, หน้า ๒๔-๒๕.

สรรเสริญก็เป็นวิธีการที่ทำให้ผู้สดเกิดศรัทธาในพระพุทธ พระธรรมและพระสงฆ์ เป็นอย่างมาก และเป็นวิธีการที่ชาวพุทธทั่วโลกนิยมปฏิบัติสืบกันมาตราบจนทุกวันนี้

๕.๔ ประเภทของปกรณ์วิเสส

คัมภีร์ปกรณ์วิเสส เป็นหนังสือที่ท่านแต่งแสดงภูมิรู้ ภูมิธรรม และความคิดเห็น หรือ คั่นคว่ำรวบรวมจากคัมภีร์ต่างๆ ตามแนวคิดที่เกิดขึ้นเองเป็นอิสระ กำหนดตามเนื้อหาและแบบ วิธีการเขียนไว้ ๖ ประเภท คือ

๑) ธรรมวินัยสังเขป เป็นคัมภีร์ที่อธิบายความบาลีในพระไตรปิฎกอย่างย่อ หรืออธิบายแบบรวบยอดแทนการอธิบายเป็นปิฎกๆ อย่างอรรถกถา เมื่อกำหนดชั้นแล้วคง เป็นอรรถกถานั้นเอง เช่น ได้แก่

- (๑) มลิตทปัญหา แต่งโดยพระเจ้าพิมพิสาร
- (๒) วิสุทธิมรรค แต่งโดยพระพุทธโฆษาจารย์
- (๓) วิมุตติมรรค แต่งโดยพระอุบาลีสอภะ

๒) ธรรมวิภังค์ เป็นคัมภีร์ที่แสดงหลักและวิธีวิเคราะห์แจกแจง พระธรรมและ พระวินัย ได้แก่

- (๑) เนติปิฎก แต่งโดยพระมหากัจจายนะ
- (๒) เนติอรรถกถา แต่งโดยพระธรรมปาละเถระ
- (๓) เนติวิภาวินี แต่งโดยพระสังฆธรรมปาละมหาเถรราชครู ชาวพม่า

๓) ธรรมวินัยสวดหรือพุทธาทิภักติ เป็นคัมภีร์ประเภทบทสวดหรือบทสวด ในปัจจุบัน ว่าด้วยการสรรเสริญพระรัตนตรัย คือพระพุทธคุณ ได้แก่ พระมหาบุรุษลักษณะ ๓๒ ประการ อนุพยัญชนะ ๘๐ ประการ ได้แก่

- (๑) ปัสสัมมุต พระพุทธปัยเถระแต่งขับสวดพระรัตนตรัย เป็นบทร้อยกรอง ๑๐๔ บท ทำนองสวดทางสันสกฤต
- (๒) นมัสการปาฐะ พระปราณาจารย์แต่ง
- (๓) ชินาลังการ พระพุทธรักขิตเถระแต่งเป็นร้อยกรอง ๒๗๑ บท พรรณนา ประวัติของพระพุทธเจ้า ตั้งประสูติไปจนถึงปรินิพพาน
- (๔) ชินจรีต พระเมธังกรหรือนวรัตน์เมธังกรแต่งเป็นร้อยกรอง พรรณนาประวัติ ของพระพุทธเจ้าคล้ายกับคัมภีร์พุทธจรีตของสันสกฤต

๔) วังสปกรณ์ เป็นคัมภีร์ที่กล่าวถึงตำนาน ประวัติศาสตร์ ประวัติบุคคล เป็นต้น

เช่น

- (๑) มหาวงศ์ พงศาวดารลังกา แต่งโดยพระมหานามเถระ
- (๒) ท้าววงศ์ หรือทันตวงศ์ แต่งโดยพระธรรมกิตติแห่งประเทศศรีลังกา ว่าด้วยประวัติพระทันตธาตุของพระพุทธเจ้าที่มาประดิษฐานในประเทศศรีลังกา
- (๓) สาสนวังสัปทีปิกาหรือศาสนวงศ์ ว่าด้วยประวัติศาสตร์พุทธศาสนา แต่งโดยพระปัญญาสามี ชาวพม่า^๙ สำหรับประเภทที่ ๕ รองศาสตราจารย์ จิรภัทร แก้วกู่ มีความเห็นที่ต่างออกไป กล่าวคือ หัวเหมือนกัน แต่รายละเอียดต่างกัน (รวมทั้งประเภทที่ ๖ และประเภทที่ ๗ ด้วย) คือ วังสปกรณ์ ว่าด้วยนิทานและตำนานพระพุทธศาสนา ได้แก่ สาสนวังสัปทีปิกา แต่งโดยพระปัญญาสามี สังคิตยวงศ์ แต่งโดยพระวันรัต ชินกาล-มาลีปกรณ์ แต่งโดยพระรัตนปัญญาเถระ^{๑๐}
- ๕) โลกศาสตร์ เป็นคัมภีร์ที่กล่าวถึงกำเนิดโลก ดวงดาวและจักรวาล ได้แก่
 - (๑) จักกวาฬทีปนี แต่งโดยพระสิริมังคลาจารย์
 - (๒) โลกัปปทีปิกสาร แต่งโดยพระเมธังกรณ
- ๖) สังขยาปกรณ์ เป็นคัมภีร์ที่กล่าวถึงการนับ ชั่ง ตวง วัด ได้แก่
 - (๑) สังขยาปกาสะ แต่งโดยพระญาณวิลาส
 - (๒) สังขยาปกาสะกฏิกา แต่งโดยพระสิริมังคลาจารย์

ประเภทที่กล่าวมา สือให้ทราบว่ ผู้แต่งมีความเข้าใจผู้ที่จะรับสารคือธรรมะในพระไตรปิฎกได้อย่างง่ำยๆ โดยที่ผู้รับไม่รู้สึกดว่ โดยเริ่มที่แต่งแบบย่นย่อ แสดงหลักวิธีการแจกแจงหรือวิเคราะห์ธรรมะ มีการสรรหาคำที่เป็นยอดมาแต่งเป็นคำประพันธ์ มีการกล่าวถึงนิทานพื้นบ้านและแฝงด้วยธรรมะ หรือแม้แต่ประวัติศาสตร์รวมทั้งเรื่องเล่าต่างๆ ด้วย และสุดท้ายได้แต่งในสิ่งที่อยู่ใกล้ตัวมนุษย์มากที่สุดนั่นคือการนับวัดถูสิ่งของต่างๆ และเชื่อมโยงไปถึงมิติภายในใจได้ด้วย ซึ่งถือว่าเป็นความชาญฉลาดยิ่งของปราชญ์ทางพระพุทธศาสนา

^๙ ไกรวุฒิ มะโนรัตน์, วรรณคดีบาฬี ๑, หน้า ๑๐๙-๑๑๑.

^{๑๐} จิรภัทร แก้วกู่, เอกสารคำสอนนิชาววรรณคดีบาฬี, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยวิทยาเขตขอนแก่น, ๒๕๔๒, หน้า ๑๙-๒๐. (อัดสำเนา)

๕.๕ กำเนิดและพัฒนาการของปกรณ์วิเสส

คัมภีร์ปกรณ์วิเสสก็เหมือนคัมภีร์อื่นๆ ที่มีการกำเนิดและพัฒนาการมาตามลำดับสาเหตุเพราะเมื่อพระอรรถกถาจารย์ท่านศึกษาคัมภีร์ชั้นต่างๆ แล้ว ท่านมีความรู้และความคิดที่เห็นแปลกแตกต่างออกไปในลักษณะสร้างสรรค์ใหม่ ให้ง่ายต่อการเข้าใจได้มากขึ้น ซึ่งสามารถศึกษาได้จากประเด็นกำเนิดและพัฒนาการปกรณ์วิเสส ดังนี้

๕.๕.๑ กำเนิดของปกรณ์วิเสส

บรรดาวรรณคดีบาลีทั้งหลาย พระไตรปิฎกเป็นคัมภีร์ที่สำคัญและได้รับการยกย่องในวงการศึกษาทั่วไป รองลงไปได้แก่อรรถกถาพระไตรปิฎก เฉพาะอย่างยิ่งคืองานที่พระพุทโธมโสาจารย์ ได้ปริวรรตพระไตรปิฎกและอรรถกถาจากภาษาสังหฬเป็นมคธ ด้วยเป็นภูมิรัฐภูมิธรรมที่สืบกันต่อๆ มาจากพระมหาเถระทั้งหลายในอดีตตั้งแต่สังคายนาครั้งที่ ๑ จนถึงสังคายนาครั้งที่ ๕ รวมเวลาได้ ๙๐๐ ปีเป็นประมาณ ถัดจากนั้นในต้น พุทธศตวรรษที่ ๑๐ (พ.ศ. ๑๐๐๐) หรือบางเรื่องเริ่มในพุทธศตวรรษ ๖ เป็นต้นมา ได้ปรากฏงานอรรถกถาแนวใหม่ขึ้น ที่ไม่ต้องอธิบายความตามสายปิฎกซึ่งเป็นงานแบบแผนมีลักษณะตายตัว แต่ผู้แต่งกำหนดเค้าโครงเรื่องขึ้นเองตามแนวคิดของตน และนำหลักคำสอน (พระไตรปิฎก) มาเป็นแหล่งข้อมูล คัมภีร์เหล่านี้เรียกรวมว่า ปกรณ์วิเสส

๕.๕.๒ พัฒนาการของปกรณ์วิเสส

การศึกษาได้พบว่าปกรณ์วิเสสเป็นงานเขียนเชิงวิชาการอีกรูปแบบหนึ่งซึ่งผู้แต่งสามารถกำหนดเค้าโครงเรื่องตามแนวคิดตนเอง ซึ่งเค้าโครงเรื่องดังกล่าวสามารถนำหลักคำสอนในทางพระพุทธศาสนามาวิเคราะห์วิจารณ์สรุปหรือขยายความในแง่มุมต่างๆ ในเชิงวิชาการได้มากมาย ซึ่งจะเห็นได้จากพัฒนาการของปกรณ์วิเสส ดังต่อไปนี้

๑) **ธรรมวินัยสังเขป** หมายถึงคัมภีร์ปกรณ์วิเสสที่มีการอธิบายพระธรรมวินัยโดยสรุป (สังคหะ) หรือรวบยอดหรือการประมวลความ (สารัตถะ) เช่น มิลินทปัญหา วิสุทธิมรรค ภูมิติมรรค เป็นต้น โดยที่ผู้แต่งกำหนดเค้าโครงเรื่องขึ้นเองตามแนวคิดของตน และนำหลักคำสอน (พระไตรปิฎก) มาเป็นแหล่งข้อมูล คัมภีร์เหล่านี้เรียกรวมว่า ปกรณ์พิเศษ แต่มีชื่อเรียกเฉพาะ

ว่า สังเขปน้าง สังคะ บ้าง^{๑๑} คัมภีร์ในกลุ่มนี้แต่งอธิบายความพระไตรปิฎกอย่างย่อ ตามเค้าโครงเรื่อง (รูปแบบ) และแนวคิด (เนื้อหา) ของผู้แต่งเอง โดยอาศัยพระไตรปิฎกเป็นฐานข้อมูล

ในประเทศศรีลังกา ราวปี พ.ศ.๔๓๓ ได้มีการจัดทำสังคายนาคั้งที่ ๕ ซึ่งมีจุดมุ่งหมายจารึกพระไตรปิฎกเป็นลายลักษณ์อักษร และเชื่อกันว่าจารึกเป็นภาษาสิงหล (Singhala Alphabets) มากกว่าจะเป็นรูปอักษรพราหมี (Brahmi Alphabets) ที่ใช้กันแพร่หลายในจารึกพระเจ้าอโศกมหาราช^{๑๒} จึงกล่าวได้เต็มที่ว่า พระพุทธวจนะคือพระไตรปิฎกมีสถานภาพมั่นคงแล้วในชมพูทวีป และคำกล่าวที่ว่าการทำสังคายนาคั้งที่ ๕ มีจุดมุ่งหมายจารึกพระไตรปิฎกเป็นลายลักษณ์อักษรนั้น ถือได้ว่าเป็นพัฒนาการครั้งสำคัญของการบันทึกคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ซึ่งแต่เดิมมีเพียงการจำปากต่อปากที่เรียกว่า มุขปาฐะ เท่านั้น ถัดมาได้มีพระมหาเถระผู้ทรงจำและรอบรู้ในพระไตรปิฎก พิจารณาเห็นว่าการมีพระไตรปิฎกก็เป็นการดีมากอยู่แล้ว แต่เพื่อเป็นการเผยแผ่หลักคำสอนสำคัญของพระพุทธเจ้าไปสู่ประชาชนได้มากขึ้น จึงเห็นควรแต่งคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาขึ้นใหม่ โดยให้เป็นแหล่งประมวลหรือชุดคำอธิบายพระไตรปิฎกที่เรียกว่าอรรถกถาบ้าง วรรณนาบ้าง ซึ่งสังสมและรวบรวมกันมาตั้งแต่สมัยพระมหินทเถระ สังคายนาคั้งที่ ๓) จนถึงสมัยที่พระพุทธโฆสะจารย์เดินทางไปแปลคัมภีร์ พ.ศ. ๙๕๔ (สังคายนาคั้งที่ ๗ ที่ลังกา) มีชื่อปรากฏอยู่ ๓ เล่ม คือ คัมภีร์มหาอรรถกถา คัมภีร์มหาปัจจุรีย์ และคัมภีร์มหาภุณท์ ทั้งหมดนี้ปรากฏอยู่ในรูปภาษาท้องถิ่นสิงหล (Singsala Dailec)^{๑๓}

แต่เนื่องจากคัมภีร์ที่กล่าวมาข้างต้น เป็นคัมภีร์ที่ยากต่อการศึกษาและทำความเข้าใจ พระมหาเถระในยุคต่อมาจึงได้กำหนดเค้าโครงเรื่องขึ้นเองตามแนวความคิดของตน โดยยึดพระไตรปิฎกเป็นแหล่งข้อมูลในการแต่ง ซึ่งพระภิกษุสงฆ์และประชาชนทั่วไปสามารถศึกษาและเรียนรู้เข้าใจได้ เรียกรวมคัมภีร์เหล่านี้ว่า ปกรณวิเสส (ปกรณพิเศษ) คัมภีร์ปกรณวิเสสที่สำคัญที่เป็นธรรมเนียมสังเขปในที่นี้ได้แก่ มลิตกปัญหา วิสสุทธีมรรค วิมุตติมรรค เป็นต้น

^{๑๑} จิรภัทร แก้วกู๋, **วรรณคดีบาฬี**, เอกสารคำสอน มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตขอนแก่น, ๒๕๔๒, หน้า ๒๘.

^{๑๒} พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตโต), **จารึกอโศก**, (กรุงเทพมหานคร : ๒๕๓๘)

^{๑๓} จิรภัทร แก้วกู๋, **วรรณคดีบาฬี : คัมภีร์ปกรณวิเสสภาษาบาฬี**, เอกสารตำรา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตขอนแก่น, ๒๕๕๐, หน้า ๒๖. (อรรถาธิบาย).

ดังนั้น จึงกล่าวสรุปได้ว่าคัมภีร์ธรรมวินัยสังเขป มีรูปแบบทำนองเดียวกับคัมภีร์อรรถกถาชุดใหญ่ อาทิ คัมภีร์สมันตปาสาทิกาอรรถกถา สุมังคลวิลาสินีอรรถกถา และอัฐสาลินีอรรถกถา เพราะคัมภีร์เหล่านี้โดยเนื้อแท้แล้วก็คือคัมภีร์อรรถกถานั้นเอง แต่จะมีข้อต่างหรือลักษณะเฉพาะ ๒ ประการคือ (๑) ไม่ได้อธิบายพระพุทธรูปตามระบบพระไตรปิฎก คือพรรณนาความตามลำดับวรรค สุตร และบทแห่งอักษร (๒) อธิบายแบบสรุปความอย่างหนังสือวิชาการปัจจุบัน กล่าวคืออธิบายตามเค้าโครงเรื่องที่ตัวเองผูกขึ้น เมื่อเนื้อหาเกี่ยวข้องเชื่อมโยงกับพระพุทธรูปตอนใด ก็จะทำมาอ้างอิงในตอนนั้นๆ ซึ่งรายละเอียดสามารถศึกษาได้ในคัมภีร์มิลินทปัญหา วิสุทธิมรรค เป็นต้น ตามที่กล่าวแล้ว

๒) **ธรรมวิวัฏฏ์** หมายถึงคัมภีร์ที่เสนอหลักการหรือแบบวิธีในการอธิบายขยายความพุทธธรรม และเชื่อว่าตำราเหล่านี้มีบทบาทและอิทธิต่อผลงานทั้งอรรถกถาและฎีกามาตั้งแต่ต้นพุทธกาลยุคต้น คัมภีร์ในกลุ่มนี้แม้จะจัดขึ้นเป็นประเภทอรรถกถา แต่ก็มิได้แต่งอธิบายความพระไตรปิฎกเหมือนกับคัมภีร์อรรถกถาทั้งปวง แต่มุ่งเสนอแนะวิธีการอธิบายพระไตรปิฎก หรือหนังสือแนะนำวิธีการเขียนอรรถกถา^{๑๔}

จากความหมายของธรรมวิวัฏฏ์ที่กล่าวมาข้างต้นช่วยสื่อความเข้าใจได้ว่าการอธิบายความพุทธธรรมในพระไตรปิฎก ถือเป็นธรรมเนียมปฏิบัติว่าแต่ละคนมีอิสระที่จะตีความได้ตามแนวคิดของตนๆ แต่มีเงื่อนไขว่าจะต้องแยกออกเป็นส่วนหนึ่งต่างหาก จะนำไปปนกับหลักพุทธธรรมไม่ได้ ดังตัวอย่างที่ปรากฏในสังคมไทย ฝ่ายคามวาสี (คณฺธุระ) จะมีกรอบแนวคิดการอธิบายความที่ยึดติดกับตัวบท คือหลักฐานหรือเอกสาร ตำรา คัมภีร์ ส่วนฝ่ายอรัญญวาสี (วิปัสสนาธุระ) จะอธิบายความจากประสบการณ์เฉพาะตน แล้วโยงเข้าสู่หลักคำสอน (คัมภีร์) หรือบางกรณีอาจจะเป็นการอธิบายประสบการณ์ล้วนๆ จากข้อปฏิบัติของตนๆ แล้วสรุปว่า ประหนึ่งว่า นี่คือนิพพาน

เมื่อมีเหตุผลตามที่กล่าวมา เพื่อเป็นการป้องกันการเกิดลัทธิธรรมปฏิรูป จึงจำเป็นต้องมีรูปแบบและวิธีการตีความหมายของหลักคำสอน (พระไตรปิฎก) อย่างมีหลักเกณฑ์ มิใช่เป็นการอธิบายความไปตามแนวคิด ความเชื่อ หรือความเข้าใจของตนเท่านั้น ซึ่งจะนำไปสู่การแตกแยกทางความคิด สำนักและนิกายในที่สุด ดังเหตุที่เกิดขึ้นแล้วในประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา

^{๑๔} สุภาพรรณ ณ บางช้าง, ประวัติวรรณคดีบาลีในอินเดียและลังกา, หน้า ๒๔๔.

ในส่วนพัฒนาการจะเห็นได้ว่า มิ่งงานเขียนด้านธรรมวิภังค์ที่มีอายุเก่าแก่ที่สุด และมีต้นฉบับสมบูรณ์ในปัจจุบันอยู่ ๒ เล่ม คือคัมภีร์ปฎิโกปเทศและเนตติปกรณ์ และเชื่อกันมาแต่ต้นว่าทั้งสองเล่มนี้เป็นผลงานของมหากัจจายนเถระ หนึ่งในอโศกเถระสาวก (พระสาวกองค์ใหญ่ ๘๐ รูป) ที่ได้รับการยกย่องเป็นกรณีพิเศษ (เอตทัคคะ) ดังข้อความว่า

ภิกษุเหล่านั้นมีความเห็นร่วมกันว่า ท่านพระมหากัจจายนะนี้แล พระศาสดาทรงสรรเสริญ และเพื่อนสหพราหมจารีทั้งหลายผู้เป็นวิญญูยกย่อง พระมหากัจจายนะคงสามารถเพื่อจำแนกอรธแห่งอุทเทศ ที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงโดยย่อ ไม่ทรงจำแนกโดยพิสดารนี้ ให้พิสดารได้^{๑๕}

แต่จะอย่างไรก็ตาม คัมภีร์วิสุทธิมรรคและคัมภีร์อัฐสาสนีก็ยังไม่อ้างถึง และยืนยันถึงความมีอยู่แห่งคัมภีร์ปฎิโกปเทศะ และเนตติปกรณ์ จึงต้องถือว่าเป็นคัมภีร์สำคัญ แม้พระพุทธโฆสะเองก็ยังใช้เป็นแหล่งอ้างอิงด้วย^{๑๖} คัมภีร์ทั้งสองเล่มนี้ ถือว่าเป็นหนังสือที่เสนอหลักเกณฑ์วินิจฉัยความหมายและคุณค่าพุทธธรรมในยุคแรก และถือว่าเป็นหนังสือคู่มือแนะนำการเขียนอรรถกถา

ในกาลต่อมาทฤษฎีเหล่านี้ได้เป็นที่ยอมรับกันอย่างกว้างขวางที่ศรีลังกา พระธรรมपालะในฐานะที่เป็นผู้เขียนทั้งอรรถกถา และฎีกา ของคัมภีร์เนตติปกรณ์ ท่านได้นำหลักการอธิบายความหมายของคำและความในเนตติปกรณ์ ทั้ง ๑๖ ทหาระ และ ๕ นยะ มาเป็นกรอบแนวคิดใช้อธิบายพระสูตรแรกของแต่ละนิทานให้ดูเป็นตัวอย่าง

๓) **ธรรมวินัยสตติ** คำว่า สตติ เป็นคำสันสกฤต แปลว่า สรรเสริญ ยกย่อง ชมเชย นับเป็นคำกลางๆ ที่อาจใช้หรือแสดงพฤติกรรมหลายอย่างในการสื่อความหมายว่า ยกย่อง แต่เมื่อจะสื่อความหมายถึงการใช้คำพูดโดยตรง เรียกว่า อาคิริวาท หรืออาเคียรวาท แปลว่า คำพูดที่สุดยอดเป็นจอม หรือ กรองแล้วอย่างดี อันหมายถึงคำพรรณนาคุณนั้เอง ดังนั้น คำว่า ธรรมวินัยสตติ จึงหมายถึงการสรรเสริญ การยกย่อง หรือการชมเชยคุณของพระพุทธเจ้า^{๑๗}

^{๑๕} อญ. ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๖๑/๓๖๔.

^{๑๖} สุกภาพรรณ ณ บางช้าง, ประวัติวรรณคดีบาฬีในอินเดียและลังกา, หน้า ๒๔๓.

^{๑๗} จิรภัทร แก้วกู๋, วรรณคดีบาฬี : คัมภีร์ปกรณ์วิเสสภาษาบาลี, หน้า ๔๔.

บทร้อยกรองดั้งเดิมที่มีลักษณะสรรเสริญในพระพุทธศาสนา ที่ถือกันว่าเก่าแก่ที่สุด ซึ่งทำหน้าที่พรรณนาคุณพระรัตนตรัย ได้แก่ บทร้อยกรองที่พรรณนาพระพุทธคุณ ๙ พระธรรมคุณ ๖ และพระสังฆคุณ ๙ ตัวอย่างพระพุทธคุณ ๙ ความว่า

ตัม โข ปน ภวนตัม โคตมัม เอวํ กลยาโณ กิตติสกุโท อพุกุคโคติ อิติปิ โส ภควา
 อรหํ สมมาสมพุทโธ วิชชาจระณสมปนโน สุกโต โลกะวิทู อนุตตโร บุริสทมมสารถิ สตุถา
 เทวมนุสสานํ พุทโธ ภควา...ฯ^{๑๔}

ก็เพราะกิตติศัพท์อันงามของท่านพระโคตมพระองค์นั้นขจรไปแล้วอย่างนี้ว่า แม้เพราะเหตุนี้ๆ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นทรงเป็น (๑) พระอรหันต์ (๒) ตรัสรู้เองโดยชอบ (๓) ทรงถึงพร้อมวิชาและจรณะ (๔) เสด็จไปดีแล้ว (๕) ทรงรู้แจ้งโลก (๖) เป็นสาวกผู้ฝึกบุรุษที่ควรฝึกไม่มีผู้ยิ่งกว่า (๗) เป็นศาสดาของทวยเทพและมนุษย์ (๘) เป็นผู้เบิกบานแล้ว (๙) เป็นผู้จำแนกธรรมฯ พระพุทธคุณเหล่านี้มีอายุอยู่ในพุทธกาลยุคต้น คือช่วงเวลาที่พระพุทธองค์ยังทรงพระชนม์อยู่ และพุทธบริษัททั้งหลายต่างก็ถือเป็นภาระที่สำคัญประการหนึ่ง ในการประกาศพระพุทธคุณให้ปรากฏเพื่อประโยชน์สุขแก่ชาวโลกทั้งมวล และถือเป็นธรรมเนียมปฏิบัติสืบมาจนทุกวันนี้ ของพระสงฆ์ในศรีลังกา อินเดีย พม่าและไทย

คัมภีร์บาลีประเภทนี้ ถือว่าเป็นวรรณคดีที่สมบูรณ์แบบ เพราะมิได้มุ่งแสดงหลักคำสอนเหมือนคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถาและฎีกาทั้งหลาย แต่มุ่งที่จะใช้ภาษาเป็นตัวแทนหรือเป็นสัญลักษณ์แทนอารมณ์ความรู้สึก ความคิด และการหยั่งรู้ ที่ตกกระทบและฝังใจ จนก่อให้เกิดสุนทรียะทางภาษา

เพื่อความเข้าใจถึงพัฒนาการของคัมภีร์ธรรมวินัยสตุติ จากบทร้อยกรองธรรมดา มาเป็นบทร้อยกรองที่ต้องแต่งตามข้อบังคับ คือการแต่งตามเสียงหนัก เสียงเบา หรือ เสียงสั้น เสียงยาว ซึ่งเรียกว่าฉันทลักษณ์ และคัมภีร์ในกลุ่มธรรมวินัยสตุติมักนิยมแต่งเป็นร้อยกรองหรือคัชชะ (poetry) เป็นส่วนมาก และฉันทลักษณ์ที่นิยมนำมาใช้แต่งมากที่สุด คือ วสันตดิลกฉันท์ ๑๔ และ ลัทธนาฉันท์ ตัวอย่าง เช่น

^{๑๔} วิ.ม. (บาลี) ๔/๘๖/๑๒๔.

พุทธโฆสนิทาน

สาระ สุรา สุเร สารี รสา สารม สุรี สารโ
 รสา รสม รเส สารี สุรา สุรม สุรี สุโร

แปลว่า : ดูกรเทพยดาทั้งหลาย ผู้มีวิมานทองอันประเสริฐ เกิดด้วยมเหศักดิ์ดา มีนางฟ้า
 แห่ห้อม แวดล้อมเป็นยศบริวารย่อมมีกุศลสมภารได้สร้างแล้วแต่ก่อนมา

โนนานิโน นินูนานม นานาโนนม นูนานิโน
 เนเนโนนม นินานูเน นานานิเน นิโนนานม

แปลว่า : เทพยดาผู้มีอำนาจอันประเสริฐทั่วโลกธาตุ ได้แก่สมเด็จพระสังฆราช ผู้เป็น
 ครูในไตรภพ บุคคลใดผู้มีจิตนอบน้อม ในพระธรรมของพระพุทธเจ้า พระองค์ย่อมเสด็จไปโปรด
 บุคคลนั้น ให้รู้จักธรรมแล้วจักบังเกิดในสวรรค์^{๑๙}

รายละเอียดที่กล่าวมาแสดงให้เห็นว่า เดิมการพรรณนาคุณหรือการสรรเสริญคุณจะ
 นิยมแต่งเป็นแบบความเรียงธรรมดาเท่านั้น กาลต่อมาจึงนิยมแต่งแบบฉันทลักษณ์ ซึ่งจะมี
 ไพเราะและมีความลึกซึ้งกินใจมากกว่าความเรียงธรรมดา

๔) วงสปรกณ์ พระพุทธศาสนาเถรวาทในภาษาบาลีบันทึกหลักคำสอน ได้แก่
 พระพุทธวจนะ คือพระไตรปิฎก รวมทั้งคำอธิบายที่สืบ ๆ กันมาเป็นลำดับชั้น ที่รู้จักกันในปัจจุบัน
 คือ คัมภีร์อรรถกถา ฎีกา และอนุฎีกา หนังสืออธิบายพระไตรปิฎกเหล่านี้ เชื่อกันว่าน่าสืบ ๆ กันมา
 แต่โบราณ รวบรวม พ.ศ. ๒๒๘ คือ หลังสังคายนาครั้งที่ ๒ สมัยท่านพระมหินทเถระเผยแผ่
 พระพุทธศาสนาเข้าไปสู่ศรีลังกา จึงมีความถูกต้องและสมบูรณ์ครบถ้วน จนไม่อาจนำ
 พระพุทธวจนะไตรปิฎกมาอธิบายซ้ำอีกได้

พระสงฆ์ผู้เชี่ยวชาญภาษาศาสตร์ภาษาบาลี จึงมุ่งความสนใจมาสู่ภูมิปัญญาท้องถิ่น
 ซึ่งเป็นแหล่งข้อมูลที่ใกล้ตัวมากที่สุด แล้วผลิตผลงานออกมา คัมภีร์ภาษาบาลีประเภทวงศ์จึงเป็น
 หนึ่งในจำนวนเหล่านั้น อันเป็นการเปิดประตูบานสู่โลกอีกโลกหนึ่งอันเป็นเรื่องชาวบ้าน เรื่องตำนาน
 บ้านตำนานเมือง ตามระยะทางแห่งประวัติศาสตร์อันยาวนานที่ภาษาบาลีนำไปปรับใช้เนื้อหาใหม่

^{๑๙} พระมหามังคลเถระ, **พุทธโฆสนิทาน**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๕๗๐), หน้า ๓๒.

คำว่า วังสะ มาจากคำบาลีว่า วัส เทียบได้กับคำสันสกฤตว่า วงสะ หรือ วงศ์ แปลว่า “เชื้อสาย เผ่าพันธุ์ เหล่ากอ” แต่นำมาใช้ในแง่ประวัติความเป็นมา วังสปกรณ์ จึงหมายความว่า หนังสือหรือคัมภีร์ที่ว่าด้วยนิทานพื้นบ้าน, ตำนานวีรบุรุษ พงศาวดาร และ ประวัติศาสตร์ ในการตั้งชื่อเรื่อง จึงนิยมเติมคำว่า วังสะ เป็นเครื่องแสดงอ้างทุกครั้งไป เช่น มหาวังสปกรณ์ คัมภีร์มหาวงศ์ จามเทวีวังสปกรณ์ ตำนานพระนางจามเทวี รตนพิมพวังสปกรณ์ ตำนานพระแก้วมรกต สังคิตยวงศ์ประวัติสังคายนา เป็นต้น^{๒๐}

ในส่วนพัฒนาการคัมภีร์วังสปกรณ์นั้น มีปรากฏในคราวที่พระสงฆ์ศรีลังกา (ต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๐) ได้นำเนื้อหาสาระอย่างอื่นที่นอกเหนือจากหลักคำสอนในพระไตรปิฎกมาเขียนเป็นภาษาบาลี โดยมีรูปแบบและวิธีการเขียน ๓ ประการ คือ

- (๑) พระพุทธจริยาวัตร พุทธประวัติ และสังเวชนียวัตถุสถานต่างๆ
- (๒) นิทานพื้นบ้านพื้นเมือง
- (๓) ตำนานบ้านเมือง และประวัติศาสตร์ท้องถิ่น

ส่วนวิธีเขียนมีอยู่ ๒ แบบ คือ (๑) แบบร้อยกรอง เป็นรูปลักษณะของการประพันธ์แบบบาลี (อินเดีย) รูปแบบคำประพันธ์นั้น เรียกว่าฉันทลักษณ์ หรือตำราฉันท์ คัมภีร์ที่มีชื่อเสียงคือคัมภีร์วุดโตทัย หรือวุดโตทยปกรณ์ของท่านพระสังฆรักขิต มหาสวามี ชาวศรีลังกา และคัมภีร์ฉันทโฆมัญชรีของท่านพระวิสุทธิธำมจารย์ ชาวพม่า ตำราเหล่านี้ได้แสดงชนิดของปักษะไว้ ๑๐๘ แบบ แยกเป็นวรรณพฤติ ๘๐ แบบ และมาตราพฤติ ๒๘ แบบ ปักษะแต่ละชนิด ท่านเรียกว่า “ฉันท์” เช่น สัททูลลวิกกีฬิตฉันท์ ๑๙, วสันตติลกฉันท์ ๑๔ อินทรวชิรฉันท์ ๑๑ เป็นต้น แต่ถ้าแต่งครบ ๔ บาท คำประพันธ์ชนิดนั้นๆ เรียกว่า คาถา แปลว่าคำพูดอันบัณฑิตมีพระพุทธเจ้า เป็นต้นผูกไว้ดีแล้ว ปักษะ-บทร้อยกรอง (Poetry) แต่ละประเภทนั้นๆ” และ (๒) แบบวิมิสสะ แปลว่า เจือปน คละกัน ผสมกัน วิมิสสะจึงเป็นแบบวิธีเขียนวรรณคดีบาลีอย่างหนึ่ง ที่ท่านนำรูปแบบแห่งปักษะ-ร้อยกรอง และคัมภีร์ร้อยแก้ว มาเขียนเป็นเรื่องราวเดียวกัน เช่น พระสูตรทั้งหลายที่มีคาถา (ปักษะ) ในสคาถาวรรค สังยุตตนิกาย อรรถกถาธรรมบท งานเขียนของพระพุทธโฆสาจารย์ เป็นต้น

^{๒๐} จิรภัทร แก้วกู่, วรรณคดีบาลี : คัมภีร์ปกรณ์วิเสสภาษาบาลี, หน้า ๕๑.

วิธีเขียนดังกล่าวนี้ จัดว่าเป็นการเสนอทางเลือกการใช้คำ (ศัพท์) ให้ตรงกับความ (อรรถ) หรืออารมณ์ของผู้ประพันธ์ เป็นความสัมพันธ์ระหว่าง “รูปแบบ” และ “เนื้อหา” สำหรับวัดฝีมือของผู้ประพันธ์แต่ละคน ว่ามีความสันทัด จัดรูปแบบและเนื้อหาลงตัวได้งดงามเพียงใด^{๒๑} วิธีเขียนด้านนี้เป็นแบบวิธีในการกำหนดหลักเกณฑ์ในการจัดลำดับเนื้อหาของเรื่อง ตั้งแต่ตอนเริ่มเรื่อง ตอนเดินเรื่อง (กลางเรื่อง) และตอนจบเรื่อง (สรุป)

๕) **โลกศาสตร์** หมายถึงคัมภีร์ที่ว่าด้วยความรู้เรื่องโลกและจักรวาล ซึ่งอรรถกถาพิเศษประเภทหนึ่ง ที่ได้รับการถ่ายทอดมาพร้อมกับหลักคำสอนในพระพุทธศาสนา ซึ่งเห็นได้ชัดเจนจากการอธิบายความหมายของคำและข้อความแห่งอัครคัมภีร์ในสมังคลวิสาสินี อรรถกถาแห่งสัจตสุริยสูตรในมโนรทปุณณิ และเรื่องความเสื่อมและความเจริญของกัป ที่ปรากฏในอรรถกถาวิสุทธิมรรค มีผู้รู้บางท่านกล่าวว่า จักรวาลวิทยาในพระพุทธศาสนาที่มีเค้าโครงมาจากจักรวาลวิทยาในศาสนาพราหมณ์ ซึ่งยืนยันว่าโลกมีจำนวนนับไม่ถ้วน คือเป็นอนันตะนั้น ในพระบาลีมีคำ เช่น “ทสสทสสจกุกวาลุ” (ทสสะสะหัตสะจกุกวาลุ) ซึ่งแปลว่า “ในหมื่น จักรวาล” อยู่ทั่วไป แสดงให้เห็นว่าพระพุทธศาสนาได้ยอมรับว่า จักรวาลนั้นมีมากมายจนเป็นอนันตะ ทั้งนี้เพราะ “อวกาศ” (space) ซึ่งตรงกับคำบาลีว่า “อากาส” นั้นเป็น “อนันตะ” คือไม่มีที่สิ้นสุด ดังคำบาลีว่า “อนนโต อากาโส” ด้วย^{๒๒}

ความหมายของคัมภีร์โลกศาสตร์ข้างต้น ที่กล่าวถึงเรื่องโลกและจักรวาล ช่วยสะท้อนให้มองเห็นสภาพและเหตุการณ์ในสมัยที่พระพุทธเจ้ายังทรงพระชนม์อยู่ นั่นคือเรื่องราวเหล่านี้จัดกลุ่มเป็นอภิปากตปัญหา ได้แก่ ปัญหาที่ไม่ทรงตรัสตอบ เช่น โลกเที่ยง โลกไม่เที่ยง โลกที่มีที่สุด หรือไม่มีที่สุด^{๒๓} แต่เรื่องราวเหล่านี้เป็นประเด็นที่ถกเถียงสนทนากันในหมู่พระสาวก จึงจัดเป็นพาหิรกถา ได้แก่ เรื่องนอกธรรมนอกวินัยและไม่ปรากฏหลักฐานว่าทรงปรับอาบัติ

^{๒๑} จำเนียร แก้วภู, **หลักวรรณคดีบาฬีวิจารณ์**, (กรุงเทพมหานคร : โอเดียนสโตร์, ๒๕๓๙), หน้า ๑๔.

^{๒๒} จำเนียร แก้วภู, **หลักวรรณคดีบาฬีวิจารณ์**, หน้า ๗๑.

^{๒๓} ที.สี. (ไทย) ๙/๒๕๒/๕๕๐.

^{๒๔} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๕๑/๑๐๕.

แก่ภิกษุผู้ประพุดิเช่นนั้น และในพระไตรปิฎกก็ได้กล่าวถึงเรื่องเกี่ยวกับโลกและจักรวาลไว้มาก แต่จะขอนำมากล่าวเพื่อประกอบการศึกษา เช่น การพินาศและการเกิดใหม่ของโลก ในอัครัญญสูตร^{๒๕} เรื่องอสุร ในจันทิมสูตร^{๒๕} และในสุริยสูตร^{๒๖} เป็นต้น

แต่หลังจากพระพุทธองค์ปรินิพพานแล้วพระสงฆ์ส่วนมากเกิดปริวิตกกับสถานภาพของสังคมสงฆ์ที่เป็นอยู่ จึงมุ่งที่จะรักษาหลักคำสอนเป็นสำคัญดังจะเห็นได้ว่า หลังพระพุทธเจ้าปรินิพพานเป็นรวม ๕๐๐ ปี การกิจที่สำคัญคือการรวบรวมหลักคำสอน บันทึกเป็นลายลักษณ์อักษรเรียกว่าพระไตรปิฎก และร่วมกันจัดทำคำอธิบายความพระพุทธวจนะคืออรรถกถาคัมภีร์เหล่านี้พระมหาเถระทั้งหลายได้นำสืบๆ กันมา และจัดรวบรวมในลังกาทวีป พระพุทธโฆสจารย์เดินทางไปเมื่อราว พ.ศ.๙๕๖ เพื่อแปลและเรียบเรียงคัมภีร์ภาษาสิงหล รวมเป็นหนังสือทั้งหมด ๔๖ เล่ม และในบางเรื่อง เช่น มรุตตวิลาสินี อรรถกถาพุทธวงศ์ อาจจะเป็นงานที่มีก่อนพระพุทธโฆสจารย์ไปลังกาด้วยซ้ำ

๖) **สังขยาปกรณ์**^{๒๗} สังขยาปกาสกฏีกา หมายถึงฎีกาที่ว่าด้วยการคำนวณนับในลักษณะต่างกัน ๖ ประเภทมาตรานับ คือ (๑) อัทธาสังขยา ได้แก่ มาตรการวัดระยะทาง (๒) ธัญญสังขยา ได้แก่ มาตรการตวงสิ่งของ (๓) ปมาณสังขยา ได้แก่ มาตรการชั่งสิ่งของ (๔) ภัณฑสังขยา ได้แก่ ระบบการนับจำนวน (๕) มูลภัณฑสังขยา ได้แก่ มาตรการนับเงินตรา (๖) นีลกะหาปณสังขยา ได้แก่ การนับมูลค่าและการกำหนดขนาดของ นีลกะหาปณะ

การกำหนดนับทั้ง ๖ ประเภทนี้ พระญาณวิลาส ประพันธ์ไว้เป็นร้อยกรองกถา ซึ่งประดับประดาด้วยฉันทลักษณ์แห่งตันติภาษาเข้าใจว่า เป็นเจตนาของผู้ประพันธ์ที่ต้องการ

^{๒๕} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๙๐/๙๖.

^{๒๖} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๙๑/๙๗.

^{๒๗} ประมวล เพ็งจันทร์, ชัชวาล บุญปัน, **สังขยาปกาสกปกรณ์ และ สังขยาปกาสกฏีกา**, การศึกษาทางไกลผ่านระบบอินเตอร์เน็ต มหาวิทยาลัยเที่ยงคืน, มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๕๓, หน้า ๔.

สังขยาปกาสกปกรณ์ เป็นผลงานของพระญาณวิลาส พระภิกษุชาวลาว ส่วนสังขยาปกาสกฏีกาเป็นผลงานของพระสิริมงคลจารย์ พระภิกษุชาวล้านนา ดังนั้น จึงขอให้ผู้ศึกษาเข้าใจว่า สังขยาปกรณ์ ในที่นี้ ได้แก่ สังขยาปกาสกปกรณ์ และ สังขยาปกาสกฏีกา นั่นเอง

ให้ผู้ศึกษาสังขยาปกาสกปกรณัม ศึกษาโดยใช้วิธีท่องจำมาตรานับต่างๆ เพื่อการนำไปใช้ได้ อย่างสะดวกเหมือนการท่องสูตรคูณของนักเรียนในปัจจุบัน เพราะจุดประสงค์ให้เกิดความสะดวก ในการท่องจำ พระญาณวิลาสจึงประพันธ์งานชิ้นนี้ ขึ้นเป็นร้อยกรองหรือที่นักศึกษบาฬีรู้จัก กันในชื่อว่า ประพันธ์เป็นคาถา^{๒๘}

ความเป็นมาของคัมภีร์สังขยาปกรณัมนี้ เกิดขึ้นเพราะค่านึงว่าระยะเวลาผ่านไปเกือบ ศตวรรษทำให้คนคุ้นเคยกับระบบของฝรั่ง จนนึกไม่ออกว่าก่อนที่ระบบเมตริกจะสถาปนาขึ้น ในสังคมไทยนั้น เรามีระบบการชั่ง ตวง วัดอย่างไร มีความเป็นมาอย่างไร และโดยเฉพาะมิติ ทางนามธรรมที่เชื่อมโยงในหน่วยเหล่านั้นก่อให้เกิดคุณค่าและสาระอย่างที่เป็นปัจจุบันอาจจะ คิดไม่ถึงว่าภูมิธรรมปัญญาไทยจากพระพุทธศาสนานั้น มีแง่มุมให้พิจารณาอย่างกว้างขวาง น่าที่จะได้มาตรวจสอบ แสวงหา และขุดค้นมรดกทางปัญญาที่ บางทีความเข้าใจโลกและ ธรรมชาติ ผ่านหน่วยอย่างถูกต้องตามความเป็นจริงของสังขธรรมจะช่วยให้เกิดปัญญาสร้างสรรค์ ให้กับโลกปัจจุบันได้ และหนึ่งในผลงานอมตะของ พระสิริมงคลอาจารย์ ที่จะนำไปสู่คุณค่าและ สาระดังกล่าว คือ สังขยาปกาสกฏีกา ที่มีอายุเกือบห้าร้อยปีมาแล้ว

ท่านได้แสดงมาตราการนับโดยแต่งอธิบายขยายความจากสังขยาปกาสกปกรณัมของ พระญาณวิลาส กล่าวถึงมาตราวัดระยะ มาตราตวง มาตราชั่ง ระบบการนับสิ่งของมาตรา เงิน และการนับขนาดของนิลกหาปณะที่รวบรวมมาจากคัมภีร์บาฬี เพื่อสะดวกในการจดจำ ด้วยถือว่าเป็นเรื่องจำเป็นทางพระวินัย และเป็นสิ่งที่สงฆ์จะเกี่ยวข้องสัมพันธ์กับสังคมในฐานะ เครื่องกำหนดหมายร่วมกัน ผลงานเรื่องนี้ปรากฏต่อมาในหน่วยนับตามวิธีประเพณีของไทย ดังที่มีร่องรอยหลักฐานอยู่มากมาย คำเรียกชื่อหน่วยหลายคำ ได้กลายมาเป็นภาษาที่เราใช้อยู่ ในปัจจุบัน โดยไม่ทราบว่า คำนั้นจริงๆ แล้ว เป็นคำเรียกจำนวนนับที่มีค่าแน่นอนมาก่อน และ ยิ่งศึกษาถึกลงไปถึงการขยายความของพระสิริมงคลอาจารย์ ทำให้พบความหมายที่เชื่อมโยง สัมพันธ์กันมากยิ่งขึ้นกว่าการเป็น Body units หากแต่ก้าวไปสู่ความเป็น “หน่วยในใจ” ได้อย่าง น่าอัศจรรย์ ด้วยเหตุนี้ การศึกษาวิเคราะห์ผลงานของพระสิริมงคลอาจารย์ จึงเป็นเรื่องสำคัญ และจำเป็น^{๒๙}

^{๒๘} ประมวล เพ็งจันทร์, ชัชวาล บุญปัน, สังขยาปกาสกปกรณัม และ สังขยาปกาสกฏีกา, หน้า ๘-๙.

^{๒๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓.

สังขยาปกาสฎีกา เป็นผลงานอันดับที่ ๓ ในบรรดาผลงานทั้งหมด ๔ เรื่อง ของพระสิริมงคลาจารย์ที่ตกทอดมาถึงพวกเราในปัจจุบัน ผลงานทั้ง ๔ เรื่อง คือ (๑) เวสสันดรทีปนี (พ.ศ. ๒๐๖๐) (๒) จักกวาททีปนี (พ.ศ. ๒๐๖๓) (๓) สังขยาปกาสฎีกา (พ.ศ. ๒๐๖๓) และ (๔) มังคลัตถทีปนี (พ.ศ. ๒๐๖๗)

ในบรรดาผลงานทั้ง ๔ ชิ้นนี้ มังคลัตถทีปนี นับเป็นผลงานชิ้นเอก และรู้จักกันแพร่หลายมากที่สุด โดยเฉพาะเมื่อคณะสงฆ์ไทย นับตั้งแต่ต้นรัตนโกสินทร์จนถึงปัจจุบันได้กำหนดให้ มังคลัตถทีปนี เป็นคัมภีร์หนึ่งในหลักสูตรปริยัติธรรม แผนกบาลีที่พระภิกษุสามเณรต้องศึกษา ทำให้ผลงานชิ้นนี้ได้รับการเผยแพร่อย่างกว้างขวางในหมู่พุทธบริษัท

ความโดดเด่นยิ่งใหญ่ของมังคลัตถทีปนี ดูเหมือนจะทำให้ผลงานชิ้นอื่นๆ ลดความยิ่งใหญ่ลง เพราะเมื่อมีการกล่าวถึงผลงานของพระสิริมงคลาจารย์คราวใด ก็มักจะมีแต่การกล่าวถึงมังคลัตถทีปนีเท่านั้น เพราะผลงานชิ้นนี้ชิ้นเดียวก็พอจะประจักษ์แจ้งในความยิ่งใหญ่ของเจ้าของผลงานได้แล้ว แต่ในความเป็นจริงนั้น ผลงานทุกชิ้นของพระสิริมงคลาจารย์ ล้วนแต่แสดงให้เห็นถึงความยิ่งใหญ่ในความเป็นปราชญ์ทางพุทธศาสนา ของผู้รจนาในแง่มุมที่แตกต่างกันออกไป

สังขยาปกาสฎีกา คือส่วนหนึ่งแห่งผลงานที่สะท้อนให้เห็นถึงความลุ่มลึกแห่งภูมิปัญญาของพระสิริมงคลาจารย์ ที่เป็นผลมาจากการศึกษาและปฏิบัติตามหลักคำสอนในพระพุทธศาสนาอย่างจริงจังแล้ว แสดงออกมาให้ปรากฏเป็นผลงาน อันนับเป็นมรดกทางภูมิปัญญาที่ตกทอดมาถึงพวกเราทุกๆ คนในยุคปัจจุบันนี้

อย่างไรก็ตาม ผลงานที่ปรากฏแสดงให้เห็นว่า การจะศึกษาให้เข้าใจถึงความหมายแห่งความเป็นจริงของ มนุษย์-โลก-จักรวาล ผู้ศึกษาจะต้องมีความรู้ และความเข้าใจในหน่วยการนับประเภทต่างๆ อย่างแจ่มแจ้ง สังขยาปกาสฎีกา จึงได้รับการรจนาขึ้นเพื่อประโยชน์ แก่ผู้ศึกษาพระพุทธศาสนา และเพื่อความสมบูรณ์แห่งวิชาการอันจะเป็นคุณูปการ คือ ความงอกงามทางสติปัญญาของประชาชนโดยทั่วไป

เพื่อประกอบการศึกษา และเพื่อปลูกศรัทธาให้มีมากขึ้นจากการศึกษาคัมภีร์สังขยาปกรณ์ จึงขอยกตัวอย่างการนับที่มีความละเอียดมาก ดังนี้^{๓๐}

^{๓๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕-๑๖.

๔	วิธี	เป็น ๑ คุณชา
๒	คุณชา	เป็น ๑ มาสกะ
๒.๕	มาสกะ	เป็น ๑ อักขะ
๘	อักขะ	เป็น ๑ ธรรมชาติ
๑๐	ธรรมชาติ	เป็น ๑ ปละ
๑๐๐	ปละ	เป็น ๑ ตุลา
๒๐	ตุลา	เป็น ๑ ภาระ
๑๐	ภาระ	เป็น ๑ สกฏะ (เกวียน)

๔. ภัณฑสังขยา (ระบบการนับ)

เอก	= ๑
ทศ	= ๑๐
สต	= ๑๐๐
สหัส	= ๑,๐๐๐
นยุต	= ๑๐,๐๐๐
ลัษ	= ๑๐๐,๐๐๐
ทสสสหัส	= ๑,๑๐๐,๐๐๐
โกฏิ	= ๑๐,๑๐๐,๐๐๐
ปโกฏิ	= ๑๐๐,๑๐๐,๐๐๐
โกฏิปโกฏิ	= ๑๐๐๐,๑๐๐,๐๐๐
นหุต	= ๑๐,๑๐๐,๑๐๐,๐๐๐
นินนหุต	= ๑๐๐,๑๐๐,๑๐๐,๐๐๐
อักษิณี	= ๑,๑๐๐,๑๐๐,๑๐๐,๐๐๐
พินทุ	= ๑๐,๑๐๐,๑๐๐,๑๐๐,๐๐๐
อัพพุท	= ๑๐๐,๑๐๐,๑๐๐,๑๐๐,๐๐๐
นิรพพุท	= ๑,๑๐๐,๑๐๐,๑๐๐,๑๐๐,๐๐๐
อพพะ	= ๑๐,๑๐๐,๑๐๐,๑๐๐,๑๐๐,๐๐๐
อภู	= ๑๐๐,๑๐๐,๑๐๐,๑๐๐,๑๐๐,๐๐๐
อหะ	= ๑,๑๐๐,๑๐๐,๑๐๐,๑๐๐,๑๐๐,๐๐๐
กุมุท	= ๑๐,๑๐๐,๑๐๐,๑๐๐,๑๐๐,๑๐๐,๐๐๐

โสคันธิกะ	= ๑๐๐,๑๐๐,๑๐๐,๑๐๐,๑๐๐,๑๐๐,๐๐๐
อุปปละ	= ๑,๑๐๐,๑๐๐,๑๐๐,๑๐๐,๑๐๐,๑๐๐,๐๐๐
ปุณฺหรีกะ	= ๑๐,๑๐๐,๑๐๐,๑๐๐,๑๐๐,๑๐๐,๑๐๐,๐๐๐
ปทุมะ	= ๑๐๐,๑๐๐,๑๐๐,๑๐๐,๑๐๐,๑๐๐,๑๐๐,๐๐๐
กถานะ	= ๑,๑๐๐,๑๐๐,๑๐๐,๑๐๐,๑๐๐,๑๐๐,๐๐๐
มหากถานะ	= ๑๐,๑๐๐,๑๐๐,๑๐๐,๑๐๐,๑๐๐,๑๐๐,๐๐๐
อสังเขยยะ	= ๑๐๐,๑๐๐,๑๐๐,๑๐๐,๑๐๐,๑๐๐,๑๐๐,๐๐๐

สรุปท้ายบท

ปกรณ์วิเสสเป็นคัมภีร์ที่เกิดขึ้นในยุคหลังพระไตรปิฎก ซึ่งเป็นยุคที่พระสงฆ์สาวกได้แต่งคัมภีร์อธิบายขยายความในพระไตรปิฎกให้พิสดารออกไป ด้วยมีความมุ่งหมายเพื่อความเข้าใจง่ายมากขึ้น คำว่า ปกรณ์วิเสส หมายถึงหนังสือที่แต่งเพื่ออธิบายธรรมะในพระพุทธศาสนา โดยไม่ได้อธิบายคัมภีร์เล่มใดเล่มหนึ่งโดยเฉพาะ หรือหมายถึงหนังสือที่ท่านแต่งแสดงภูมิรู้ ภูมิธรรมและความคิดเห็น หรือค้นคว้าจากคัมภีร์ต่างๆ ตามแนวคิดที่เกิดขึ้นเองเป็นอิสระ และกำหนดเนื้อหาเอง ด้วยการศึกษาค้นคว้าจากคัมภีร์ต่างๆ โดยกำหนดประเด็นหรือเนื้อหาได้ตามความประสงค์ของตนเอง และปกรณ์วิเสสมีความสำคัญคือ มีรูปแบบการเขียนเป็นของตนเอง นำเนื้อหาในท้องถิ่นมานำเสนอได้ และมีการใช้ภาษาที่สละสลวย ประเภทของปกรณ์วิเสส มีอยู่ ๖ ประเภท ได้แก่ (๑) ธรรมวินัยสังเขป เป็นคัมภีร์ที่อธิบายความบาปในพระไตรปิฎกอย่างย่อ หรืออธิบายแบบรวบยอดแทนการอธิบายเป็นปิฎกๆ อย่างอรรถกถา (๒) ธรรมวิงค์ เป็นคัมภีร์ที่แสดงหลักและวิธีวิเคราะห์แจกแจงพระธรรมวินัย (๓) ธรรมวินัยสดุดีหรือพุทธาทิ-ภิกฺขุติ เป็นคัมภีร์ประเภทอศิวาท ในปัจจุบันว่าด้วยการสรรเสริญพระรัตนตรัย (๔) วังสปกรณ์ เป็นคัมภีร์ที่กล่าวถึงตำนาน ประวัติศาสตร์ ประวัติบุคคล เป็นต้น (๕) โลกศาสตร์ เป็นคัมภีร์ที่กล่าวถึงกำเนิดโลก ดวงดาว และจักรวาล (๖) สังขยาปกรณ์ เป็นคัมภีร์ที่กล่าวถึงการนับ ชั่ง ตวง วัด

ส่วนประวัติและพัฒนาการของปกรณ์วิเสสมีสังเขปความย่อ ดังนี้

๑) ธรรมวินัยสังเขป เริ่มต้นขึ้นในประเทศลังการาวปี พ.ศ. ๔๓๓ โดยที่ประเทศศรีลังกาได้จัดทำสังคายนาครั้งที่ ๕ ซึ่งมีจุดมุ่งหมายจารึกพระไตรปิฎกเป็นลายลักษณ์อักษร และเชื่อกันว่าจารึกเป็นภาษาสิงหล (Singhala Alphabets) มากกว่าจะเป็นรูปอักษรพราหมี (Brahmi Alphabets) ที่ใช้กันแพร่หลายในจารึกพระเจ้าอโศกมหาราช และคัมภีร์ปกรณ์วิเสส มีลักษณะเฉพาะ ๒ ประการคือ (๑) ไม่ได้อธิบายพระพุทธรูปตามระบบพระไตรปิฎก คือพรรณนาความตามลำดับวรรค สุตร และบทแห่งอักษร (๒) อธิบายแบบสรุปความอย่างหนังสือวิชาการปัจจุบัน กล่าวคืออธิบายตามเค้าโครงเรื่องที่ตัวเองผูกขึ้น เมื่อเนื้อหาเกี่ยวข้องเชื่อมโยงกับพระพุทธรูป ตอนใด ก็จะนำมาอ้างอิงในตอนนั้น ๆ

๒) คัมภีร์วิภังค์ ถือว่าเป็นงานเขียนที่มีอายุเก่าแก่ที่สุด และมีต้นฉบับสมบูรณ์ในปัจจุบันนี้ ๒ เล่ม คือคัมภีร์เปฏโปกเทศและเนตติปกรณ์ และเชื่อกันมาแต่ต้นว่าทั้งสองเล่มนี้เป็นผลงานของท่านมหากัจจายนเถระ หนึ่งในอสีติมหาสาวก (พระสาวกองค์ใหญ่ ๘๐ รูป) ที่ได้รับการยกย่องเป็นกรณีพิเศษ (เอตทัคคะ) โดยที่คัมภีร์วิภังค์มีกรอบแนวคิดและทฤษฎีที่กำหนดสำหรับการวิเคราะห์ เรียกว่า หาระและนยะ (๑) หาระ วิธีขจัดความเห็นผิด หรือเกณฑ์วินิจฉัยหลักคำสอน ๑๖ วิธี (๒) นยะ ว่าด้วยวิธีให้รู้กุศลที่เศร้าหมอง และกุศลอันหมดจด (๓) สาสนปฏฐาน ว่าด้วยหลักเกณฑ์ในการหาและกำหนดหลักคำสอนที่เข้ากันได้ ๓ วิธี (๔) อุปจาระ ว่าด้วยหลักเกณฑ์ในการวิเคราะห์มีสำนวนภาษาที่พูดในเนื้อความอื่นจากเนื้อความเดิม (๕) มุขย ว่าด้วยคำพูดตรง ๕ ลักษณะ

๓) ธรรมวินัยสตฺติ เป็นคัมภีร์ที่เกิดและพัฒนาการมาจากการสรรเสริญและนิทาน ซึ่งเป็นสิ่งที่มีอยู่ประจำโลก (โลกธรรม) หรือเป็นสภาวะที่เกิดขึ้นในสังคมมนุษย์ทุกยุคทุกสมัย จากหลักฐานเก่าแก่ที่สุดได้แก่ ได้แก่ ฤคเวท สามเวท ยชุรเวท และอถรรพเวท ในแต่ละหมวดจะมีเนื้อหาเกี่ยวกับสตฺติไว้ครบถ้วน และยังมีมนต์สำหรับบริกรรม และมีบทสวดอันชวนสตฺติเทพเจ้าอีกด้วย

๔) วังสปกรณ์ คัมภีร์ในกลุ่มนี้เล่มที่รู้จักกันแพร่หลายที่สุด ได้แก่ คัมภีร์มหาวงศ์ พงศาวดารลังกา งานเขียนของท่านพระมหานามเถระ ในต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๐ ซึ่งถือว่าเป็นแม่แบบในการเขียน อาทิ ชินกาลมาลีปกรณ์ ของ พระรัตนปัญญาเถระ แห่งล้านนา หรือแม้แต่พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ศิลาวารึก เป็นต้น

พระพุทธโฆสาจารย์เดินทางจากอินเดียได้สู่ลังกาทวีป เพื่อแปลอรรถกถาภาษาสิงหลเป็นภาษาบาลี เมื่อประมาณ พ.ศ. ๙๕๖ และเมื่องานเหล่านี้เสร็จสิ้นลง ก็เป็นอันตกลงใจได้ว่าพระสังฆกรรม คือพระไตรปิฎก พร้อมคำอธิบาย (อรรถกถา) ได้ตั้งมั่นแล้ว ภาระอันยิ่งใหญ่ที่พระมหาเถระทั้งหลายได้กระทำสืบทอดกันมา ได้รับการปลดเปลื้องแล้ว ดังปรากฏว่าศรีลังกายกขึ้นเป็นงานระดับสังคายนาครั้งที่ ๖ ของศรีลังกา ข้อเท็จจริงทางประวัติศาสตร์ดังกล่าวนี้ พระสงฆ์ศรีลังกา ในต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๐ จึงได้นำเนื้อหาสาระอย่างอื่นที่นอกเหนือจากหลักคำสอนมาเขียนเป็นภาษาบาลี อธิบายได้ ๓ แนวทาง คือ

- (๑) พระพุทธจริยาวัตร พุทธประวัติ และสังเขปนิยัตตสถานที่ต่าง ๆ
- (๒) นิทานพื้นบ้านพื้นเมือง
- (๓) ตำนานบ้านเมือง และประวัติศาสตร์ท้องถิ่น

๕) โลกศาสตร์ ในสมัยที่พระพุทธเจ้ายังทรงพระชนม์อยู่ เรื่องราวเหล่านี้จะจัดกลุ่มเป็นอภัยกตปัญหาที่ไม่ทรงตอบ เช่น โลกเที่ยง โลกไม่เที่ยง โลกที่มีที่สุด หรือไม่มีที่สุด แต่เรื่องราวเหล่านี้เป็นประเด็นที่ถกเถียงสนทนากันในหมู่พระสาวก จัดเป็นพาหิรกถา คือเรื่องนอกธรรมนอกวินัย และไม่ปรากฏหลักฐานว่าทรงปรับอาบัติแก่ภิกษุผู้ประพฤดิเช่นนั้น

หลังจากพระพุทธองค์ปรินิพพานแล้ว พระสงฆ์ส่วนมากเกิดปริวิตกกับสถานภาพของสังคมสงฆ์ที่เป็นอยู่ จึงมุ่งที่จะรักษาหลักคำสอนเป็นสำคัญดังจะเห็นได้ว่า หลังพระพุทธเจ้าปรินิพพานเป็นรวม ๕๐๐ ปี ภารกิจที่สำคัญคือการรวบรวมหลักคำสอน บันทึกเป็นลายลักษณ์อักษรเรียกว่าพระไตรปิฎก และร่วมกันจัดทำคำอธิบายความพระพุทธวจนะคืออรรถกถา คัมภีร์เหล่านี้พระมหาเถระทั้งหลายได้นำสืบ ๆ กันมา และจัดรวบรวมในลังกาทวีป เมื่อราว พ.ศ. ๙๕๖ พระพุทธโฆสาจารย์เดินทางไปยังลังกาทวีป เพื่อแปลและเรียบเรียงคัมภีร์ภาษาสิงหลรวมเป็นหนังสือทั้งหมด ๔๖ เล่ม และในบางเรื่อง เช่น มรุตตถวิลาสินี อรรถกถาพุทธวงศ์ อาจจะเป็นงานที่มีก่อนพระพุทธโฆสาจารย์ไปลังกาด้วยซ้ำ

ความรู้เรื่องโลกและจักรวาล เรียกว่า “คัมภีร์โลกศาสตร์” ซึ่งอรรถกถาพิเศษประเภทหนึ่งได้รับการถ่ายทอดมาพร้อมกับหลักคำสอนในพระพุทธศาสนา ซึ่งเห็นได้ชัดเจนจากการอธิบายความหมายของคำและข้อความแห่งอัครัญญสูตร ในสุมังคลวิลาสินี อรรถกถาแห่งสัตตสุตตปิฎกในมโนรธปุณนิ และเรื่องความเสื่อมและความเจริญของกัป ที่ปรากฏในอรรถกถาวิสุทธิมรรค มีผู้รู้บางท่านกล่าวว่า จักรวาลวิทยาในพระพุทธศาสนามีเค้าโครงมาจากจักรวาล-

วิทยาในศาสนาพราหมณ์ ซึ่งยืนยันว่าโลกมีจำนวนนับไม่ถ้วน คือ เป็นอนันตะนั้น ในพระบาลี มีคำที่แสดงถึงความเชื่อเรื่องจักรวาล เช่น “ทสสทสสจกุกวาลุ” ซึ่งแปลว่า “ในหมื่นจักรวาล” อยู่ทั่วไป แสดงให้เห็นว่า พระพุทธศาสนาได้ยอมรับว่า จักรวาลนั้นมีมากมายจนเป็นอนันตะนั้น เพราะ “อวกาศ” (space) ซึ่งตรงกับคำบาลีว่า “อากาส” เป็น “อนันตะ” คือไม่มีที่สิ้นสุด ดังคำบาลีว่า “อนนโต อากาโส” ด้วย

๖) สังขยาปกรณัม สังขยาปกาสฎีกา เป็นผลงานอันดับที่ ๓ ในบรรดาผลงานทั้งหมด ๔ เรื่อง ของพระสิริมังคลาจารย์ที่ตกทอดมาถึงพวกเราในปัจจุบัน ผลงานทั้ง ๔ เรื่องนั้น คือ (๑) เวสสันดรทีปนี (พ.ศ. ๒๐๖๐) (๒) จักกวาฬทีปนี (พ.ศ. ๒๐๖๓) (๓) สังขยาปกาสฎีกา (พ.ศ. ๒๐๖๓) และ (๔) มังคลัตถทีปนี (พ.ศ. ๒๐๖๗)

ในบรรดาผลงานทั้ง ๔ ชิ้นนี้ มังคลัตถทีปนี นับเป็นผลงานชิ้นเอก และรู้จักกันแพร่หลายมากที่สุด โดยเฉพาะเมื่อคณะสงฆ์ไทย นับตั้งแต่ต้นรัตนโกสินทร์จนถึงปัจจุบันได้กำหนดให้ มังคลัตถทีปนี เป็นคัมภีร์หนึ่งในหลักสูตรปริยัติธรรม แผนกบาลีที่พระภิกษุสามเณรต้องศึกษา ทำให้ผลงานชิ้นนี้ของพระสิริมังคลาจารย์ได้ถูกศึกษา และนำไปเผยแพร่อีกอย่างกว้างขวางในหมู่พุทธบริษัท

ความโดดเด่นยิ่งใหญ่ของมังคลัตถทีปนี ดูเหมือนจะทำให้ผลงานชิ้นอื่นๆ ลดความยิ่งใหญ่ลง เพราะเมื่อมีการกล่าวถึงผลงานของพระสิริมังคลาจารย์คราวใด ก็มักจะมีการกล่าวถึงมังคลัตถทีปนีเท่านั้น เพราะผลงานชิ้นนี้ชิ้นเดียวก็พอจะประจักษ์แจ้งในความยิ่งใหญ่ของเจ้าของผลงานได้แล้ว แต่ในความเป็นจริงนั้น ผลงานทุกชิ้นของพระสิริมังคลาจารย์ ล้วนแต่แสดงให้เห็นถึงความยิ่งใหญ่ในความเป็นปราชญ์ทางพุทธศาสนา ของผู้รจนาในแง่มุมที่แตกต่างกันออกไป

งานแต่ละชิ้นของพระสิริมังคลาจารย์ ต่างสะท้อนให้เห็นถึงความรอบรู้ที่ลุ่มลึก ที่ร่วมกันเข้าเป็นภูมิปัญญาอันโยงใยไปสู่การหยั่งถึงความเป็นจริง (Realisation) แห่งโลกและมนุษย์เพื่อการรู้แจ้ง (Enlightenment) ตามคติแห่งพุทธศาสนาที่เป้าหมายแห่งกิจกรรมทั้งปวงล้วนมุ่งตรงไปสู่การรู้แจ้งแทงตลอดความเป็นจริง เพื่อการดับทุกข์ได้โดยสิ้นเชิง

สังขยาปกาสฎีกา คือส่วนหนึ่งแห่งผลงานที่สะท้อนให้เห็นถึงความลุ่มลึกแห่งภูมิปัญญาของพระสิริมังคลาจารย์ ที่เป็นผลมาจากการศึกษาและปฏิบัติตามหลักคำสอนในพระพุทธศาสนาอย่างจริงจังแล้ว แสดงออกมาให้ปรากฏเป็นผลงาน อันนับเป็นมรดกทางภูมิปัญญาที่ตกทอดมาถึงพวกเราทุกๆ คนในยุคปัจจุบันนี้

คำถามท้ายบท

๑. คัมภีร์ปกรณวิเสส มีความหมายอย่างไร จงกล่าวถึงลักษณะของคัมภีร์ปกรณวิเสสที่เป็นเหตุให้แตกต่างจากศาสตร์อื่นๆ พอเข้าใจ
๒. คัมภีร์ปกรณวิเสส มีความสำคัญอย่างไร จงเลือกความสำคัญจำนวน ๒ ข้อมาวิเคราะห์พอเข้าใจ
๓. คัมภีร์ปกรณวิเสส หมายความว่าอย่างไร มีกี่ประเภท อะไรบ้าง จงอธิบายให้ละเอียด
๔. คัมภีร์ปกรณวิเสส มีกำเนิดและพัฒนาการอย่างไร จงอธิบายพอเข้าใจ
๕. ผลงานของพระสิริมังคลาจารย์สะท้อนให้เห็นสภาพสังคมไทยในสมัยล้านนา อย่างไรบ้าง และมีอิทธิพลต่อสังคมไทยปัจจุบันอย่างไร จงวิเคราะห์มาพอเข้าใจ
๖. คัมภีร์โลกศาสตร์ กล่าวถึงเรื่องใดบ้าง จงจำแนกรายละเอียดมาให้ครบ
๗. คัมภีร์ธรรมวินัยสังเขปมีลักษณะสำคัญเฉพาะอย่างไร จงจำแนกลักษณะสำคัญเฉพาะของคัมภีร์มาดู
๘. การรณาคัมภีร์สังขยาปกาสิกฏิกาทหรือสังขยาปกรณ มีวัตถุประสงค์สำคัญอย่างไร จงวิเคราะห์วัตถุประสงค์นั้นมาพอเข้าใจ

เอกสารอ้างอิงประจำบท

ไกรวุฒิ มะโนรัตน์, **วรรณคดีบาฬี ๑**. กรุงเทพมหานคร : จรัญสนิทวงศ์, ๒๕๕๙.

จิรภัทร แก้วกู๋, **วรรณคดีบาฬี**. เอกสารคำสอน. ๒๕๕๒. (อัดสำเนา).

----- . **วรรณคดีบาฬี : คัมภีร์ปกรณ์วิเสสภาษาบาฬี**. เอกสารตำรา. ๒๕๕๐.
(อัดสำเนา).

----- . **หลักวรรณคดีวิจารณ์**. กรุงเทพมหานคร : โอเดียนสโตร์, ๒๕๓๙.

ประมวล เพ็งจันทร์, ชัชวาล ปุณ்பัน. **สังขยาปกรณ์และสังขยาปกาสะกฏิกา**. มหาวิทยาลัย
เที่ยงคืน, มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๕๓.

พัฒน์ เพ็งผลา. **ประวัติวรรณคดี**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๕๒.

พระมหามิ่งคลเถระ. **พุทธโฆสนิทาน**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์พระจันทร์. ๒๕๓๐.

เสถียรโกเศศ. **นิรุกติศาสตร์**. กรุงเทพมหานคร : คลังวิทยา. ๒๕๒๒.

สุภาพรรณ ณ บางช้าง. **ประวัติวรรณคดีบาฬีในอินเดียและลังกา**. กรุงเทพมหานคร : ศักดิ์โสภา
การพิมพ์, ๒๕๒๖.

บทที่ ๖

วรรณกรรมบาลีในประเทศไทย

อาจารย์อภิมย์ สีตาคำ

อาจารย์เสริมศิลป์ สุขเมธีสกุล

วัตถุประสงค์การเรียนรู้ประจำบท

เมื่อได้ศึกษาเนื้อหาในบทนี้แล้ว ผู้ศึกษาสามารถ

๑. อธิบายวรรณกรรมบาลียุคก่อนสุโขทัยได้
๒. อธิบายวรรณกรรมบาลียุคสุโขทัยได้
๓. อธิบายวรรณกรรมบาลียุคล้านนาได้
๔. อธิบายวรรณกรรมบาลียุคอยุธยาได้
๕. อธิบายวรรณกรรมบาลีรัตนโกสินทร์ได้

ขอบข่ายเนื้อหา

- วรรณกรรมบาลียุคก่อนสุโขทัย
- วรรณกรรมบาลียุคสุโขทัย
- วรรณกรรมบาลียุคล้านนา
- วรรณกรรมบาลียุคอยุธยา
- วรรณกรรมบาลีรัตนโกสินทร์

๖.๑ ความนำ

ประเทศสยามหรือประเทศไทยได้ถือว่าเป็นอาณาจักรสุวรรณภูมิ ที่พระโสณะกับพระอุตระ ได้นำพระพุทธศาสนาจากประเทศอินเดียมาเผยแผ่จนเป็นที่รู้จักหรือรับรู้กันทั่วโลก โดยมีหลักฐานปรากฏคือ “เจดีย์นครปฐม” และศาสนวัตถุอีกมากมาย ยิ่งกว่านั้นคือหลักธรรมที่จารึกไว้ตามวัดหรือสถานที่ต่าง ๆ เป็นหลักฐานอีกชั้นหนึ่ง ที่ทำให้นักปราชญ์ด้านศาสนาได้ ศึกษา ค้นคว้าหาความจริงสืบต่อมา

วรรณกรรมบาฬีในประเทศไทยมีเป็นจำนวนมากเริ่มตั้งแต่วรรณกรรมบาฬีก่อนสุโขทัย วรรณกรรมบาฬียุคสุโขทัย วรรณกรรมบาฬียุคล้านนาไทย วรรณกรรมบาฬีกรุงศรีอยุธยาและ วรรณกรรมบาฬียุครัตนโกสินทร์ เนื่องจากประเทศไทยเป็นเมืองของพระพุทธศาสนา โดยมีหลักฐานที่เป็นถาวรวัตถุโบราณและที่เป็นคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาประจักษ์ต่อสังคมโลก อย่างมากมาย จนประเทศไทยได้รับฉายาว่า “Yellow country” (ประเทศแห่งพระพุทธศาสนา) มีพระสงฆ์ ศาสนวัตถุ ซึ่งเป็นสัญลักษณ์ของพระพุทธศาสนาทั้งสิ้น

อดีตประเทศสยามหรือประเทศไทยในปัจจุบัน ได้รับอิทธิพลจากวรรณกรรมบาฬีอย่าง ปฏิเสธไม่ได้ อาจกล่าวได้ว่า อิทธิพลของคำสอนพระพุทธศาสนาที่มาจากวรรณกรรมบาฬี ได้ซึมซาบเข้าไปในวิถีชีวิต ของคนไทยโดยไม่รู้ตัวเรียบร้อยแล้ว เริ่มตั้งแต่ยุคสุโขทัยยุคล้านนา ยุครุ่งศรีอยุธยาและยุครัตนโกสินทร์ คนไทยรับเอาคำสอนหรือหลักธรรมของพระพุทธศาสนา ทั้งโดยตรงและโดยอ้อม โดยตรงก็คือ เข้าไปศึกษาและปฏิบัติพระพุทธศาสนาในวัด โดยอ้อมคือ การปฏิบัติตามประเพณี วัฒนธรรม ซึ่งล้วนเกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนาทั้งสิ้น

อาจกล่าวได้ว่าอิทธิพลของวรรณกรรมบาฬี หรือวรรณคดีบาฬีของพระพุทธศาสนา เถรวาทที่เกิดขึ้นในประเทศไทย ได้ขยายครอบคลุมทุกสถาบัน อาทิ สถาบันพระมหากษัตริย์ สถาบันเศรษฐกิจ สถาบันการเมือง สถาบันการศึกษา สถาบันครอบครัว ล้วนนำหลักธรรม คำสอนของพระพุทธศาสนาในวรรณกรรมบาฬีมาประยุกต์ใช้ในสถาบันของตนทั้งสิ้น ฉะนั้น วรรณกรรมบาฬีที่เกิดขึ้นในประเทศไทย จึงมีความสำคัญและจำเป็นต่อการดำรงชีวิตของคน ไทยอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้

หลักฐานที่มีปรากฏในหนังสือประวัติศาสตร์ศาสนา^๑ และพระพุทธศาสนาในราชอาณาจักรไทย พอสรุปความได้ดังนี้

เมื่อทำสังคายนาครั้งที่ ๓ เสร็จเรียบร้อยแล้ว พระเจ้าอโศกได้ส่งสมณทูตไปเผยแผ่พระพุทธศาสนาในนานาประเทศ ๙ สาย สายหนึ่งในจำนวน ๙ สายนั้น มีพระสมณทูต ๒ รูป คือ พระโสณะและพระอุตตระเป็นหัวหน้าคณะ ได้เดินทางมาเผยแผ่พระพุทธศาสนาที่อาณาจักรสุวรรณภูมิ ศูนย์กลางอาณาจักรสุวรรณภูมิ คือ จังหวัดนครปฐมเดี่ยวนี่ ซึ่งมีคนมอญและคนละว้าเป็นคนพื้นเมือง

พระโสณะเถระและพระอุตตระเถระ เดินทางมาสุวรรณภูมิ ไม่เกิน พ.ศ.๓๐๐ แต่นักประวัติศาสตร์บางคนเชื่อว่า พระพุทธศาสนาแพร่เข้ามาสู่สุวรรณภูมิ (ประเทศไทยปัจจุบัน) ประมาณ พ.ศ.๕๔๔-๗๔๓ หลักฐานที่ขุดค้นพบได้คือสถูปโบราณ และโบราณสถานต่างๆ ซึ่งเป็นรูปร่างคล้ายกันกับสมัยพระเจ้าอโศก สถูปโบราณมีพระสถูปพระปฐมเจดีย์องค์เดิม ซึ่งมีปรากฏภายในพระสถูปองค์ใหญ่ที่เห็นอยู่ปัจจุบันนี้ ตามรูปเดิมสร้างเป็นรูปทรงโอคว่ำอย่างพระสถูปสัณฐิ ในประเทศอินเดีย และภาพอุเทสิกเจดีย์อื่นๆ ที่ทำเป็นรูปพระธรรมจักรมีกวางหมอบอยู่บนแท่นเปล่าๆ

องค์อุปถัมภ์การสังคายนาครั้งที่ ๓ ได้ส่งมาเผยแผ่พระพุทธศาสนายังอาณาจักรสุวรรณภูมิ ดังความปรากฏในคัมภีร์สมันตปาสาทิกา ว่า

“สุวณฺณภูมิ คจฺจนฺตวาน โสณฺตตฺรา มหิทุฏฺกัา
ปิสฺสเจ นิทุมฺมิตฺวาน พฺรหฺมชาลํ อเทสิสุ”

พระโสณะและพระอุตตระผู้มีฤทธิ์มาก ไปยังสุวรรณภูมิ ปราบบพวกปิศาจแล้ว ได้แสดงพรหมชาลสูตร”^๒

ศูนย์กลางของอาณาจักรสุวรรณภูมิ คือจังหวัดนครปฐมปัจจุบัน ซึ่งเรียกขานกันในสมัยนั้นว่า ทวาราวดี” โดยชนชาติเดิม คือพวกมอญโบราณ และละว้า ที่ครองดินแดน

^๑ สุชีพ ปุญญานุภาพ, ประวัติศาสตร์ศาสนา, (กรุงเทพมหานคร : เพ็ญอักษร, ๒๕๐๖), หน้า ๓๑๒.

^๒ วิ.มหา.อ. (บาลี) ๑/-/๖๓.

^๓ พิชุรีย์ มะลิวัลย์ และไสว มาลาทอง, ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๓๓), หน้า ๑๒๗.

ทวาราวดี หลักฐานต่างๆ ที่พอจะสันนิษฐานว่า ชนชาติที่ครองดินแดนทวาราวดี คือพวกมอญโบราณ และละว้าโดยเฉพาะพวกมอญโบราณ คือ^๔

๑) ได้พบจารึกภาษามอญที่ลพบุรีจารึกด้วยอักษรที่เก่าแก่ประมาณพุทธ-ศตวรรษที่ ๑๓-๑๔ จารึกที่เสา ๔ เหลี่ยม ซึ่งมีบัวหัวเสาเหมือนกับจังหวัดนครปฐม

๒) พระนางจามเทวี ย้ายจากลพบุรีไปครองหริภุญชัย (ลำพูน) ในพุทธศตวรรษที่ ๑๓ นั้น ก็เป็นเจ้าหญิงมอญ

๓) ยอร์ช เซเดส์ ได้อ่านจารึกของวัดโพธิ์ ซึ่งเป็นวัดร้างที่จังหวัดนครปฐมและนำไปเผยแพร่ที่ปารีส เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๕ ก็สนับสนุนทวาราวดี เป็นอาณาจักรมอญ ส่วนหลักฐานที่พอจะสันนิษฐานได้ว่า นครปฐมคือศูนย์กลางของอาณาจักรสุพรรณภูมิ ซึ่งเรียกในสมัยนั้นว่าทวาราวดี นั้นคือ^๕

๑) พระสถูปพระปฐมเจดีย์องค์เดิม ซึ่งถูกสร้างครอบด้วยพระสถูปองค์ใหม่ ดังที่เราเห็นในปัจจุบัน และพระสถูปเจดีย์วัดพระประโทนเจดีย์ โดยลักษณะขององค์พระปฐมเจดีย์องค์เดิมกับพระประโทนเจดีย์นั้น ได้ถ่ายแบบจากสถูปของพระเจ้าอโศกมหาราชมาสร้าง คือสร้างเป็นทรงโอคว่ำเบื้องบนมีบัลลังก์ปักฉัตรศิลาไว้

๒) ศิลปเสมาธรรมจักร มีกวางมอญอยู่บนแท่นแปล่าๆ ในภาพพุทธเทสิกเจดีย์ แสดงว่า พระพุทธศาสนาได้ประดิษฐาน ในอาณาจักรสุพรรณภูมิมากกว่า ๒,๐๐๐ ปีแล้ว ดังจะเห็นได้จากหลักฐานทางประวัติศาสตร์ ซึ่งแบ่งพระพุทธศาสนาที่เข้ามาในดินแดนแถบนี้เป็น ๔ ยุค คือ^๖

(๑) พระพุทธศาสนานิกายเถรวาท

(๒) พระพุทธศาสนานิกายมหายาน

(๓) พระพุทธศาสนานิกายเถรวาทอย่างพุกาม

^๔ สิริวัฒน์ คำวันสา, ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาในประเทศไทย, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๑), หน้า ๑๙.

^๕ เสถียร โพธิ์นันทะ, ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาฉบับมุขปาฐะ ภาค ๒, (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙), หน้า ๙๘-๙๙.

^๖ สุภาพรณ ณ บางช้าง, วรรณกรรมเขียนภาษาบาลีในประเทศไทย จารึก ด่านนาง พงศาวดารสาส์น ประกาศ, (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๙), คำนำ.

(๔) พระพุทธศาสนานิกายเถรวาทอย่างศรีลังกา ซึ่งร่องรอยของพระพุทธศาสนาที่ปรากฏเด่นชัดมากก็ได้แก่ “ศาสนวัตถุ” ที่มักปรากฏในรูป “พุทธศิลปะ” สมัยต่างๆ คือสมัยทวารวดี สมัยศรีวิชัย สมัยลพบุรี สมัยเชียงแสน สมัยสุโขทัย สมัยอยุธยา และสมัยรัตนโกสินทร์

ในด้านศาสนธรรม โดยเฉพาะอย่างยิ่ง “ศาสนธรรมที่เป็นผลงานทางภาษาบาลี” ของพระเถระจารย์ทั้งหลาย มักปรากฏในรูปของ “จารึก” ซึ่งจารึกด้วย “อักษรปัลลวะ” หรือ “อักษรคฤนถ์” ที่มีใช้ในรัชสมัยของพระเจ้าศิเวศน์ทรวรมัน กษัตริย์แห่งราชวงศ์ปัลลวะแห่งอินเดียใต้ ประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๐-๑๑^๗

จารึกที่มีข้อความภาษาบาลีอักษรปัลลวะทั้งหลายที่พบในประเทศไทยตามภูมิภาคต่างๆ ได้วิวัฒนาการตามเนื้อหาเป็น ๕ กลุ่ม คือ^๘

- ๑) จารึกเนื้อความแสดงธรรม
- ๒) จารึกเนื้อความแสดงเหตุการณ์
- ๓) จารึกเนื้อความนมัสการพระรัตนตรัย
- ๔) จารึกเนื้อความแสดงความปรารถนา
- ๕) จารึกเนื้อความปกณณะ

ใน ๕ กลุ่มนั้น เฉพาะจารึกเนื้อความแสดงธรรมกลุ่มที่ ๑ ยังมีวิวัฒนาการตามเนื้อหาย่อยอีกเป็น ๔ กลุ่ม คือ

- (๑) กลุ่มจารึกคาถา เย ธมมา
- (๒) กลุ่มจารึกสารธรรมเอกเทศ
- (๓) กลุ่มจารึกคาถาย่ออริยสัจ
- (๔) กลุ่มจารึกสาระนิพพาน

^๗ กรมศิลปากร, จารึกในประเทศไทย เล่ม ๑, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ภาพพิมพ์, ๒๕๒๙), หน้า ๕.

^๘ สุภาพรณ ณ บางช้าง, วิวัฒนาการงานเขียนภาษาบาลีในประเทศไทย : จารึก ดำเนิน พงศาสดา สาส์น ประกาศ, บทคัดย่อ.

จารึกเหล่านี้ล้วนจารึกคาถาภาษาบาลีซึ่งคัดมาจากคัมภีร์มหาวรรคแห่งพระวินัยปิฎก ว่า

“เย ธมฺมา ธตฺตูปปภาว เตสํ เหตุ ตถาคโธ (อาห)
เตสญฺจ โย นิโรธो จ เอวํวาทิ มหาสมโณ

ธรรมเหล่านี้เกิดแต่เหตุ พระตถาคตตรัสเหตุแห่งธรรมเหล่านั้น และเหตุแห่งความดับของธรรมเหล่านั้น พระมหาสมณะ มีปกติตรัสอย่างนี้^๙

จารึกคาถา เย ธมฺมา นี้ที่พบในประเทศไทยในภูมิภาคต่างๆ สุภาพรรณ ณ บางช้าง วิเคราะห์ไว้ว่า “ได้กล่าวว่า จารึกกลุ่มคาถา เย ธมฺมา ได้เริ่มต้นจากการรับคตินิยมมาจากอินเดีย ในสมัยที่พระเจ้าอโศกมหาราชส่งสมณทูตมาเผยแผ่พระพุทธศาสนาในดินแดนสุวรรณภูมิ และได้ค่อยๆ วิวัฒนาการรูปแบบ และเนื้อหาโดยมีคาถา เย ธมฺมา เป็นแกนหลัก แล้วผนวกคำหรือความที่เกี่ยวเนื่องกับอริยสัจ ๔ เข้าไป นับเป็นมรดกทางวัฒนธรรมที่มีคุณค่าอย่างมาก เป็นเครื่องแสดงถึงการตั้งมั่นของพระพุทธศาสนาที่ถูกต้องตรงตามแก่นคำสอนของพระพุทธองค์ ในแผ่นดินไทย ในช่วงแรกที่รับคตินิยมจากอินเดียโดยตรงนั้น สะท้อนให้เห็นถึงสติปัญญาของคนไทย ในการรู้จักเลือกรับค่านิยมที่ควรรับส่วนวิวัฒนาการที่ผนวกเรื่องอริยสัจเข้าไป ซึ่งได้พัฒนา มาจนถึงขั้นแต่งเป็นคาถาในศิลาจารึกพระพุทธบาท วัดชมพูเวกนั้น ก็แสดงถึงความเข้าใจธรรมของคนไทย ที่ต่อเนื่องกันมาหลายศตวรรษรวมทั้งแสดงถึงความรู้ความสามารถในด้านภาษาบาลีในครั้งนั้นด้วย”^{๑๐}

๖.๒ วรรณกรรมบาลีในยุคก่อนสุโขทัย

ระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๘ ถึงประมาณ พ.ศ. ๑๘๐๐ ปรากฏจารึกที่มีข้อความภาษาบาลีของไทยที่จารึกด้วยอักษรต่างกัน ๕ แบบ คือ อักษรปัลลวะ อักษรหลังปัลลวะ อักษรเทวนาครี อักษรแบบพุกาม และอักษรขอมโบราณ^{๑๑}

^๙ วิ.ม. (บาลี). ๔/๖๑/๖๓.

^{๑๐} สุภาพรรณ ณ บางช้าง, วิวัฒนาการงานเขียนภาษาบาลีในประเทศไทย : จารึก ดำนาน พงสาวดาร สารัน ประกาศ, หน้า ๒๔๔.

^{๑๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๗๘.

อักษรปัลลวะ มีต้นกำเนิดมาจากประเทศอินเดียได้ สมัยราชวงศ์ปัลลวะ ได้ปรากฏใช้ในศิลาจารึกในแหลมอินโดจีน ตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ ๘-๑๑ ดังตัวอย่างใน “คาถา เย ธมมา:” ไทรบุรี อันเป็นดินแดนของไทยมาก่อน และได้ใช้ต่อเนื่องเรื่อยมาจนถึงประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๔ ดังปรากฏหลักฐาน เช่น “จารึกคาถา เย ธมมา จารึกพระธรรมจักร” พบที่จังหวัดสุพรรณบุรี ราชบุรี นครปฐม ลพบุรี เพชรบูรณ์ รวมทั้ง “ศิลาจารึกเนินสระบัว” พ.ศ. ๑๓๐๔ จังหวัดปราจีนบุรี อักษรปัลลวะนี้ นอกจากจะใช้สำหรับจารึกภาษาบาลีแล้ว ยังใช้สำหรับจารึกภาษาสันสกฤตด้วย เช่น จารึกวัดมเหยงค์ จารึกเขาร้าง จารึกเมืองศรีเทพ จารึกวัดโพธิ์ร้าง จารึก วัดภู เป็นต้น^{๑๒}

จารึกภาษาบาลีก่อนยุคสุโขทัย เป็นจารึกเนื้อความนมัสการพระรัตนตรัย และจารึกเนื้อความแสดงเหตุการณ์ โดยเฉพาะ “จารึกเนื้อความนมัสการพระรัตนตรัย” นั้น ดังตัวอย่างใน “จารึกเนินสระบัว จังหวัดปราจีนบุรี” ที่สื่อให้ทราบวรรณกรรมบาลียุคก่อนสุโขทัย ความว่า

ศิลาจารึกหลักนี้ เป็นหินทรายสีเขียว เดิมอยู่ที่เนินสระบัวในบริเวณเมืองพระรถ ตำบลโคกปีบ อำเภอศรีมหาโพธิ์ จังหวัดปราจีนบุรี ปัจจุบันอยู่ที่วัดโพธิ์ศรีมหาโพธิ์ ผู้ค้นพบคือศาสตราจารย์ชิน อยู่ดี เมื่อวันที่ ๒๔ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๙๖ ศิลาจารึกนี้ จารึกด้วยรูปอักษรปัลลวะ เป็นคำสรรเสริญคุณพระรัตนตรัย มี ๒๗ บรรทัด บรรทัดที่ ๑-๓ เป็นภาษาเขมร บรรทัดที่ ๔-๑๖ เป็นภาษาบาลี แต่งเป็นฉันท์ ๑๔ ทำนองจะให้เป็นวสันตดิถีฉันท์และบรรทัดที่ ๑๗-๒๗ เป็นภาษาเขมร ศิลาจารึกหลักนี้ จารึกเมื่อปี พ.ศ. ๑๓๐๔ ศาสตราจารย์ พิเศษ นาวาอากาศเอกแยม ประพัฒน์ทอง สันนิษฐานว่า ผู้รจนาศิลาจารึกหลักนี้ คงเป็นพระพุทฺธสิริ เพราะท่านคือผู้ประดิษฐานศิลาจารึกหลักนี้ ส่วนผู้จัดคำเข้าฉันทลักษณ์ แปล และทำเชิงอรรถไว้คือ ศาสตราจารย์ฉ่ำ ทองคำวรรณ^{๑๓}

^{๑๒} ก่องแก้ว วีระประจักษ์ และนิยะดา ทาสุนธ, รายงานการวิจัย เรื่อง การวิวัฒน์ของรูปอักษรธรรมล้านนา, (กรุงเทพมหานคร : สภาวิจัยแห่งชาติ ๒๕๒๔), หน้า ๔.

^{๑๓} ก่องแก้ว วีระประจักษ์ และนิยะดา ทาสุนธ, รายงานการวิจัย เรื่อง การวิวัฒน์ของรูปอักษรธรรมล้านนา, หน้า ๑๘๑.

ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๕๒๒ ศาสตราจารย์พิเศษ แยม ประพัฒน์ทอง ได้วิเคราะห์คำอ่าน และศิลาจารึกหลักนี้เฉพาะตอนที่เป็นภาษาบาลี ระหว่างบรรทัดที่ ๔-๑๖ รวมทั้งจัดเข้ารูป จันท์ลักษณะใหม่ และแปลไว้ ดังนี้^{๑๔}

“โย สพฺพโลกมฺหิโต	กรุณาธิวาโส
โมกฺข์ กโรสิ อมลํ	วรปฺปญฺจนโท
เนยฺโยทโยนวิกุลํ	สกลํ วิพฺพุโธ
โลกุตฺตโร นมถ ตํ	สิริสา มุเนนทํ ๗

โสปาณมาลมมตํ ตีรณาลยสฺส
 สํสาราคร สมุตฺตรณาย เสตํ
 สมโพธิตรมปิ จุตฺตรเชมมคฺคํ
 ธมฺมํ นมสฺสสธ สทา มุณินา ปสฺสจํ ๗
 เทยฺยํ ททณฺตยมมียตฺตปสนฺนจิตฺตา
 ทตฺวา นรา ผลมุลํ รตนํ สรณฺติ
 ตํ สพฺพทา ทสพเลนปิ สุปฺปสฺสจํ
 สงฺฆํ นมสฺสสธ สทา มิตฺตปฺปญฺญเขตฺตํ ๗

แปลว่า : พระพุทธเจ้าพระองค์ใด ทรงเป็นผู้ที่ชาวโลกทั้งปวงเทิดทูนแล้ว
 ทรงมีพระกรุณาเป็นธรรมอยู่ประจำพระทัย ทรงกระทำความรอดพ้นให้ไม่มีมลทิน
 ทรงเป็นดุจพระจันทร์เต็มดวงที่ประเสริฐ ทรงทราบแจ้งชัดถึงความเกี่ยวพันต่าง ๆ
 ทั้งยังทั้งหย่อนของบุคคล ที่พระองค์ควรทรงแนะนำทั้งสิ้น ทรงเป็นผู้ข้ามในโลกได้
 เชิญท่านทั้งหลายน้อมเศียรบไหว้พระพุทธเจ้าพระองค์นั้น ผู้เป็นจอมมุณีเทอญ

เชิญท่านทั้งหลาย นมัสการพระธรรมที่พระมุณีตรัสสรรเสริญไว้ว่าเป็นระเบียบ
 บันได สำหรับทอดข้ามอาลัยไปสู่พระอมตธรรม เป็นสะพานเพื่อการเดินข้ามไปสะดวง
 ซึ่งห้วงน้ำ คือสังสารวัฏ อีกทั้งยังเป็นมรรคอันเกษม ที่ไผ่ขึ้นฝั่งแห่งพระสัมโพธิญาณ
 ทุกเมื่อเทอญ

^{๑๔} แยม ประพัฒน์ทอง, **แยมบรรยาย**, (ในงานฉลองปริญญาอักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย), (พระนคร : รุ่งเรืองธรรม, ๒๕๒๓), หน้า ๘๔-๘๖.

คนทั้งหลายมีจิตเลื่อมใสแล้วในความที่พระสงฆ์สืบวงศ์จากพระอรหันต์
ผู้ไม่มีความยึดถือว่า ของเรา พวกกันถวายสิ่งที่ควรถวาย ครั้นถวายแล้วต่างระลึกถึง
พระรัตนอันเป็นต้นเดิมแห่งผล (พระพุทธรัตน พระธรรมรัตน) เชิญท่านทั้งหลาย
นมัสการพระสงฆ์นั้น ซึ่งแม้พระศพลก็ตรัสสรรเสริญเป็นอันดีในกาลทั้งปวงว่า เป็น
บุญเขตอันหาที่เปรียบมิได้ทุกเมื่อเทอญ”

๖.๓ วรรณกรรมบาลีในยุคสุโขทัย

ในปี พ.ศ. ๑๘๐๐ พ่อขุนบางกลางหาว ภายหลังมีชัยเหนือพวกขอมแล้วได้สถาปนา
กรุงสุโขทัยเป็นราชธานี พร้อมทั้งสถาปนาพระองค์ขึ้นเป็นปฐมกษัตริย์ของไทยทรงพระนามว่า
“พ่อขุนศรีอินทราทิตย์” ต่อมา ใน พ.ศ. ๑๘๒๖ พ่อขุนรามคำแหงมหาราชได้ทรงประดิษฐ์
ตัวอักษรไทยขึ้น

ในด้านศาสนา แม้พระพุทธศาสนาเถรวาทจะได้เข้ามาตั้งมั่นในอาณาจักรสุโขทัยตั้งแต่
ประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๑ เป็นต้นมาและได้มีอิทธิพลต่อชาวสุโขทัยมากมายทั้งในด้านการ
ศึกษา ศาสนา ประเพณี ศิลปะและวัฒนธรรม เป็นต้น ก็ตาม แต่ก็ไม่มีปรากฏว่ามีวรรณคดีบาลี
ให้ศึกษาเลยจนถึงพุทธศตวรรษที่ ๒๐ ในรัชกาลของพระมหาธรรมราชาที่ ๑ คือ พระเจ้าลิไท
พระราชนัดดาของพ่อขุนรามคำแหงมหาราช จึงปรากฏหลักฐานทางวรรณคดีบาลีขึ้น ได้แก่

- ๑) ศิลาจารึกวัดป่ามะม่วง จังหวัดสุโขทัย และ
- ๒) คัมภีร์รัตนพิมพวงศ์

๑) ศิลาจารึกวัดป่ามะม่วง จังหวัดสุโขทัย

ศิลาจารึกวัดป่ามะม่วง พระยารามราชภักดี (ใหญ่ ศรีลัมน์) ขุดพบที่วัดป่ามะม่วง
จังหวัดสุโขทัย เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๑ เป็นศิลาจารึกที่จารึกเป็นภาษาบาลีอักษรขอม ว่าด้วยเรื่องราว
ของพระมหาธรรมราชาที่ ๑ (ลิไท) เสด็จออกผนวช เมื่อวันพุธ แรม ๘ ค่ำ เดือน ๑๒ พ.ศ.
๑๙๐๕ ซึ่งบาลีอักษรขอมที่ปรากฏในหลักศิลาจารึก (ด้านที่ ๑) นี้ ถอดเป็นภาษาบาลีอักษรไทย
ดังนี้^{๑๕}

^{๑๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๘-๑๓๐, คำที่หายไปนั้น ศาสตราจารย์พิเศษ แยม ประพัฒน์ทอง อาศัย
จากบทบาลีว่า ปญญาญ แล้ววิเคราะห์ว่า ได้แก่ มโหสถ = พระโพธิสัตว์มโหสถ.

“ปรีนิพพาน (โต) วสุส สตุนทวิสทสุสโต
 อุทฺธํ ปณฺจ อุ (สภ).....(ทีเนก)
 ตติก มาสสุส กภาพกขสุส อฏฺฐเม
 พุทฺธวาเร (สุ) นกฺขตต
 มุหุตตกรณาทิ (เก)
 ...นตฺราทิว ทาเน เวสฺสนตโร ยถา... วา
 ปณฺณาย สีเล สีลวราทิว
 ปสฺสิตพุโพ วิญญฺหิ ทกฺโข พยากรณาทิเก
 ตปิฏกสภาวณฺญ ราชฯ สีเทยฺยนามโก
 สาสนสุส หิตํ สพุพ โลกสุส จ หิตญฺจํ
 รชฺเช จิโต ปี ราชตเต นิพฺพิทฺทนโต คุณากโร
 นิกฺขมฺมนิมฺโน ชนโก ว ราชฯ
 ราชฺหิ มจฺเจหิ จ นาคเรหิ
 เทวญฺคณากา หิ จ สุนฺทรีหิ
 มิตฺเตหิ ภาตฺตีหิ นิวาริโต ปี
 สมฺโพธิสตเตหิ ชเนหิ จิณฺณํ
 สทาสทาจารมเปกฺขมาโน
 กาสาววตฺถํ รุทํ ว เตสํ
 อจฺฉาทยิ จตฺถิย ราชภารํ
 ตํ ชนญฺเอยว สงฺกมฺปิ ธารํ ฐวณิ ตทา
 อสฺสโกณตฺว ตสฺสเสว คุณภารํ สมฺนตโต
 ปาฏิหาริยมญฺญญจ อาสิเนกฺวธฺน ตทา
 เอส ฐมฺมนิยาโม หิ โพธิสตฺตาน กมฺมนิ
 ปพฺพชิตฺวาน โส ราชฯ ไอรุญฺห สกมฺนฺทิรา
 สญฺจิวสุโส มหาเถโร ยถา สนฺตินฺทริโย ตถา
 ยฺกมตฺตํ ว เปกฺขนฺโต เนกปฺุชาหิ ปุชฺชิตอ
 รุทฺมมฺุโข ชโนเมหิ วรมฺพวณํ คโต
 นานาทิชคณากิณฺเณ รมฺเม นนฺทนสนฺนิเก
 มุตฺตารชตฺวณฺณภ วาลุการาสินฺนเต

ปวิตุเตติ วิวิตุตติ ชนนานมาสยารเห

อุปสมปชชิ โส ตตถ วสา อมพวเน วเร ลทธา

พระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาละลักษมณ์) แปลไว้ดังนี้...

พระศาสดาเจ้า เข้าสู่ปรินิพพานได้ ๑๕๐๕ พระวสา ในปีฉลู วันพุธ เดือน ๑๒ แรม ๘ ค่ำ พระองค์ประกอบด้วยทานบารมีคล้ายกับพระเวสสันดร ด้วยปัญญาบารมีคล้ายกับ (พระนามขำรุด และด้วยศีลบารมีคล้ายกับพระสีลวราช เป็นที่นักปราชญ์ทั้งหลาย ควรจะเข้าไปสรรเสริญพระองค์ฉลาดในโหราศาสตร์ มีคัมภีร์พยากรณ์เป็นต้น ทรงชำนาญในสภาวะ แห่งพระไตรปิฎก มีพระนามว่า สีเทยย์ ได้ประพจน์ประโยชน์เกื้อกูลแก่พระศาสนาและโลกทั้งปวง ถึงแม้ว่าพระองค์ทรงคุณเป็นบ่อเกิดได้เสวยราชสมบัติอยู่ถึงกระนั้นได้บังเกิดความเบื่อหน่ายการเป็นพระราชาเมื่อมีพระทัยน้อมไปในเนกขัมมบารมี ที่พระราชามหาอำมาตย์ญาติมิตรชาวพระนครทั้งหลายกับพระสนมรุ่งเรื่องเหมือนหญิงนางสววรรค์ แม่ห้าม (ไม่ให้ทรงผนวช) แล้วพระองค์ก็เพ่งเล็งเอาอาจารย์พระโพธิสัตว์เจ้าทั้งหลาย ได้ประพจน์แล้วในกาลทุกเมื่อ เมื่อราชบริพารยังปริเวทนาอยู่พระองค์ทรงเปลื้องเครื่องกษัตริย์แล้ว ทรงกาสาพัสตร์อันย่อมน้อมพร้อม

ในขณะนั้น พระธรรณีเจ้าก็บังดาลกัมปนาทหวาดไหวมีอาภรณ์ที่จะดำรงพระคุณอันหนักของพระองค์ไว้ได้ใน กาลนั้น ก็มีสำคัญประหนึ่งว่าแสงพระปาฏิหาริย์มีประการอเนก แท้จริงการเป็นดังนี้ ก็เป็นธรรมเนียมของพระโพธิสัตว์เจ้าทั้งหลาย ครั้นเมื่อพระราชาเจ้า ได้ทรงบรรพชาเพศแล้ว เสด็จลงจากพระราชมณเฑียรของพระองค์ มีพระอินทริย์สังวรอันสงบบราวกับพระมหาเถระ มีพรรษากาลได้ ๖๐ ปี เป็นประมาณ ทอดทัศนาคงอยู่เพียงชั่วแอก

พระองค์เป็นผู้ที่ผู้ชนทั้งหลายคร่ำครวญอยู่เอิกเกริกบูชาแล้วด้วยอเนกบูชาได้เสด็จไปสู่อัมพวันอันประเสริฐ งามราวกับว่านันทอุทยานเป็นรมย์สถาน ดาษดาด้วยคนงาน พิศุขต่างๆ มีพื้นอันเรียบรายด้วยทรายงามราวกะแสงแก้วมุกดา เงิน ทอง อันกองไว้ เป็นสถานอันควรแก่ชนทั้งหลาย ผู้ปรารถนาวิเวก เมื่อพระราชานั้น เสด็จเข้าไปแล้วก็พำนักอยู่ในอัมพวันอันประเสริฐ.....ครั้นพระองค์ได้แล้ว.....”

๒) คัมภีร์รัตนพิมพวงศ์

คัมภีร์รัตนพิมพวงศ์ เรียกในภาษาบาลีว่า “รัตนพิมพวส” แต่งโดยพระพรหมราชปัญญา แห่งวัดภูเขาลอง เมืองสุโขทัย ขณะมีอายุได้ ๒๓ ปี บวชได้ ๒ พรรษา แต่งเป็นร้อยแก้ว และร้อยกรองผสมกัน มีเนื้อหากล่าวถึงตำนานพระพุทธรูปนามว่านาคเสนเถระ ในเมืองปาฏลีบุตร และพระเถระได้อธิษฐานอาราธนาพระบรมสารีริกธาตุของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ๗ พระองค์ ประดิษฐานไว้ในองค์พระมหามณีรัตนปฏิมากร^{๑๖}

หนังสือรัตนพิมพวงศ์นี้ แต่งสำเร็จเมื่อเดือน ๕ ขึ้น ๑๐ ค่ำ ปีมะโรง ไม่ปรากฏศักราช หนังสือเล่มนี้กล่าวในตอนจบถึงพระแก้วมรกตอยู่ที่เมืองลำปางเพราะฉะนั้น พระพรหมราชปัญญา แต่งรัตนพิมพวงศ์ เมื่อปีจุลศักราช ๗๙๑ ในรัชสมัยสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ ครองกรุงศรีอยุธยา หนังสือนี้มีการแปลเป็นภาษาไทยอยู่ ๒ ฉบับ คือ ฉบับแรกแปลโดยพระยาปรีทิต ในสมัยรัชกาลที่ ๑ แปลเมื่อ พ.ศ.๒๓๓๑ ฉบับ ๒ แปลโดยพระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาลอักษร) เมื่อ พ.ศ.๒๔๕๕

๖.๔ วรรณกรรมบาลีในยุคล้านนา

ในประเทศไทย ตั้งแต่คนไทยนับถือพระพุทธศาสนาจนถึงปัจจุบันเป็นที่ยอมรับกันโดยทั่วไปว่า ในสมัยล้านนาไทย ในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๙ ถึง ๒๐ เป็นช่วงที่มีการรจนาคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นภาษาบาลีมากที่สุด จนกล่าวได้ว่า “เป็นยุคทองของวรรณคดีบาลีในไทย” ซึ่งยุคทองของวรรณคดีบาลีในสมัยล้านนานี้ แบ่งออกเป็น ๒ ช่วง คือ

๑) ช่วงที่หนึ่ง เรียกว่า วรรณคดีพระไตรปิฎก อยู่ในสมัยของพระเจ้าติโลกราช (พ.ศ.๑๙๘๔-๒๐๓๐) ซึ่งมีพระสงฆ์ที่เฉลียวฉลาดและรู้หลักพระไตรปิฎกจำนวนหลายรูป จนสามารถทำการสังคายนาครั้งที่ ๘ ที่เรียกว่า “อัฐมสังคายนา” ขึ้นที่วัดโพธาราม หรือวัดเจ็ดยอด ในปี ๒๐๒๐ ต่อมา

^{๑๖} กรมศิลปากร, *ตำนานพระแก้วมรกต*, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๕๑๙), หน้า ๑๘-๒๒.

๒) ช่วงที่สอง คือ ในสมัยพระเจ้าติลกปนัดดาธิราช หรือพระเมืองแก้ว (พ.ศ. ๒๐๖๘-๒๐๓๘)

เนื่องจากพระพุทธศาสนาได้รับการส่งเสริมและสนับสนุนในด้านศิลปวัฒนธรรมเป็นอย่างมาก โดยเฉพาะในด้านวรรณคดีทางพระพุทธศาสนานั้น มีการส่งพระสงฆ์ไปศึกษา ณ ประเทศศรีลังกา ทำให้พระสงฆ์หลายรูปที่มีความรู้เชี่ยวชาญในพระไตรปิฎก รัตนคัมภีร์ สำคัญทางพระพุทธศาสนามากมาย และคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาของล้านนาที่รจนาเป็น ภาษาบาลีนั้น มีเนื้อหาเน้นที่การอธิบายขยายความพระสูตร พระวินัยและพระอภิธรรม โดยเฉพาะ ที่ขยายความพระสูตร นั้นส่วนใหญ่จะเป็นประเภทอรรถกถา ฎีกา และโยชนา มีทั้งคัมภีร์อธิบาย ไวยากรณ์ ภาษาบาลี พงศาวดาร ตำนาน และศาสนประวัติ ตลอดจนคัมภีร์ที่รจนาขึ้นเป็น เรื่องราวเฉพาะเรื่อง ซึ่งชื่อคัมภีร์ส่วนใหญ่จะลงท้ายด้วยคำว่า มาลีทีปนี หรือ ปกรณ์ หรือ ลงท้ายชื่อคัมภีร์ด้วยคำว่า โยชนา เป็นต้น

ฉัตรยุพา สวัสดิพงษ์ ได้เสนอรายชื่อคัมภีร์และรายนามกวี ประกอบกับปีที่รจนามผลงาน เพื่อให้ผู้สนใจได้สังเกตและศึกษาค้นคว้าไว้ ดังนี้^{๑๗}

- ๑) จามเทวีวงศ์ รจนาโดยพระโพธิ์รังสี เมื่อพ.ศ. ๑๙๕๐-๒๐๐๐
- ๒) ลิหังคนิทาน รจนาโดยพระโพธิ์รังสี เมื่อพ.ศ. ๑๙๕๔-๒๐๐๐
- ๓) ปัญญาสชาดก รจนาโดยพระภิกษุชาวเชียงใหม่ เมื่อพ.ศ. ๒๐๐๐-๒๒๐๐
- ๔) ปัทมกมโยชน-สัททตถกถาจินดา พระธรรมเสนาบดีเถระ พ.ศ. ๒๐๒๐-๒๐๔๕
- ๕) สมันตปาสาทิกาอรรถโยชนา พระญาณกิตติเถระ ระหว่าง พ.ศ. ๒๐๒๘-๒๐๔๓
- ๖) ภิกขุปาฏิโมกข์คณฺฐทีปนี พระญาณกิตติเถระ ระหว่าง พ.ศ. ๒๐๒๘-๒๐๔๓
- ๗) สัมมาสังกัรวินิจนัย พระญาณกิตติเถระ ระหว่าง พ.ศ. ๒๐๒๘-๒๐๔๓
- ๘) อัญญสาลินีอรรถโยชนา พระญาณกิตติเถระ ระหว่าง พ.ศ. ๒๐๒๘-๒๐๔๓
- ๙) สัมโมหวิโนทน์อรรถโยชนา พระญาณกิตติเถระ ระหว่าง พ.ศ. ๒๐๒๘-๒๐๔๓
- ๑๐) ธาตุกถาอรรถโยชนา พระญาณกิตติเถระ ระหว่าง พ.ศ. ๒๐๒๘-๒๐๔๓

^{๑๗} ฉัตรยุพา สวัสดิพงษ์ อ้างใน; ลมูล จันทรหอม, วรรณกรรมท้องถิ่นล้านนา, (กรุงเทพมหานคร : โอ.เอส. พรีนติ้งเฮาส์, ๒๕๓๘), หน้า ๙-๗๐.

- ๑๑) ปุคคลบัญญัติอรรถโยชนา พระญาณกิตติเถระ ระหว่าง พ.ศ.๒๐๒๘-๒๐๔๓
- ๑๒) กถาวัตถุอรรถโยชนา พระญาณกิตติเถระ ระหว่าง พ.ศ.๒๐๒๘-๒๐๔๓
- ๑๓) ยมกอรรถโยชนา พระญาณกิตติเถระ ระหว่าง พ.ศ.๒๐๒๘-๒๐๔๓
- ๑๔) ปัญฐานอรรถโยชนา พระญาณกิตติเถระ ระหว่าง พ.ศ.๒๐๒๘-๒๐๔๓
- ๑๕) อภิธัมมัตถวิภาวณอรรถโยชนา พระญาณกิตติเถระ ระหว่าง พ.ศ.๒๐๒๘- ๒๐๔๓
- ๑๖) มูลกัจจายนอรรถโยชนา พระญาณกิตติเถระ ระหว่าง พ.ศ. ๒๐๒๘-๒๐๔๓
- ๑๗) สารัตถสังคหะ พระนนทอาจารย์
- ๑๘) มธูรัตตปกาสินีฎีกามิลินทปัญหา พระติปิฎกจุฬามายเถระ
- ๑๙) ลัททพินทุภินวฎีกา พระสัทธัมมกิตติมหาสุสเทวเถระ
- ๒๐) สังขยาปกาสก พระญาณกิตติเถระ พ.ศ. ๒๐๕๘
- ๒๑) เวสันตรทีปนี พระสิริมังคลาจารย์ พ.ศ. ๒๐๖๐
- ๒๒) จักกวาททีปนี พระสิริ-มังคลาจารย์ พ.ศ. ๒๐๖๓
- ๒๓) สังขยาปกาสกฎีกา พระสิริมังคลาจารย์ พ.ศ. ๒๐๖๓
- ๒๔) มังคลัตถทีปนี พระสิริมังคลาจารย์ พ.ศ.๒๐๖๗
- ๒๕) มูลศาสนา พระพุทฺธ-พุกาม - พระพุทฺธญาณเจ้า
- ๒๖) ชินกาลมาลีปกรณ์ พระรัตนปัญญาเถระ พ.ศ. ๒๐๖๐-๒๐๗๑
- ๒๗) มาตีกัตถสรูปอภิธรรมสังคณี พระรัตนปัญญาเถระ
- ๒๘) วชิรสารัตถสังคหะ พระรัตนปัญญาเถระ พ.ศ.๒๐๗๘
- ๒๙) รัตนพิมพวงศ์ พระพรหมราชปัญญา
- ๓๐) คันถาภรณ์ฎีกา พระสุวณฺณรังสีเถระ พ.ศ.๒๑๒๘
- ๓๑) ปฐมสมโพธิกถา พระสุวณฺณรังสีเถระ
- ๓๒) อุปปาสันติ พระเถระชาวเชียงใหม่
- ๓๓) วิสุทธีมรรคทีปนี พระอุตตาราม

ในที่นี้ จะกล่าวถึงประวัติและเนื้อหาสังเขปของคัมภีร์ลิลิตนิทาน จามเทวีวงศ์ ชินกาล-
มาลีปกรณ์ จักรวาลทีปนี มังคลัตถทีปนี ปัญญาสาตก เท้าที่หาหลักฐานได้ ดังนี้^{๑๘}

^{๑๘} พัดมน์ เพ็งผลา, **ประวัติวรรณคดีบาฬี**, (กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๓๕),
หน้า ๒๕๑-๒๕๒.

๑) นิทานพระพุทธรูป

นิทานพระพุทธรูป เรียกว่าในภาษาบาลีว่า “ลึงคินิทาน” ว่าด้วยตำนานพระพุทธรูป แต่งเป็นภาษาบาลีโดยพระโพธิ์รังสี ชาวเชียงใหม่ ในระหว่าง พ.ศ.๑๙๔๕-๑๙๘๕ ในรัชกาลพระเจ้าสามฝั่งแกน หรือพระเจ้าวิชัยดิษฐ์ ครองราชย์ในนครเชียงใหม่^{๑๙}

พระพุทธรูปลึงคินิทาน มีหลายองค์ด้วยกัน เท่าที่เชื่อกันอยู่ในปัจจุบันมีอยู่ ๓ องค์ คือ

- (๑) พระพุทธรูปลึงคินิทานซึ่งประดิษฐานอยู่ ณ พระแท่นบุษบกในพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ ณ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ กรุงเทพฯ
- (๒) พระพุทธรูปลึงคินิทาน ในหอพระลึงคินิทานภายในบริเวณศาลากลางจังหวัดนครศรีธรรมราช
- (๓) พระพุทธรูปลึงคินิทาน ในวิหารลายคำ วัดพระสิงห์ จังหวัดเชียงใหม่

แต่พระองค์ไหนจะเป็นองค์จริงตามตำนานนั้น นักโบราณคดีได้วินิจฉัยถกเถียงกันมาแล้ว เหมือนจะยังไม่ยุติ

ลึงคินิทานนี้ พระปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาลอักษรณ์ เปริยญ) เมื่อครั้งเป็นหลวงประเสริฐอักษรนิติ แปลออกเป็นภาษาไทย เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๙ และหอพระสมุดฯ เคยจัดพิมพ์ขึ้นทั้งฉบับภาษาบาลี และคำแปลให้ชื่อว่า “ตำนานพระพุทธรูปลึงคินิทาน” เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๑ และมีผู้จัดพิมพ์ขึ้นอีก แต่พิมพ์เฉพาะคำแปลภาษาไทย ไม่ได้พิมพ์ภาษาบาลีไว้

ลึงคินิทาน เป็นตำนานพระพุทธรูปสำคัญ และมีความสัมพันธ์เกี่ยวกับประชาชน และประวัติศาสตร์ของชาติไทย กรมศิลปากรได้มอบให้ ศาสตราจารย์ ร.ต.ท. แสง มนวิฑูร แปลในเทศกาลสงกรานต์ ปี พ.ศ.๒๕๐๖

นิทานพระพุทธรูป (ลึงคินิทาน) แบ่งออกเป็น ๘ ปริเฉท เริ่มต้นด้วยปณามคาถา (คำนมัสการพระรัตนตรัย) และมีเนื้อเรื่องย่อ ดังนี้

เมื่อพระพุทธเจ้าปรินิพพานล่วงแล้ว ๗๐๐ ปี ครั้งนั้น ในเกาะสิงหลมีพระราชา เสวยราชอยู่ ๓ พระองค์ มีพระอรหันต์ ๒๐ องค์ พระราชาทั้ง ๓ พระองค์ ตรัสถามพระอรหันต์ว่า “เคยเห็นพระพุทธรูปหรือไม่” พระอรหันต์ก็ถวายพระพรว่า “ไม่เคยเห็น” ครั้งนั้น พญานาค

^{๑๙} กรมศิลปากร, นิทานพระพุทธรูปลึงคินิทาน, (พระนคร : ศิวพร ๒๕๐๖), คำนำ.

ตนหนึ่งได้ฟังพระราชากับพระอรหันต์สนทนากัน จึงได้พูดขึ้นว่า “ข้าพเจ้าเคยเห็น ขอให้เตรียมที่เอาไว้” ต่อจากนั้น พญานาคก็ได้แสดงรูปเนรมิตพระพุทธรูป คนทั้งปวงเมื่อเห็นพระพุทธรูปแล้วต่างก็บูชากราบไหว้อย่างนอบน้อม เมื่อครบ ๗ วัน พญานาคก็ทำให้พระพุทธรูปนั้นหายไป และจำแลงเป็นชายมาบอกกำชับพระอรหันต์จำพระพุทธรูปลักษณะไว้

พระราชาทรง ๓ พระองค์ ทรงเลื่อมใสในรูปพระพุทธรูป จึงมีพระราชประสงค์ให้หล่อพระพุทธรูปขึ้น จึงตรัสเรียกช่างหล่อที่มีฝีมือดีเยี่ยมที่สุดให้หล่อรูปพระพุทธรูปเจ้า พวกเหล่ามหาพรหมเป็นต้น ช่วยกันให้โลหะมีทองคำเป็นต้น มาช่วยหล่อด้วย เมื่อเสร็จแล้ว จึงฉลองกันตลอด ๗ วัน ๗ คืน พระพุทธรูปนั้นมีลักษณะท่าทางเหมือนราชสีห์ จึงเรียกว่า พระสิหิงค์ เมื่อเสร็จการฉลองแล้วในวันที่ ๘ จึงอัญเชิญมาประดิษฐานในห้องมณฑปที่บรรจุพระทันตธาตุ

พ.ศ.๑๕๐๐ มีพระธรรมิกราชองค์หนึ่งทรงพระนามว่า ไสยรงค์ ได้แก่ พระร่วงเจ้าผู้ครองเมืองสุโขทัย ได้เสด็จมาถึงนครศรีธรรมราช พระเจ้านครศรีธรรมราชทรงเล่าเรื่องพระพุทธรูปสำคัญถวาย พระร่วงเจ้ามีพระราชประสงค์ อยากได้พระพุทธรูปองค์นั้น พระเจ้านครศรีฯ จึงจัดส่งทูตไปเกาะลังกาเพื่อขอพระพุทธรูป พระเจ้าลังกาได้ปรึกษากับพวกอำมาตย์ แล้วตกลงมอบพระพุทธรูปให้พระร่วงเจ้า ทั้งนี้ เพราะได้มีพยากรณ์จากพระอรหันต์ ๒๐ องค์ ว่า พระพุทธรูปองค์นี้จะไปอยู่ชมพูนุทวิป เมื่อพระพุทธรูปศาสนาครบ ๒,๐๐๐ ปี พระพุทธรูปองค์นี้จะกลับคืนมายังลังกาอีก พระเจ้ากรุงลังกาได้มอบพระพุทธรูปแก่ราชทูตกลางเรือสำเภา เมื่อเรือสำเภาแล่นมาถึงกลางทะเล เรือกระแทกหินแตกละเอียด ผู้คนจมน้ำตายหมด ส่วนพระพุทธรูปสิหิงค์ไม่จมน้ำ ลอยอยู่บนผิวน้ำพายพระพักตร์มายังนครศรีธรรมราช พระเจ้านครศรีธรรมราชทรงทราบข่าวจึงเสด็จไปรับ และอัญเชิญไปประดิษฐานไว้บนบัลลังก์ในพระลานหลวง

ขณะเมื่อพระเจ้านครศรีธรรมราชกำลังอาราธนาอยู่พระพุทธรูปสิหิงค์ก็ลอยขึ้นสู่อากาศ เปล่งรัศมี ๖ ประการ คนทั้งปวงได้เห็นปาฏิหาริย์ต่างก็กระทำสักการบูชาความทราบถึงพระร่วงเจ้า พระองค์จึงเสด็จไปรับและนำกลับมายังกรุงสุโขทัย

เมื่อพระร่วงเจ้าสวรรคต กษัตริย์เมืองสุโขทัยก็ปกครองเรื่อยมาจนถึงพระยาไสยลือไทย (อัครเสนาบดีไทย) อาณาจักรสุโขทัยจึงตกเป็นเมืองขึ้นของกรุงศรีอยุธยา พระรามาธิบดี

แห่งกรุงศรีอยุธยาจึงอัญเชิญพระพุทธสิหิงค์มาประดิษฐานไว้ในกรุงศรีอยุธยา ต่อมาพระพุทธสิหิงค์ไปประทับอยู่ที่เมืองกำแพงเพชร จากเมืองกำแพงเพชรไปอยู่ที่เมืองเชียงราย และเชียงใหม่ตามลำดับ

๒) จามเทวีวงศ์

จามเทวีวงศ์ ว่าด้วยวงศ์ของพระนางจามเทวี ที่ได้ครองเมืองหริภุญชัย (ลำพูน) และประวัติพระพุทธศาสนาในภาคเหนือ พระโพธิ์รังสีแต่งเป็นภาษาบาลี เมื่อปี ๑๙๕๐-๒๐๐๐ ตามหลักฐานที่มีปรากฏในคัมภีร์สังคีตยวงศ์^{๒๐} และคัมภีร์ชินกาลมาลีปกรณ์^{๒๑} พอสรุปความได้ว่า พระนางจามเทวี พระราชธิดาของกษัตริย์มอญในอาณาจักรทวารวดี ได้เสด็จไปครองเมืองหริภุญชัย ตามคำเชิญของฤๅษีวาสุเทพผู้สร้างเมืองหริภุญชัยนี้ “เมื่อพระนางจามเทวีไปครองเมืองหริภุญชัย ได้พาบริวารหมู่ใหญ่จำพวกละ ๕๐๐ พร้อมกับนิมนต์พระมหาเถระผู้ทรงพระไตรปิฎก ๕๐๐ รูปไปด้วย ลงเรือตามลำน้ำพงศ์ ๗ เดือน จึงถึงเมืองนี้”

พระนางจามเทวีย้ายจากเมืองละโว้ (ลพบุรี) ไปครองเมืองหริภุญชัย ราว พ.ศ. ๑๒๐๕ และพระมหาเถระ ๕๐๐ รูป ที่นิมนต์ไปด้วยนั้น สืบสายมาจากสมัยพระโสณเถระ และพระอุตตรเถระ ซึ่งพระเจ้าอโศกมหาราชทรงส่งมาประกาศพระพุทธศาสนา ในราว พ.ศ.๓๐๐^{๒๒}

๓) ชินกาลมาลีปกรณ์

ชินกาลมาลีปกรณ์ พระรัตนปัญญาเถระ ชาวเชียงราย แต่งเป็นภาษาบาลีไว้เมื่อ พ.ศ.๒๐๖๐ ต่อมาพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ทรงโปรดเกล้าฯ ให้ราชบัณฑิต ๕ ท่าน คือ พระยาพจนานิพนธ์ พระวิเชียรปรีชา หลวงอุดมจินดา หลวงราชาภิรมณ์

^{๒๐} สมเด็จพระวันรัตน์, **สังคีตยวงศ์**, แปลโดย พระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาลลักษณ์), (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ศิวัชร, ๒๕๒๑), หน้า ๒๗.

^{๒๑} พระรัตนปัญญาเถระ, **ชินกาลมาลีปกรณ์**, แปลโดย ศาตราจารย์ ร.ต.ท.แสง มนวิฑูร (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐), หน้า ๗๗.

^{๒๒} พระติปิฎกจุฬากายเถระ, **มิลินทปัญหาปกรณ์**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิญญูญาณ, ๒๕๔๐), หน้า (๗๒).

และหลวงธรรมมาภิรมย์ ช่วยกันแปลเป็นภาษาไทยครั้งแรก เมื่อ พ.ศ.๒๓๓๗ เรียกชื่อว่า “ชินกาลมาลี” ต่อมาในรัชกาลที่ ๕ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ได้ตีพิมพ์เป็นเล่มทั้งฉบับภาษาบาลีและฉบับแปล เมื่อ พ.ศ.๒๔๕๑ เรียกชื่อว่า “ชินกาลมาลี” ต่อมา พ.ศ.๒๔๖๖ ศาสตราจารย์ ยอร์ช เซเดส์ ได้แปลเป็นภาษาฝรั่งเศส และใน พ.ศ. ๒๔๖๘ ได้ตีพิมพ์ทั้งฉบับแปลเป็นภาษาฝรั่งเศส กับฉบับภาษาบาลี ต่อมาใน พ.ศ.๒๔๗๗ กรมศิลปากรได้มอบให้ศาสตราจารย์ ร.ต.ท. แสง มนวิฑูร แปลจากต้นฉบับภาษาบาลีของพระรัตนปัญญาเป็นภาษาไทยอีกครั้ง และเรียกชื่อว่า “ชินกาลมาลีปกรณ์” และได้มอบชินกาลมาลีปกรณ์ฉบับแปลเป็นภาษาไทยนี้กับฉบับภาษาบาลีอักษรไทย ซึ่งพิมพ์ไว้ เมื่อ พ.ศ.๒๔๕๑ นั้น ให้สมาคมบาลีปกรณ์แห่งประเทศไทย อังกฤษ เมื่อ พ.ศ.๒๕๐๓^{๒๓} ซึ่งทางสมาคมบาลีปกรณ์ได้มอบหมายให้ท่านอัศวมหาบัณฑิต พระพุทธตเถระชาวลังกาชำระและถอดเป็นอักษรโรมัน เนื่องจากพระเถระท่านนี้เคยนำต้นฉบับภาษาบาลีอักษรไทยไปถอดเป็นอักษรลังกาก่อนหน้านั้นแล้ว

ชินกาลมาลีปกรณ์ มีเนื้อหาว่าด้วยระเบียบบาลแห่งพระพุทธเจ้าตั้งแต่เริ่มโนปนิธาน การบำเพ็ญบารมีในพระชาติต่างๆ การได้ตรัสรู้เป็นพระอนุตรสัมมาสัมพุทธเจ้า การบำเพ็ญพุทธกิจ กระทั่งถึงการเสด็จดับขันธปรินิพพาน และประวัติศาสตร์ที่มาประดิษฐานในประเทศล้านนาไทย รวมถึงประวัติศาสตร์ของแคว้นล้านนา มีเมืองเชียงใหม่ เชียงราย เชียงแสน และลำพูน เป็นต้น ตลอดถึงเรื่องราวของบุคคล สถานที่ และเหตุการณ์บ้านเมืองในสมัยนั้นๆ อีกด้วย^{๒๔}

๔) จักรวาลทีปนี

จักรวาลทีปนี ต้นฉบับเดิมเป็นคัมภีร์ใบลาน จารเป็นอักษรขอม มีอยู่ในหอสมุดแห่งชาติ ปัจจุบันหอสมุดแห่งชาติ ได้คัดถ่ายเป็นภาษาบาลีอักษรไทยและแปลเป็นภาษาไทยแล้ว สำหรับเนื้อหาในคัมภีร์จักรวาลทีปนีนี้ แบ่งออกเป็น ๖ บท เรียกว่า กัณฑ์ คือ^{๒๕}

^{๒๓} พัทธน์ เพ็งผลา, **ประวัติวรรณคดีบาฬี**, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๓๕), หน้า ๒๕๖.

^{๒๔} พระรัตนปัญญาเถระ, **ชินกาลมาลีปกรณ์**, (แปลโดย ศาสตราจารย์ ร.ต.ท.แสง มนวิฑูร). (กรุงเทพมหานคร : วัดโสมนัสราชวรวิหาร พิมพ์โดยเสด็จพระราชกุศลในการออกพระเมรุ พระราชทานเพลิงศพ พระพรหมคุณาภรณ์ (เจียม จิรปัญโญ กุลละวณิช), ๒๕๔๐), หน้า ๘-๑๐.

^{๒๕} พระสิริมังคลาจารย์, **จักรวาลทีปนี**, (กรุงเทพมหานคร : หจก. เซ็นทรัลเอ็กซ์เพรสศึกษาการพิมพ์, ๒๕๒๓), คำนำ.

- กัณฑ์ที่ ๑ ว่าด้วยเรื่องจักรวาลโดยสรุป
- กัณฑ์ที่ ๒ ว่าด้วยเรื่องภูเขาลูก
- กัณฑ์ที่ ๓ ว่าด้วยเรื่องมหาสมุทร
- กัณฑ์ที่ ๔ ว่าด้วยเรื่องทวีปทั้ง ๔
- กัณฑ์ที่ ๕ ว่าด้วยเรื่องภพภูมิต่างๆ
- กัณฑ์ที่ ๖ ว่าด้วยเรื่องเบ็ดเตล็ด

เนื้อหาทั้ง ๖ กัณฑ์ที่กล่าวมาข้างต้น พระสิริมงคลจารย์ อาศัยหลักฐานอ้างอิงจากคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา และปกรณ์พิเศษต่างๆ มาเรียบเรียงเป็นโครงเรื่อง รวมทั้งแสดงมิติของท่านกำกับไว้

๕) มงคลัตถทีปนี

มงคลัตถทีปนี เป็นคัมภีร์อธิบายมงคล ๓๘ ประการ ในมงคลสูตร พระสิริมงคลจารย์ แห่งล้านนาไทย แต่งที่เมืองเชียงใหม่ เมื่อ พ.ศ. ๒๐๖๗ โดยรวบรวมคำอธิบายจาก อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกาต่างๆ เป็นอันมาก พร้อมทั้งคำบรรยายของตนเอง^{๒๖} สำหรับมงคลสูตร ที่ว่าด้วยเหตุให้ได้รับความสำเร็จความเจริญ และสมบัติทั้งปวง ซึ่งพระสิริมงคลจารย์นำมาขยายความให้พิสดารไว้ในคัมภีร์มงคลัตถทีปนี มี ๓๘ ประการ^{๒๗} คือ

(๑) การไม่คบคนพาล	(๒) การคบแต่บัณฑิต
(๓) การบูชาคนที่ควรบูชา	(๔) การอยู่ในถิ่นที่เหมาะสม
(๕) การได้สร้างบุญไว้ในปางก่อน	(๖) การตั้งตนไว้ชอบ
(๗) ความเป็นพหูสูต	(๘) ความเป็นผู้มีศีลปะ
(๙) วินัยที่ศึกษามาดี	(๑๐) วาจาสุภาสิต
(๑๑) การบำรุงมารดาบิดา	(๑๒) การสงเคราะห์บุตร

^{๒๖} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐), หน้า ๔๕๓.

^{๒๗} ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๕/๗-๘.

(๑๓) การสงเคราะห์ภรรยา	(๑๔) การงานที่ไม่อาภูล
(๑๕) การให้ทาน	(๑๖) การประพฤติธรรม
(๑๗) การสงเคราะห์ญาติ	(๑๘) การงานที่ไม่มีโทษ
(๑๙) การงดเว้นจากบาป	(๒๐) การเว้นจากการดื่มน้ำเมา
(๒๑) ความไม่ประมาทในธรรม	(๒๑) ความเคารพ
(๒๓) ความถ่อมตน	(๒๔) ความสันโดษ
(๒๕) ความกตัญญู	(๒๖) การฟังธรรมตามกาล
(๒๗) ความอดทน	(๒๘) ความเป็นคนว่าง่าย
(๒๙) การพบเห็นสมณะ	(๓๐) การสนทนาธรรมตามกาล
(๓๑) การเผาผลาญบาป	(๓๑) การประพฤติพรหมจรรย์
(๓๓) การเห็นอริยสัจ	(๓๔) การทำนิพพานให้แจ้ง
(๓๕) จิตไม่หวั่นไหวเพราะโลกธรรม	(๓๖) จิตไม่เศร้าโศก
(๓๗) จิตปราศจากธุลี	(๓๘) จิตเกษม

มั่งคลัดถทีปนี เป็นวรรณคดีที่ได้รับยกย่องว่าแต่งดี คณะสงฆ์นำมาเป็นคัมภีร์สำหรับ
ศึกษาของประโยค ป.ธ. ๔-๗

๖) ปัญญาสชาดก

ปัญญาสชาดก เป็นวรรณคดีบาฬีที่ว่าด้วยประมุขนิทานเก่าแก่ที่เล่ากันในเมืองไทย
แต่โบราณ ๕๐ เรื่อง^{๒๘} นอกจากจะเป็นที่รู้จักของคนไทยมาตั้งแต่อดีต แล้วยังแพร่ขยายไปยัง
ดินแดนใกล้เคียง เช่น ลาว กัมพูชา และพม่า อีกด้วย นิทานในปัญญาสชาดกที่ไทยเรารู้จักกัน
และซึมซับอยู่ในจิตใจมีหลายเรื่อง เช่น เรื่องสมุทโฆษ เรื่องพระสุธนนางมโนราห์ เรื่องสังข์ทอง
เรื่องพระรถเสน และเรื่องคารี เป็นต้น^{๒๙}

^{๒๘} สมเด็จพระญาณสังวรญาณมุนี. “พระนิพนธ์คำนำ” ใน : ปัญญาสชาดก, ภาค ๑,๒,
(กรุงเทพมหานคร : ศิลปาบรรณาคาร, ๒๕๔๙), หน้า ค.

^{๒๙} สมเด็จพระญาณสังวรญาณมุนี. “พระนิพนธ์คำนำ” ใน : ปัญญาสชาดก, ภาค ๑,๒,
หน้า จ.

ปัญญาสชาดก ต้นฉบับเดิมเป็นคัมภีร์ใบลาน จำนวน ๕๐ ผูก ปัจจุบันมีเหลืออยู่ในประเทศไทยและกัมพูชา^{๓๐} ส่วนฉบับแปลที่สมบูรณ์ที่สุดคือ ฉบับหอสมุดแห่งชาติ ซึ่งสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเป็นผู้อำนวยการโปรดให้รวบรวมฉบับใบลาน จากสถานที่ต่างๆ และมอบหมายให้ผู้รู้ทั้งหลายแปลเป็นภาษาไทย ตั้งแต่ปี พ.ศ.๒๔๖๖ มาสำเร็จสมบูรณ์ในปีพ.ศ.๒๔๘๒^{๓๑} นอกจากนี้ได้มีพระภิกษุชาวล้านนา (เชียงใหม่) รวบรวมนิทานพื้นบ้านทางภาคเหนือ แต่งเป็นภาษาบาลีไว้ สันนิษฐานว่า แต่งราวปี พ.ศ.๒๐๐๐-๒๒๐๐^{๓๒} สำหรับเนื้อหาในปัญญาสชาดก ประกอบด้วยชาดก ๕๐ เรื่อง

๖.๕ วรรณกรรมบาลีในยุคอยุธยา

วรรณกรรมบาลีในยุคอยุธยา เป็นแรงบันดาลใจของนักปราชญ์ที่มีความรู้เรื่องภาษาบาลีเป็นพื้นฐาน สืบต่อมาจากสมัยล้านนา แต่วรรณกรรมบาลีในยุคนี้มีน้อยมาก คงเป็นเพราะสมัยอยุธยาเป็นราชธานี มีข้าศึกสงครามกันบ่อยครั้ง จึงมีวรรณกรรมบาลีเกิดขึ้นในสมัยนี้เพียง ๒ เรื่อง^{๓๓} คือ ๑) มุลกัจจายนคัมภีร์ ๒) สัทธัมมสังคหะ

๑) มุลกัจจายนคัมภีร์

มุลกัจจายนคัมภีร์ แต่งเป็นร้อยกรองแก้เนื้อความในมุลกัจจายนะ ผลงานของพระมหา เทพทวี สมัยอยุธยา ท่านได้ศึกษาในสำนักของท่านพระมหาคง พระมหาถวิล และสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ วัดพุทไธสวรรัย สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์นี้ เป็นพระอาจารย์ของพระเพทราชา ผู้ปกครองกรุงศรีอยุธยา ระหว่าง พ.ศ.๒๒๓๑-๒๒๔๖

^{๓๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ด.

^{๓๑} นิยะดา เหล่าสุนทร, ปัญญาสชาดก : ประวัติความสำคัญที่มีต่อวรรณกรรมร้อยกรองของไทย, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์แม่คำผาง, ๒๕๓๘), หน้า ๔๗.

^{๓๒} พระมหาปริชา มโหสถ, “อิทธิพลของวรรณคดีบาลีเรื่องปัญญาสชาดกที่มีต่อสังคมไทย”, วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต, บัณฑิตวิทยาลัย : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๑, หน้า ๑๓-๑๔.

^{๓๓} ไกรวุฒิ มะโนรัตน์, วรรณคดีบาลี ๑, หน้า ๑๓๙-๑๔๖.

๒) สัทธัมมสังคหะ

สัทธัมมสังคหะ เป็นผลงานของพระธรรมกิตติมหาสามีเถระ ผู้มีชีวิตอยู่ในพุทธศตวรรษที่ ๒๐ ในนิคมคาถาของคัมภีร์กล่าวไว้ว่า ท่านเป็นศิษย์ของพระธรรมกิตติมหาสามีเถระ (ชื่อพ้องกัน) สำเร็จการศึกษาจากประเทศศรีลังกา คัมภีร์สัทธัมมสังคหะนี้กล่าวถึงประวัติพระพุทธศาสนาสมัยต่างๆ โดยแบ่งเนื้อหาออกเป็น ๑๑ บท^{๓๕} คือ

- บทที่ ๑ การทำสังคายนาครั้งที่ ๑
- บทที่ ๒ การทำสังคายนาครั้งที่ ๒
- บทที่ ๓ การทำสังคายนาครั้งที่ ๓
- บทที่ ๔ การรับฉลองเจดีย์บรรพตวิหาร
- บทที่ ๕ การทำสังคายนาครั้งที่ ๔
- บทที่ ๖ การจารึกพระไตรปิฎก
- บทที่ ๗ การแปลอรรถกถาพระไตรปิฎก
- บทที่ ๘ พรรณนาฎีกาพระไตรปิฎก
- บทที่ ๙ พรรณนาพระเถระผู้แต่งคัมภีร์ทั้งหมด
- บทที่ ๑๐ พรรณนาอานิสงส์การแต่งพระไตรปิฎก
- บทที่ ๑๑ พรรณนาอานิสงส์ของการฟังธรรม

๖.๖ วรรณกรรมบาลีในยุครัตนโกสินทร์

วรรณกรรมบาลีในยุครัตนโกสินทร์ ในวงการศึกษาคัมภีร์กล่าวถึงผลงานของสมเด็จพระวันรัตน์ วัดพระเชตุพลวิมลมังคลาราม(วัดโพธิ์) ในรัชกาลที่ ๑ แต่งเป็นภาษามคธหรือภาษาบาลี ในยุครัตนโกสินทร์มีอยู่ด้วยกัน ๓ คัมภีร์^{๓๕} คือ

๑. จุลยพุทธกาลวงศ์ พงศาวดารกรุงศรีอยุธยา
๒. มหาพุทธกาลวงศ์ ว่าด้วยเรื่องราวราชอิราฐ
๓. สังคีตยวงศ์ ว่าด้วยการทำสังคายนาพระไตรปิฎก

^{๓๕} ไกรวดี มโนรัตน์, วรรณคดีบาลี ๑, หน้า ๑๔๑.

๑. จุลยยุทธกาลวงศ์

จุลยยุทธกาลวงศ์ เป็นผลงานของสมเด็จพระวันรัตน์ วัดพระเชตุพน องค์ที่เป็นอาจารย์ของสมเด็จพระปฐมบรมมหาชนก ประเมินว่า น่าจะแต่งในสมัยรัชกาลที่ ๑ เพราะผู้แต่งได้ถึงมรณภาพ ในต้นสมัยรัชกาลที่ ๒ ส่วนเนื้อหาสาระในจุลยยุทธกาลวงศ์ อาจสรุปได้เป็น ๒ ส่วนดังนี้

ส่วนที่ ๑ เริ่มต้นด้วยเจ้านครเชียงรายยกทัพไปปราบเจ้าเมืองสโงคที่ประกาศตนเป็นอิสระจากนครเชียงราย แต่ต้องกลับเป็นฝ่ายพ่ายแพ้ จึงอพยพผู้คนหนีมาทางสยาม ประเทศ และสร้างนครใหม่ขึ้นชื่อว่า นครไตรตรึงษ์ ณ ปากใกล้เมืองกำแพงเพชร ตามคำแนะนำของท้าวสักกะผู้แปลงตนเป็นสมาดาบส ภายหลังมีกษัตริย์สืบสันตติวงศ์ต่อมาสามสี่พระองค์

ส่วนที่ ๒ ว่าด้วยพระเจ้าอุทุมพรสถาปนากรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานีพร้อมทั้งทรงราชาภิเษกเป็นปฐมบรมกษัตริย์ทรงพระนามว่า พระรามาธิบดีที่ ๑ ต่อมาพระราเมศวรและขุนหลวงพระงั่ว (พระบรมราชาธิราช) ไปปราบกัมพูชาที่ไม่ยอมเป็นเมืองขึ้นของกรุงศรีอยุธยา ทรงสถาปนาวัดพุทไธสวรรย์ และวัดป่าแก้วเป็นวัดประจำรัชกาล ภายหลังมีกษัตริย์ผลัดเปลี่ยนกันครองราชย์หลายพระองค์

๒. คัมภีร์สังคีตยวงศ์

คัมภีร์สังคีตยวงศ์นี้ จากคำนำของกรมศิลปกรกล่าวว่า แต่งโดยสมเด็จพระวันรัตน์ วัดพระเชตุพน ในรัชกาลที่ ๑ แต่งขึ้นเมื่อครั้งดำรงสมณศักดิ์ที่พระพิมลธรรม เมื่อ พ.ศ. ๒๓๓๒ เพื่อเป็นการเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช เนื่องในโอกาสที่พระไตรปิฎกที่โปรดให้สังคายนาเสร็จเรียบร้อยแล้ว โดยแต่งเป็นคัมภีร์ไบลานภาษามคธ ๗ ผูก เนื้อเรื่องเป็นพงศาวดารของบ้านเมืองประกอบกัน

ต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๖ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กรรมการหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร เลือหาหนังสือที่เป็นประโยชน์ทางพุทธศาสนา และนาฏศาสตร์อย่างละหนึ่งเรื่องสำหรับพระราชทานเป็นที่ระลึก งานพระราชทานเพลิงพระศพสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธออุษธรธาดิถก กรมขุนเพชรบูรณ์ อินทราชัยกรรมการหอสมุดฯ ได้เลือกคัมภีร์สังคีตยวงศ์ ซึ่งได้ขอให้พระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาลลักษณ์) แปลเป็นไทย มีอรรถและคำแปลครบบริบูรณ์และได้จัดพิมพ์เป็นครั้งแรกด้วย

คัมภีร์สังคีตยวงศ์ที่ว่าด้วยการสังคายนาพระไตรปิฎกตั้งแต่พระพุทธเจ้าปรินิพพาน จนถึงที่สุดได้ทำในกรุงรัตนโกสินทร์ แบ่งเนื้อหาออกเป็น ๕ ปริจเฉท แต่ละปริจเฉทมีเนื้อหาพอสรุปได้ดังนี้

ปริจเฉทที่ ๑ ว่าด้วยสังคายนาในชมพูทวีป ๓ ครั้ง

- ๑) นมัสสนกถา คำนมัสการ ✓
- ๒) อารัมภกถา คำปรารภเบื้องต้น ✓
- ๓) สังเขปกถา ว่าด้วยสังคีติกถาโดยย่อ ✓
- ๔) วิตถารกถา ว่าด้วยสังคีติกถาโดยพิสดาร ✓
- ๕) ปฐมสังคีติกถา ว่าด้วยเรื่องพระมหากัสสปเถระประชุมพระสงฆ์ ๕๐๐ ทำสังคายนาครั้งแรก
- ๖) ทุตติยสังคีติกถา ว่าด้วยพระยสเถระประชุมพระอรหันต์ ๗๐๐ ทำสังคายนาครั้งที่ ๒
- ๗) ตติยสังคีติกถา ว่าด้วยพระโมคคัลลีบุตรติสสเถระประชุมพระอรหันต์ ๑๐๐๐ ทำสังคายนาครั้งที่ ๓

ปริจเฉทที่ ๒ ว่าด้วยสังคายนาในชมพูทวีป ๔ ครั้ง

- ๑) จตุตถสังคีติกถา ว่าด้วยพระมหินทเถระประชุมพระอรหันต์ทั้งหลายสังคายนาครั้งที่ ๔
- ๒) ปัญจมสังคีติกถา ว่าด้วยพระภิกษุสงฆ์ประชุมกันสาธยายพระธรรมวินัยและยกขึ้นสู่โบลาน เป็นสังคายนาครั้งที่ ๕
- ๓) ปฏิกัตตยเลขนา ว่าด้วยจารพระไตรปิฎกลงในโบลาน นับเป็นสังคายนาครั้งที่ ๖
- ๔) สัตตมธัมมวินัยสังเคหะ ว่าด้วยกระทำอัตรวรรณา นับเป็นสังคายนาครั้งที่ ๗

ปริจเฉทที่ ๓ ลังกาทีปราชวงษ์ ว่าด้วยประดิษฐานพระพุทธศาสนาในลังกาทวีป

- ๑) พระมหินทเถระให้สามเณรหนุ่มไปเชิญพระรากขวัณเณรจากดาวดึงษ์มาสู่ลังกาทวีป
- ๒) พระนางสังฆมิตตาเถรี เชิญพระโพธิพิกุลมาสู่ศรีลังกา
- ๓) พระมหินทเถระเข้าสู่พระนิพพาน

- ๔) เรื่องประดิษฐานพระทันตธาตุเบ็องขวา
- ๕) เรื่องพระนลาฏธาตุเสด็จมาศรีลังกา
- ๖) เรื่องสร้างมหายังคสถูป
- ๗) เรื่องสร้างพระมริจเจตีย์
- ๘) เรื่องสร้างโลหปราสาท
- ๙) เรื่องสร้างพระสุวรรณมาลิกเจตีย์
- ๑๐) ไปดูการุฬหลังคิตี ว่าด้วยพระอรหันต์ ๗๐๐ องค์ จารพระพุทธรูปจนขึ้นสู่
ใบลาน
- ๑๑) เรื่องราชวงศ์กถาและประดิษฐานพระพุทธรูปศาสนา

ปริจเฉทที่ ๔ ว่าด้วยพระพุทธรูปทันตธาตุไปประดิษฐานในประเทศต่างๆ

- ๑) เรื่องพระวามทันตธาตุไปประดิษฐานในลังกาทวีป
- ๒) เรื่องพระพุทธรูปที่ติดเถระกับพระพุทธรูปโมฆเถระไปแปลศัพท์ภาษาที่เกาะลังกาแล้ว
นำพระธาตุมาประดิษฐานไว้ในชมพูทวีป

ปริจเฉทที่ ๕ ว่าด้วยพระราชา ๕๐๐ องค์

- ๑) เรื่องแรกสร้างเมืองหริภุญชัย
- ๒) เรื่องนางจามเทวีได้เสวยราชในเมืองหริภุญชัย
- ๓) เรื่องก่อกองพระเจดีย์แข่งขันเพื่อชิงชัยในระหว่างสงคราม
- ๔) เรื่องการผูกขึ้นแห่งพระมหาธาตุในเมืองหริภุญชัย
- ๕) เรื่องลำดับวงศ์พระเจ้าอาทิตย์จราช
- ๖) เรื่องอานิสงส์อันพระโบราณกษัตริย์ได้บำเพ็ญมา

ปริจเฉทที่ ๖ ว่าด้วยราชวงศ์ในชมพูทวีปและลาววงศ์

- ๑) เรื่องลำดับวงศ์พระเจ้ามังรายมหาราช
- ๒) เรื่องพระสุมนเถระได้พระธาตุแต่สุโขทัยมาไว้เมืองสัชฌาย
- ๓) เรื่องพระเจ้ากิลนาราชส่งทูตไปเชิญพระสุมนเถระมาทำสังฆกรรมที่นพพิลปุระ
- ๔) เรื่องพระสีหปติมาเสด็จมาเมืองเชียงราย
- ๕) เรื่องพระกิลนาราชสร้างบุบผารามวิหาร ถวายพระสุมนเถระ
- ๖) เรื่องสีหศาสนาได้ดำเนินมาถึงเมืองหริภุญชัย

- ๗) เรื่องพระสุรสีห์ได้สถาปนาพระธาตุเจดีย์เก่าในเมืองนพพิลินคร
- ๘) เรื่องพระเจ้าสิริธรรมจักรพรรดิราชาธิราช ผูกพัทธสีมาสมมติ
- ๙) เรื่องพระรัตนปติมาเจ้าประดิษฐานในสยามประเทศ
- ๑๐) เรื่องพระราชาทิโลกอาราธนาให้พระภิกษุสงฆ์ชำระพระธรรมวินัย คือสังคีติครั้งที่ ๘
- ๑๑) เรื่องบังเกิดขึ้นแห่งพระสิขิพุทธปติมา
- ๑๒) เรื่องสร้างพระปติมาด้วยแก่นไม้จันทร์
- ๑๓) เรื่องก่อกำแพงศิลาเมืองหริภุญชัย
- ๑๔) เรื่องลำดับลาววงศราช

ปริจเฉทที่ ๗ ว่าด้วยทศราชวงศ์กรุงศรีอยุธยา

- ๑) เรื่องทศราชวงศ์ครั้งที่ ๑
- ๒) เรื่องลำดับราชวงศ์ครั้งที่ ๒
- ๓) เรื่องลำดับราชวงศ์ครั้งที่ ๓
- ๔) เรื่องพระนครถึงความพินาศใหญ่

ปริจเฉทที่ ๘ ว่าด้วยการสร้างกรุงรัตนโกสินทร์

- ๑) ว่าด้วยเหตุการณ์ต่างๆ และสังคีติที่ ๙

ปริจเฉทที่ ๙ ว่าด้วยอานิสงส์และความปรารถนา

- ๑) เรื่องอานิสงส์ต่างๆ และพระเจดีย์ต่างๆ และปัญจอันตรธาน
- ๒) เรื่องความปรารถนาของผู้แต่งสังคีตियวงศ์

จึงกล่าวได้ว่า วรรณกรรมบาฬีในประเทศไทยมีวิวัฒนาการมายาวนานมานับตั้งแต่พระพุทธศาสนาได้เริ่มมาประดิษฐานในประเทศไทย เมื่อ ๒,๐๐๐ กว่าปีมาแล้ว เมื่อพระโมคคัลลิตบุตรและพระเจ้าโคกมหाराชส่งพระธรรมทูต อันมีพระโสณะกับพระอุตตระเป็นหัวหน้ามายังดินแดนสุวรรณภูมิ นักปราชญ์บนแผ่นดินนี้ก็ได้ผลิตงานเขียนเป็นภาษาบาลีอย่างต่อเนื่องกันในลักษณะต่างๆ ทั้งประเภทเอกสารประวัติศาสตร์ ในรูปจารึก พงศาวดาร ตำนาน ประวัติศาสตร์ ฯลฯ ประเภทวิเคราะห์ธรรมในรูปทีปนี อรรถโยชนา สังคหะ และประเภทงานประพันธ์เบ็ดเตล็ด รวมแล้วไม่น้อยกว่าร้อยเรื่อง

สรุปท้ายบท

วรรณกรรมภาษาบาลี ในยุคก่อนสุโขทัย ยุคสุโขทัย ยุคล้านนา และยุครัตนโกสินทร์ เป็นศิลาจารึกบันทึกไว้เป็นหลักฐานทั้งเรื่องการสร้างพระพุทธรูปที่สำคัญประวัติพระเถระหรือพระราชาที่ปกครองนครในสมัยนั้นแต่วรรณคดีบาลีขึ้นหลายเรื่องเป็นยุคทองของวรรณคดีบาลีที่ท่านได้สร้างผลงานไว้ ทำให้ผู้ศึกษาสามารถค้นหาความเป็นจริงตามหลักฐานที่น่าเชื่อถือได้ว่ามีจารึกไว้ในหลักศิลาจารึก หรือพงศาวดาร ตามโบราณสถานต่างๆ ที่ได้ค้นพบ ที่นักปราชญ์ราชบัณฑิตทั้งหลายได้แปลออกมาเป็นภาษาไทย ให้นักศึกษารุ่นหลังได้ศึกษาเป็นแนวทางที่จะนำไปสู่การค้นคว้า อ้างอิงได้

วรรณกรรมไทย ก็เป็นอีกแบบหนึ่งที่นักปราชญ์ท่านได้ค้นคว้ามาจากหลักคำสอนทางด้านพระพุทธศาสนา เพื่อเป็นคติสอนใจให้ชาวพุทธได้นำไปเป็นแนวปฏิบัติ ล้วนแต่เป็นคำสอนที่เกิดประโยชน์ ให้ชาวพุทธได้ฉุกคิดว่า สามารถเป็นแม่แบบนำไปปฏิบัติ และหล่อหลอมความเป็นไทยได้อย่างกลมกลืน

จากที่กล่าวถึงรายละเอียดของวรรณกรรมบาลีในประเทศไทยมาข้างต้น แสดงให้เห็นว่า วรรณกรรมภาษาบาลีและวรรณกรรมภาษาไทยของพระพุทธศาสนาเถรวาท เป็นรากฐานในการพัฒนาภูมิปัญญาของคนในชาติ เป็นบ่อเกิดแห่งปราชญ์ราชบัณฑิตเกิดวรรณกรรม ฯลฯ ภูมิคุ้มกันให้พระพุทธศาสนามีความเจริญรุ่งเรืองมาโดยลำดับ

คำถามท้ายบท

๑. หลักฐานที่แสดงถึงความเป็นวรรณคดีบาลีในยุคอนสุโขทัย ได้แก่ สถานที่แห่งใดและหลักฐานนั้นมีอะไร ที่แสดงความเป็นวรรณกรรมบาลีก่อนสุโขทัย ขอทราบรายละเอียด
๒. ศิลจารึกวัดป่าม่วง จังหวัดสุโขทัยกับคัมภีร์รัตนพิมพวงศ์ มีความเหมือนหรือแตกต่างกันอย่างไร อธิบาย
๓. นิทานพุทธลีลางีถือว่าเป็นวรรณกรรมบาลีสำคัญยุคล้านนา อยากทราบว่าลักษณะสำคัญที่แสดงความเป็นวรรณกรรมบาลียุคนี้อย่างไร อธิบาย
๔. ปัญญาสชาดก มีสาระสำคัญอย่างไร
๕. วรรณกรรมบาลีที่สำคัญในยุคอยุธยา มีอะไรบ้าง และวรรณกรรมบาลียุคนี้มีลักษณะสำคัญอย่างไร
๖. คัมภีร์สังคีตยวงค์เป็นวรรณกรรมบาลียุครัตนโกสินทร์แบ่งออกเป็นกี่ปริจเฉท แต่ละปริจเฉทว่าด้วยเรื่องอะไร และขอให้ท่านอธิบายสาระสำคัญในปริจเฉทที่ ๑ มาให้ละเอียด

เอกสารอ้างอิงประจำบท

- กรมศิลปกร. **ตำนานพระแก้วมรกต**. พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๕๑๙.
- ไกรวุฒิ มะโนรัตน์. **วรรณคดีบาฬี ๑**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เจริญ สนิทวงศ์การพิมพ์, ๒๕๔๙.
- จำเนียร แก้วกู่. **หลักวรรณคดีบาฬีวิจารณ์**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์, ๒๕๓๙.
- ปรมาณูชิตชินโนรส, สมเด็จพระ. **พระปฐมสมโพธิกถา**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ หจก. รุ่งเรืองสาส์นการพิมพ์, ๒๕๓๖.
- เปลื้อง ณ นคร. **ประวัติวรรณคดีไทย**. กรุงเทพมหานคร : ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๔๕.
- พระติฎฐกฐาภายเถระ. **มิลินทปัญหาปกรณ์**. แปล. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๔๐.
- พระธรรมปิฎก(ป.อ.ปยุตโต). **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**. กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐.
- พระพุทธโฆษาจารย์. **สมณุตตปาสาทิกานามวินยภูจกถา(ปจโม ภาโค)**. กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๑.
- พระรัตนปัญญาเถระ. **ชินกาลมาลีปกรณ์**. แปล. กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐.
- พระสิริมงคลจารย์. **จักรวาลที่ปณี**. กรุงเทพมหานคร : หจก. เซ็นทรัลเอ็กซ์เพรสศึกษาการพิมพ์, ๒๕๒๓.
- พัฒน์ เพ็งผลา. **ประวัติวรรณคดีบาฬี**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๓๕.
- พิฑูรย์ มลิวัลย์ และไสว มาลาทอง. **ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา**, พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๓๓.
- วนรัตน์, สมเด็จพระ (ในรัชกาลที่๑). **สังคีตยวงค์**. แปลโดยพระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาลลักษณ์). กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ศิวพร, ๒๕๒๑.
- สมเด็จพระวณรัตน์ วัดพระเชตุพน ในรัชกาลที่ ๑, **สังคีตยวงค์**. แปลโดยพระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาลลักษณ์). กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ศิวพร, ๒๕๒๑.

สิริวัฒน์ คำวันสา,รศ. **ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาในประเทศไทย**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์บริษัทสหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๑.

สุภาพรรณ ณ บางช้าง, รศ.ดร. **ประวัติวรรณคดีบาลีในอินเดียและลังกา**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๖.

----- **วิวัฒนาการงานเขียนภาษาบาลีในประเทศไทย : จารึกตำนาน พงศาวดาร
สาส์น ประกาศ**. กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๙.

----- **ไวยากรณ์บาลี**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๓๘.

เสถียรโพธิ์นันทะ. **ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาฉบับมุขปาฐะภาค ๒**. กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

เสนาะ ผดุงจิตร. **ความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับวรรณคดีบาลี**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๒.

บทที่ ๗

คุณค่าของวรรณกรรมบาลีต่อสังคมไทย

ผศ.ดร.ประชาวิชต์ โพธิประชา

อาจารย์บุญส่ง ธรรมคิวนนท์

วัตถุประสงค์การเรียนรู้ประจำบท

เมื่อได้ศึกษาเนื้อหาในบทนี้แล้ว ผู้ศึกษาสามารถ

๑. อภิปรายคุณค่าวรรณคดีด้านหลักคำสอนได้
๒. บอกคุณค่าวรรณคดีด้านภาษาไทยได้
๓. อธิบายคุณค่าวรรณคดีด้านประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาได้
๔. อธิบายคุณค่าวรรณคดีด้านวรรณกรรมไทยได้
๕. เปรียบเทียบคุณค่าวรรณคดีด้านศิลปวัฒนธรรมไทยได้
๖. อภิปรายคุณค่าวรรณคดีด้านคติความเชื่อของสังคมไทยได้

ขอบข่ายเนื้อหา

- ความนำ
- คุณค่าด้านหลักคำสอน
- คุณค่าด้านประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา
- คุณค่าด้านภาษาไทย
- คุณค่าด้านวรรณกรรมไทย
- คุณค่าด้านศิลปะและวัฒนธรรมไทย
- คุณค่าด้านคติความเชื่อของสังคมไทย

๗.๑ ความนำ

เป็นที่ทราบกันว่า วรรณกรรมบาฬีเป็นหนังสือที่ทรงคุณค่าต่อวิถีชีวิตของคนไทยมาเป็นเวลานานแล้ว หากกล่าวเฉพาะคำว่าคุณค่าแล้วในที่นี้หมายถึงสิ่งที่ดีมีความดีงาม มีความสำคัญ ควรแก่การยกย่องและได้รับการยอมรับว่ามีในสิ่งนั้นหรือบุคคลนั้นอย่างแท้จริง จนทำให้มีค่ามีราคาสูงหรือมีค่าจนไม่อาจตีค่าเป็นราคาได้หรือพูดกันว่าหาค่ามิได้

ดังนั้น คุณค่าของวรรณกรรมบาฬี จึงมีความหมายที่หมายถึงสิ่งที่ดี มีความดีงาม มีความสำคัญควรแก่การยกย่องและได้รับการยอมรับว่ามีค่าราคาสูงหรือหาค่ามิได้ ซึ่งก่อให้เกิดผลกระทบต่อสังคมไทยอย่างกว้างขวาง เพราะสังคมไทยเป็นสังคมชาวพุทธ วัฒนธรรมประเพณีต่างๆ ทุกภาคของประเทศ ถือได้ว่าวรรณกรรมบาฬีมีอิทธิพลต่อพฤติกรรมของคนในสังคมไทยทั่วประเทศ ถ้าจะเปรียบสังคมไทยเป็นต้นไม้ยืนต้นขนาดใหญ่ มีกิ่งใหญ่ ๓ กิ่ง คือ กิ่งชาติ กิ่งศาสนาและกิ่งพระมหากษัตริย์ วรรณกรรมบาฬี เป็นแก่นของกิ่งศาสนาพระไตรปิฎก เป็นหลักสำคัญของคำสอนในพระพุทธศาสนา วรรณกรรมบาฬีคือหลักคำสอนของพระพุทธศาสนาที่มีการเรียบเรียงตามลำดับกันมาจนถึงชั้น อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา โยชนา ฯลฯ เหล่านี้เป็นต้น ถือได้ว่ามีคุณค่าต่อสังคมไทยเป็นอย่างมาก

๗.๒ คุณค่าด้านหลักคำสอน

ในพุทธประวัติเล่าว่า เมื่อพระพุทธเจ้าตรัสรู้แล้วใหม่ๆ ทรงรำพึงถึงสิ่งที่พระองค์ทรงค้นพบหรือตรัสรู้ว่าเป็นคุณธรรมที่ลึกซึ้ง เห็นได้ยาก รู้ตามได้ยาก สงบ ประณีต ไม่อาจหยั่งรู้ด้วยวิธีแห่งตรรกะ ละเอียด วิสัยบัณฑิต เท่านั้นที่จะรู้ได้ ส่วนปุถุชนผู้ยังเริงรมย์ในอาลัยยินดี ชื่นชมในอาลัย จะมาเห็นเรื่องลึกซึ้งอย่างหลักอภิปัจจยตา คือปฏิจจสมุปบาทธรรม เป็นที่สงบสังขารสละคืนอุปธิ ลึกลับค้นหา ลึกลับกำหนด บรรลุนิพพานได้อย่างไร ถ้าจะทรงแสดงธรรมจะพึงเห็นน้อยเปล่าหาผู้ติดตามไม่ได้แน่ จึงโน้มพระทัยที่จะไม่แสดงธรรมโปรดเวไนยสัตว์ แต่ด้วยทรงมีพระมหากรุณาต่อสรรพสัตว์ทั้งยังจำแนกความแตกต่างแห่งสรรพสัตว์ได้ว่า บางพวกมีกิเลสธุลีน้อย มีธุลีในตามาก มีอินทรีย์แก่กล้า มีอินทรีย์อ่อน มีอาการดี มีอาการทราม สอนให้รู้ได้ง่าย สอนให้รู้ได้ยาก บางพวกมองเห็นปรโลกและโทษว่าน่ากลัวก็มี บางพวกมองเห็นไม่เห็นปรโลก ทรงเปรียบเหมือนดอกบัวบางชนิดจมอยู่ในน้ำ บางชนิดอยู่เสมอน้ำ บางชนิดอยู่พ้นน้ำ จึงทรงแสดงธรรมโปรดเวไนยสัตว์ในสถานที่ต่างๆ ตลอด ๔๕ พรรษาแห่งพระชนม์ชีพของพระองค์ พุทธธรรมที่ทรงแสดงนั้น มีลักษณะทั่วไปสรุปได้ ๒ อย่าง คือ

๑) มัชฌิมนิเทศนา หลักความจริงสายกลาง เป็นคำสอนที่ว่าด้วยความจริงตามแนวของเหตุผลบริสุทธิ์ตามกระบวนการของธรรมชาติ นำมาแสดงเพื่อประโยชน์ในทางปฏิบัติในชีวิตจริงเท่านั้น ไม่ส่งเสริมที่จะเข้าถึงสัจธรรมด้วยวิถีถกเถียงสร้างทฤษฎีต่างๆ ขึ้นแล้วยึดมั่นปกป้องทฤษฎีนั้นๆ ด้วยการแก่งความจริงทางปรัชญา

๒) มัชฌิมาปฏิบัติ ขอบปฏิบัติสายกลาง เป็นหลักการครองชีวิตของผู้ฝึกอบรมตน ผู้รู้เท่าทันชีวิตไม่หลงมกมาย มุ่งผลสำเร็จ คือ ความสุข สะอาด สว่าง สงบ เป็นอิสระ ที่สามารถมองเห็นได้ในชีวิตนี้ ในทางปฏิบัติความเป็นทางสายกลางนี้สัมพันธ์กับองค์ประกอบอื่นๆ เช่น สภาพความเป็นจริงของบรรพชิต หรือ คฤหัสถ์ เป็นต้น

มัชฌิมนิเทศนาและมัชฌิมาปฏิบัติ สามารถกำหนดคุณค่าด้านหลักคำสอนที่สำคัญมากมาย ดังต่อไปนี้^๑

๑) ชั้นที่ ๕

ชั้นที่ ๕ หมายถึงส่วนประกอบ ๕ ประการที่รวมกันเข้าเป็นชีวิตพระพุทธศาสนา เชื่อว่าหากเรานำชีวิตของคนสักคนหนึ่งมาแยกส่วนประกอบดู จะพบว่า ประกอบด้วยส่วนประกอบสำคัญ ๕ ประการนี้ คือ

(๑) รูปชั้นที่ ๕ ส่วนที่เป็นรูป ได้แก่ร่างกาย พฤติกรรม และคุณสมบัติต่างๆ ของส่วนที่เป็นร่างกาย ตลอดจนสภาวะที่ปรากฏเป็นอารมณ์ประสาทสัมผัสทั้ง ๖ รูปชั้นที่ ๕ ประกอบขึ้นจากมหาภูตรูป ๔ (หรือธาตุ ๔) และอุปาทายรูป ๒๔

(๒) เวทนาชั้นที่ ๕ ส่วนที่เป็นการเสวยอารมณ์ ได้แก่ ความรู้สึก สุข ทุกข์ หรือเฉยๆ ซึ่งเกิดจากผัสสะทางประสาททั้ง ๖

(๓) สัญญาชั้นที่ ๕ ส่วนที่เป็นความกำหนดได้หมายรู้ ได้แก่ กำหนดรู้อารมณ์เครื่องหมายลักษณะต่างๆ อันเป็นเหตุให้จำอารมณ์นั้นๆ ได้

(๔) สังขารชั้นที่ ๕ ส่วนที่เป็นความปรุงแต่ง ได้แก่ คุณสมบัติต่างๆ ของจิตที่มีเจตนาเป็นตัวนำ ซึ่งแต่งจิตให้ตี ชั่ว กลางๆ

^๑ ไกรวุฒิ มะโนรัตน์, วรรณคดีบาลี ๑, (กรุงเทพมหานคร : จรัญสนิทวงศ์การพิมพ์, ๒๕๔๔), หน้า ๑๔๔-๑๔๖.

(๕) วิญญาณชั้นที่ส่วนที่เป็นเครื่องรู้แจ้งอารมณ์ ได้แก่ ความรู้แจ้งอารมณ์ทางประสาททั้ง ๖ (อายตนะ ๖) คือ การเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การรู้รส การรู้สัมผัสทางกายและการรู้อารมณ์ทางใจ

พระพุทธศาสนามีทัศนะว่า ชีวิต (รวมทั้งโลกและสรรพสิ่งในโลกซึ่งเกิดจากการรวมตัวกันของชั้น ๕ นั้น ย่อมเปลี่ยนแปลงและเสื่อมสลายไปตามกฎไตรลักษณ์

๒) ไตรลักษณ์

ไตรลักษณ์ หมายถึงลักษณะ ๓ ประการ คือ

- (๑) อนิจจา ความเป็นของไม่เที่ยง
- (๒) ทุกขตา ความเป็นทุกข์ หรือภาวะทนอยู่ไม่ได้
- (๓) อนัตตตา ความเป็นของไม่ใช่ตัวตน

๓) ปฏิจสุมุปาบท

ปฏิจสุมุปาบท หมายถึงกฎแห่งการเกิดขึ้นอย่างอิงอาศัยกันของสิ่งทั้งหลาย ในรูปของเหตุและผลต่างๆ กันไปไม่มีที่สิ้นสุด หรือกฎปัจจัยสัมพันธ์ พระพุทธเจ้าทรงนำมาแสดงในรูปของกฎธรรมชาติที่ไม่เกี่ยวกับการอุบัติของศาสดาทั้งหลาย ใจความหลักของปฏิจสุมุปาบท อธิบายเหตุปัจจัยของสรรพสิ่ง ทั้งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิต ทั้งรูปธรรม และนามธรรม ให้ความความจริงในแง่ต่างๆ

หลักปฏิจสุมุปาบทที่พระพุทธเจ้าทรงนำมาแสดงนั้น เมื่อใช้กับสิ่งที่ไม่มีชีวิต เราเรียกว่า “กฎธรรมชาติ” เป็นกฎที่มีอยู่เอง เป็นอยู่เอง เป็นอิสระ ไม่ขึ้นกับปัจจัยอื่น ไม่มีใครสร้าง หรือกำหนดขึ้น ไม่อยู่ภายใต้อาณัติของใครหรืออะไรทั้งสิ้น เรียกตามภาษาบาลีว่า “นิยาม” หมายถึงระเบียบกฎเกณฑ์อันแน่นอน แบ่งเป็น ๕ กลุ่ม คือ

- (๑) อุตุนิยาม กฎธรรมชาติ เกี่ยวกับปรากฏการณ์ทางวัตถุ เช่น ลมฟ้าอากาศ ฤดูกาล
- (๒) พีชนิยาม กฎธรรมชาติ เกี่ยวกับการสืบพันธุ์ หรือพันธุ์กรรม เช่น หลักความจริงที่ว่า หวานพืชเช่นใดย่อมได้ผลเช่นนั้น

- (๓) จิตตนิยาม กฎธรรมชาติ เกี่ยวกับการทำงานของจิต เช่นเมื่ออารมณ์กระทบประสาทจะมีการรับรู้ขึ้น กระบวนการทำงานของจิตคือ เมื่อมีอารมณ์มากระทบ ภวังคจิตไหว (ภวังคจลนะ) ภวังคจิตขาดตอน(ภควังค-ปัจเฉท) ขึ้นสู่วิถีรับอารมณ์วิ่งไป ๑๗ ขณะ แล้วดับลง
- (๔) กรรมนิยาม กฎธรรมชาติ เกี่ยวกับพฤติกรรมมนุษย์ คือกระบวนการก่อการกระทำและการให้ผลของการกระทำ
- (๕) ธรรมนิยาม กฎธรรมชาติเกี่ยวกับสัมพันธ์และอาการที่เป็นเหตุเป็นผลของสิ่งทั้งหลาย เรียกว่า ความเป็นไปตามธรรมดา เช่น สิ่งทั้งหลายมีความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไปเป็นธรรมดา กฎธรรมนิยามเป็นที่รวมแห่งกฎ ๔ ข้อข้างต้น

ในบรรดานิยามทั้ง ๕ ข้อนั้น ในแง่ของมนุษย์ กรรมนิยามนับว่าเป็นกฎที่สำคัญที่สุด เพราะเป็นเรื่องของมนุษย์โดยตรง ดังพุทธพจน์ที่ว่า “กมฺมุนา วตฺตติ โลโก” แปลว่า สัตว์โลกเป็นไปตามกรรม หรือโลกเป็นไปเพราะกรรม ดังนั้น กรรมจึงเน้นเรื่องสำคัญยิ่งเรื่องหนึ่งในพระพุทธศาสนา

๔) กรรม

กรรม มีความหมายตามรูปศัพท์ว่า การกระทำ มีความหมายตามเนื้อหาว่า การกระทำที่ประกอบด้วยเจตนา ตามพระพุทธพจน์ที่ว่า “ภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุนี้ เรากล่าวเจตนาว่าเป็นตัวกรรม บุคคลคิดแล้วจึงกระทำด้วยกายวาจาใจ” คำว่าเจตนา ตามพระพุทธพจน์นี้ได้แก่ เจตจำนง ดังนั้น กรรมในทางพระพุทธศาสนา จึงหมายถึงกรรมที่ประกอบด้วยเจตนาคือเจตจำนง แบ่งกรรมประเภทต่างๆได้ดังนี้

- (๑) จำแนกตามทางที่แสดงออกมี ๓ ทาง คือ กายกรรม การกระทำทางกาย วจีกรรม การกระทำทางวาจา และมโนกรรม การกระทำทางใจ
- (๒) จำแนกตามคุณภาพของธรรมที่เป็นมูลเหตุ มี ๒ มูลเหตุ คืออกุศลกรรม การกระทำที่ไม่ดี กรรมชั่ว หมายถึงการกระทำที่เกิดจากเหตุชั่ว คือ โลภะ โทสะ หรือโมหะ, กุศลกรรม การกระทำที่ดี กรรมดี หมายถึงการกระทำที่เกิดจากเหตุดี คือ อโลภะ อโทสะ หรือ อโมหะ

- (๓) จำแนกตามสภาพที่สัมพันธ์กับผล มี ๔ คือ กรรมดำ มีวิบากดำ หมายถึง กรรมชั่ว มีผลชั่ว, กรรมขาว มีวิบากขาว หมายถึงกรรมดี มีผลดี, กรรมทั้งดำทั้งขาว มีวิบาก ทั้งดำทั้งขาว หมายถึงกรรมดีบ้างชั่วบ้าง เช่น การกระทำของมนุษย์ทั่วไป, กรรมไม่ดำ ไม่ขาว มีวิบากไม่ดำ ไม่ขาว หมายถึงเจตนาเพื่อละกรรมทั้ง ๓ อย่างข้างต้น โดยองค์ธรรม หมายถึง โพชฌงค์ ๗ อริยมรรคมีองค์ ๘
- (๔) จำแนกตามเวลาที่ให้ผล มี ๔ คือ ภุญญธรรมเวทนิยกรรม กรรมที่ทำงาน ในขณะที่แห่งชวนจิตดวงแรกและให้ผลปัจจุบันคือชาตินี้ ถ้าไม่มีโอกาสให้ผลในชาตินี้ก็กลายเป็นอโหสิกรรมไม่มีผลต่อไป, อุปัชฌายเวทนิยกรรม กรรมที่ทำในขณะที่แห่งชวนจิตดวงสุดท้ายและจะให้ผลในภพที่จะไปเกิด คือในภพหน้า ถ้าไม่มีโอกาสให้ในภพหน้าก็กลายเป็นอโหสิกรรม, อปรเวทนิยกรรม กรรมที่ทำในขณะที่แห่งชวนจิตที่ ๒-๖ และจะให้ในภพต่อไป ได้โอกาส เมื่อใดได้ผลเมื่อนั้น ไม่กลายเป็นอโหสิกรรมตราบเท่าที่ยังอยู่ในสังสารวัฏ, อโหสิกรรม กรรมซึ่งไม่ได้โอกาสที่จะให้ผลภายในเวลาที่จะออกผลได้ เมื่อล่วงเวลานั้นไปก็ไม่ให้ผลอีกต่อไป
- (๕) จำแนกโดยหน้าที่ มี ๕ คือ ชนกกรรม กรรมที่เป็นตัวนำไปเกิด, อุปัตถัมภกรรม กรรมที่เข้าช่วยสนับสนุนชนกกรรม, อุปปีฬกรรม กรรมที่บีบคั้นซึ่งอยู่ตรงข้ามกับชนกกรรม ให้ผลบีบคั้นชนกกรรมและอุปัตถภกกรรม, อุปฆาตกรรมกรรมตัดรอนอยู่ฝ่ายตรงข้ามที่กำลังแรงเข้าตัดรอนความสามารถของกรรมอื่นที่มีกำลังน้อยกว่า
- (๖) จำแนกตามลำดับความแรงในการให้ผล มี ๔ คือ คุรุกรรม กรรมหนัก ให้ผลแรง ในฝ่ายดี ได้แก่ สมာปติ ๘ ในฝ่ายชั่ว ได้แก่ อนันตริยกรรม คือ ฆ่าบิดา ฆ่ามารดา ฆ่าพระอรหันต์ ทำร้ายพระพุทธเจ้าจนถึงพระโลหิตห้อขึ้น(สังฆเภท), พหุลกรรม หรืออาจิณณกรรม กรรมที่ทำมากหรือกรรมชินทำสิ่งสมจนเคยชินเป็นนิสัย, อาสันนกรรม กรรมจวนเจียนได้แก่ กรรมที่ทำระลึกขึ้นได้เมื่อใกล้ตาย, กตัตตากรรม กรรมสัปดาห์ทำกรรมทำด้วยเจตนาอ่อน

๕) สังสารวัฏ

สังสารวัฏ คือ การเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในโลก^๒ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ไตรวัฏ หมายถึงวงจร ๓ ส่วนของปัจจุสมุปบาท ซึ่งหมุนเวียนสืบทอดต่อกันไป ทำให้มีการเวียนว่ายตายเกิดหรือวงจรแห่งทุกข์ ได้แก่

- (๑) กิเลสวัฏ ประกอบด้วยอวิชชา ตัณหา อุปาทาน
- (๒) กรรมวัฏ ประกอบด้วยสังขาร ภพ
- (๓) วิปากวัฏ ประกอบด้วยวิญญูณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนาชาติ ชรามรณะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาสะ

เรียกไตรวัฏโดยย่อว่า กิเลส กรรม และวิปาก ซึ่งประกอบกันเข้าเป็นวงจรหมุนเวียนต่อกันไม่มีที่สิ้นสุด คือ กิเลสเป็นเหตุให้ทำกรรม เมื่อทำกรรมก็ได้รับวิบาก คือผลของกรรมนั้น อันเป็นปัจจัยให้เกิดกิเลส แล้วทำกรรมหมุนเวียนต่อไปอีก เช่น เกิดกิเลสอยากได้ของเขา จึงทำกรรมด้วยการลักของเขา มา ประสบวิบากคือได้ของนั้นมา เสพเสวยสุขเวทนา ทำให้มีกิเลสเหิมใจอยากได้รุนแรงและมากยิ่งขึ้น จึงยิ่งทำกรรมมากขึ้น หรือในทางตรงกันข้ามถูกขัดขวาง ได้รับทุกข์เวทนาเป็นวิบาก ทำให้เกิดกิเลส คือโทสะแค้นเคือง แล้วพยายามทำกรรมคือประทุษร้ายเขา เมื่อเป็นอย่างนี้ วงจรจะหมุนเวียนต่อไปไม่มีที่สิ้นสุด^๓

๖) อริยสัจ ๔

อริยสัจ แปลว่าความจริงอันประเสริฐ ความจริงของพระอริยะ ความจริงที่ทำให้ผู้เข้าถึงเป็นพระอริยะ มี ๔ อย่าง คือ^๔

- (๑) ทุกขอริยสัจ ได้แก่ ความเกิด ความแก่ ความตาย การประจวบกับสิ่งอันไม่เป็นที่รัก การพลัดพรากจากสิ่งทีรัก ความไม่สมปรารถนา โดยย่อคือ อุปาทานขันธ ๕ เป็นทุกข์

^๒ พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพฯ : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๓), หน้า ๓๑๗.

^๓ พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๖, หน้า ๘๖-๘๗

- (๒) ทุกขสมุทัยอริยสัจ ได้แก่ ตัณหา ๓ คือ กามตัณหา ภวตัณหา และ วิภวตัณหา
- (๓) ทุกขนิโรธอริยสัจ ได้แก่ การดับตัณหาได้โดยไม่มีส่วนเหลือ การสละคืน การสลัดคืน การพ้นไป การไม่อาลัยอีกต่อไปในตัณหา
- (๔) ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ ได้แก่ อริยมรรคมีองค์ ๘ อันเป็นทาง ปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์

อริยสัจ ๔ นี้มีชื่ออีกอย่างหนึ่งว่า สามุกกัณฐิกาธรรมเทศนา หมายถึงพระธรรมเทศนา ที่พระพุทธองค์ทรงยกขึ้นแสดงเองโดยไม่ต้อง ประารภคำถามหรือการทูลขอของผู้ฟังอย่างการ แสดงธรรมเรื่องอื่นๆ

๗) อริยมรรคมีองค์ ๘

มรรค คือทางแห่งการดับทุกข์ หรือข้อปฏิบัติเพื่อเข้าถึงที่สุดแห่งทุกข์ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า มัชฌิมาปฏิปทา แปลว่า “ทางสายกลาง” เพราะเป็นข้อปฏิบัติที่ไม่เอียงเข้าหา ที่สุด ๒ ข้าง คือ กามสุขัลลิกานุโยค และอัตตakilมณานุโยค^๔ มีองค์ประกอบ ๘ อย่าง แต่ละองค์ประกอบมีอธิบาย ดังนี้

- (๑) สัมมาทิฎฐิ เห็นชอบ ได้แก่ การรู้เข้าใจอริยสัจ ๔ เห็นไตรลักษณ์ รู้กุศล และอกุศลมูล กับกุศลและอกุศลมูล หรือเห็นปัจจุสมุปบาท
- (๒) สัมมาสังกัปปะ ดำริชอบ ได้แก่ การดำริในการออกจากกาม ในการ ไม่เบียดเบียน และในการไม่พยาบาท
- (๓) สัมมาวาจา เจรจาชอบ ได้แก่ วาสุจจริต ๔ คือ การงดเว้นจากการพูดเท็จ พูดส่อเสียด พูดคำหยาบ และพูดเพ้อเจ้อ
- (๔) สัมมากัมมันตะ การทำชอบ ได้แก่ กายสุจจริต ๓ คือ การงดเว้นการฆ่า สัตว์ การลักทรัพย์ และการประพฤติดิฉิดในกาม

^๔ วิ.ม. (ไทย) ๔ / ที.ม. (บาลี). ๑๐/๓๘๖/๒๖๐.

^๕ วิ.ม. (บาลี) ๔/๑๓/๑๓-๑๔.

^๖ ที.ม. (บาลี) ๑๐/๔๐๒/๒๖๖-๒๖๘.

- (๕) สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีพชอบ ได้แก่ การเว้นจากมิจฉาชีพ ๕ คือ การค้าอาวุธ การค้ามนุษย์ การค้าสัตว์ที่ใช้เป็นอาหาร การค่าน้ำเมา และการค้ายาพิษ รวมทั้งสิ่งเสพติดทุกชนิด
- (๖) สัมมาวายามะ พยายามชอบ ได้แก่ ปธาน หรือสัมมัปปธาน ๔ คือ เพียรปิดกั้นบาปอกุศลที่ยังไม่เกิดมิให้เกิดขึ้น เพียรละบาปอกุศลที่เกิดขึ้นแล้ว เพียรทำกุศลที่ยังไม่เกิดให้เกิดมีขึ้น และเพียรรักษากุศลที่เกิดขึ้นแล้วให้ตั้งมั่นและให้เจริญยิ่งขึ้นไป
- (๗) สัมมาสติ ระลึกชอบ ได้แก่ สติปัฏฐาน ๔ โดยกำหนดพิจารณากาย เวทนา จิต และธรรม ให้เห็นตามความเป็นจริง
- (๘) สัมมาสมาธิ ตั้งจิตมั่น ได้แก่ ฌาน ๔

องค์ประกอบ ๘ อย่างของมรรคสามารถจัดเข้าเป็นประเภทต่างๆ ตามสภาวะที่เป็นธรรมประเภทเดียวกันและเจตนารมณ์ของการนำไปใช้ดังนี้จัดเข้าในธรรมชั้น (หมวดธรรม) ๓ คือ สीलชั้น สมาริชั้น และปัญญาชั้น อันเป็นการจัดหมวดหมู่ตามสภาวะที่เป็นธรรมประเภทเดียวกัน ได้แก่

- (๑) จัดสัมมาทิฐิ และสัมมาสังกัปปะ เป็นหมวดปัญญา หรือ ปัญญาชั้น
- (๒) จัดสัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ และสัมมาอาชีวะ เป็นหมวดศีลหรือสीलชั้น
- (๓) จัดสัมมาวายามะ สัมมาสติ และสัมมาสมาธิ เป็นหมวดสมาธิ หรือ สมาริชั้น

๘) ไตรสิกขา^๗

ไตรสิกขา แปลว่า สิกขา ๓ คำว่า สิกขา แปลว่า การศึกษา การสำเหนียก การฝึก ฝึกปรือ ฝึกอบรม ได้แก่ ข้อปฏิบัติที่เป็นหลักสำหรับฝึกอบรมกาย วาจา จิตใจ และปัญญา ให้เจริญงอกงามยิ่งขึ้นไปจนบรรลุจุดหมายสูงสุด คือความหลุดพ้นหรือนิพพาน มี ๓ ประการ คือ

^๗ พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณ-ราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒), หน้า ๖๐๓-๖๐๔.

- (๑) อธิศีลสิกขา การฝึกอบรมในด้านความประพฤติ ระเบียบวินัย ให้มีสุจริตทางกาย วาจา และอาชีวะ
- (๒) อธิจิตตสิกขา การฝึกอบรมทางจิต การปลูกฝังคุณธรรม สร้างเสริมคุณภาพจิต และรู้จักใช้ความสามารถของกระบวนการสมาธิ
- (๓) อธิปัญญาสิกขา การฝึกอบรมทางปัญญาขั้นสูง ทำให้เกิดความรู้แจ้งที่สามารถชำระจิตใจให้บริสุทธิ์หลุดพ้นเป็นอิสระโดยสมบูรณ์

ไตรสิกขานี้ เรียกว่าเป็น พหุธัมมิกถา คือคำสอนที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงบ่อย และมีพุทธพจน์แสดงความต่อเนื่องกันของกระบวนการฝึกอบรม ที่เรียกว่าไตรสิกขา ดังนี้

“ศีลมีลักษณะอย่างนี้ สมาธิมีลักษณะอย่างนี้ ปัญญามีลักษณะอย่างนี้ สมาธิอันบุคคลอบรมโดยมีศีลเป็นฐานย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มาก ปัญญาอันบุคคลอบรมโดยมีสมาธิเป็นฐาน ย่อมหลุดพ้นโดยสิ้นเชิงจากอาสวะทั้งหลาย คือ กามาสวะ ภวาสวะ และอวิชชาสวะ”^๘

ไตรสิกขานี้ บางครั้งพระพุทธองค์ทรงแสดงเป็นคำสอนภาคปฏิบัติ ดังปรากฏเป็นส่วนสำคัญอยู่ในหลักโอวาทปาติโมกข์ มี ๓ ข้อ คือ^๙

- (๑) การละเว้นความชั่วทั้งปวง (สพฺพปาปสฺส อกรณํ)
- (๒) การบำเพ็ญความดีให้มีพร้อม (กุสลสุสฺสุปฺปทา)
- (๓) การชำระจิตใจของตนให้บริสุทธิ์ (สจฺจิตฺตปริโยทปนํ)

การละเว้นความชั่วทั้งปวงตามข้อ ๑ หมายถึงการเว้นจากกรรมชั่ว อันเป็นทางนำไปสู่ความเสื่อม ความทุกข์ หรือทุกข์^{๑๐} ตามหลักอกุศลกรรมบถ ๑๐ การบำเพ็ญความดีให้มีพร้อมในข้อ ๒ หมายถึงการทำความดีอันเป็นทางนำไปสู่ความสุขความเจริญหรือสุคติ^{๑๑} ตามหลัก

^๘ ที.ปา (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๗๒.

^๙ ที.ม.(บาลี) ๑๐/๑๕๔/๘๖.

^{๑๐} ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๖๐/๔๓๑; ม.ม. (ไทย), ๑๒/๔๔๕/๔๘๒-๔๘๓.

^{๑๑} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๒, (กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๒๓๔-๒๓๕.

กุศลกรรมบถ ๑๐ ส่วนการชำระจิตของตนให้บริสุทธิ์ในข้อ ๓ หมายถึงการปฏิบัติสมถกัมมัฏฐาน และวิปัสสนากัมมัฏฐาน^{๑๒} เพื่อมุ่งขจัดกิเลสต่างๆที่นอนเนื่องอยู่ในจิตใจ (อนุสัยกิเลส) เช่น โลภะ โทสะ โมหะ เป็นต้น ให้หมดสิ้น เป็นการดับกิเลสสิ้นทุกข หรือบรรลุพระนิพพาน ในที่สุด^{๑๓}

หลักธรรมต่างๆบางประการข้างต้นนี้ จะเห็นว่ามีชื่อต่างกันมากมาย แต่ไม่ว่าจะมีชื่อใด ๆ ก็ล้วนสัมพันธ์เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน เพราะสืบเนื่องมาจากหลักสัจธรรมเดียวกัน คือ อิทัปปัจจยตาและเป็นไปเพื่อจุดหมายเดียวกัน คือ จุดมุ่งหมายของชีวิต ที่เรียกว่า อตถะ ๓ ประการ คือ^{๑๔}

(๑) ทิฏฐัมมิกัตถะ จุดหมายชั้นตาเห็นหรือประโยชน์ปัจจุบันที่มุ่งหมายกันในโลกนี้ ได้แก่ ลาภ ยศ สุข สรรเสริญ หรือทรัพย์สิน ฐานะ เกียรติ ไม้ตรี ชีวิตคู่ครองที่เป็นสุข เป็นต้น การจะดำเนินชีวิตเพื่อให้เข้าถึงจุดหมายระดับนี้ได้จะต้องประพฤติตามหลักธรรมที่เป็นไปเพื่อได้ทิฏฐัมมิกัตถะ คือประโยชน์ในปัจจุบัน

(๒) สัมปรายิกัตถะ จุดหมายชั้นเลยตาเห็น หรือประโยชน์เบื้องหน้าที่เป็นคุณค่าของชีวิตด้านใน เป็นหลักประกันภัยชีวิตในอนาคตและภพหน้าที่เรียกว่าชีวิตหลังความตาย ซึ่งการบรรลุจุดหมายถึงขั้นนี้ได้ จะต้องปฏิบัติตามหลักธรรมสัมปรายิกัตถะ คือประโยชน์เบื้องหน้า

(๓) ปรมัตถะ จุดหมายสูงสุดคือนิพพานหรือประโยชน์อย่างยิ่งในพระพุทธศาสนา คือการมีปัญญารู้เท่าทันความจริง เข้าถึงธรรมชาติของโลกและชีวิตซึ่งปรมัตถะนี้ สามารถเข้าถึงได้ด้วยการพัฒนาที่เรียกว่า “พัฒนา” คือ กายภาวนา จิตตภาวนา และปัญญาภาวนา

ตามคติของพระพุทธศาสนา จุดหมายของชีวิตทั้งสามระดับนี้นั้นบุคคลควรดำเนินชีวิตให้บรรลุอย่างน้อย ๒ ชั้น คือ ระดับ ทิฏฐัมมิกัตถะและสัมปรายิกัตถะ ผู้ใดประสบจุด

^{๑๒} ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๔/๒๕๖.

^{๑๓} พระมหาบุญชิต สุตโปรง, “ศึกษาวิเคราะห์คุณสมบัติของพระอรหันต์ในพระพุทธศาสนานิกายเถรวาท”, วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต : (บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๓๖), หน้า ๔๗.

^{๑๔} ชุ.จุ.(ไทย) ๓๐/๑๔๔/๑๖๘.

มุ่งหมายถึง ๒ ชั้นแล้ว ท่านยกย่องผู้นั้นว่าเป็นบัณฑิต ผู้ดำเนินชีวิตด้วยปัญญา ดังพุทธพจน์ที่กล่าวไว้ว่า

“บัณฑิตไม่ประมาทจึงยึดเอาไว้ซึ่งอัตตะ ๒ ประการ คือ ภิภูธัมมิกัตตะและสัมปรายิกัตตะ คนที่เรียกว่า เป็นปราชญ์ เป็นบัณฑิตเพราะบรรลุอัตตะ”

จึงกล่าวได้ว่า คุณค่าด้านหลักคำสอนของวรรณคดีบาฬีนั้น มีพื้นฐานมาจากการตรัสรู้ อริยสัจธรรมของพระพุทธเจ้า คือมัชฌิมนิเทศนา และมัชฌิมาปฏิปทา^{๑๕} โดยเริ่มจากการก้าวออกจากกระบวนการของธรรมชาติสู่วิถีการปฏิบัติของมนุษย์ที่ทำให้เกิดผลตามกระบวนการดับทุกข์ด้วยการได้บรรลุประโยชน์สุขในแต่ละระดับ

๗.๓ คุณค่าทางด้านประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา

นับจากปัจจุบันมองย้อนไปเมื่อหลังกว่า ๒,๖๐๐ ปีมาแล้ว ณ ดินแดนทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือแห่งชมพูทวีป อันมีนามว่ามคธรัฐ พระพุทธศาสนาได้อุบัติขึ้นโดยพระสมณโคตมพุทธเจ้า ผู้ทรงมีพระนามเดิมว่า เจ้าชายสิทธัตถะมกุฏราชกุมารในพระเจ้าสุทโธทนะและพระนางเจ้าสิริมหามายาแห่งกรุงกบิลพัสดุ์ เป็นศาสดา พระพุทธองค์ทรงค้นพบโมกขธรรมหลังจากที่ได้แสวงหาเป็นเวลา ๖ ปี และนับตั้งแต่บัดนั้นเป็นต้นมา ทรงได้เผยแผ่หลักคำสอนเพื่อการออกจากกองทุกข์แห่งมวลสรรพสัตว์ ให้ขจรขยายไปทั่วทุกสารทิศ ขจัดความร้อนรุ่มจากอำนาจของกิเลส ไปรยปรายความจำเริญของกระแสแห่งธรรมะหยั่งลงสู่จิตใจของมวลมนุษยชาติตลอดทั่วพื้นเมฆนทีดล จวบจนถึงวันดับขันธปรินิพพาน คงเหลือไว้เพียงพระธรรมคำสอนอันบริสุทธิ์ให้พุทธบริษัทได้ศึกษาปฏิบัติสืบทอดต่อกันมา

เมื่อสิ้นพระบรมศาสดาแล้ว เหล่าภิกษุสงฆ์สาวกได้ร่วมกันรวบรวมพระธรรมวินัย ซึ่งเป็นคำสอนของพระพุทธองค์เมื่อคราวดำรงพระชนม์ชีพอยู่ จัดเป็นหมวดหมู่ให้ครบถ้วน

^{๑๕} พระมหาไกรวุฒิ มะโนรัตน์, “สังคมอุดมคติ : ศึกษาเปรียบเทียบแนวความคิดในคัมภีร์พระไตรปิฎกและคัมภีร์อนาคตวงศ์”, วิทยานิพนธ์ ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต : บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๔๔), หน้า ๑๓.

บริบูรณ์ และแบ่งหน้าที่ในการศึกษาทรงจำ เพื่อการรักษาพระพุทธรูปจะอันถูกต้องสมบูรณ์ให้คงอยู่ตลอดไป ซึ่งการรวบรวมพระธรรมคำสอนที่กระทำขึ้นในครั้งแรกนี้ เรียกว่าการทำปฐมสังคายนา

แต่เมื่อเวลาผ่านไปไม่นาน ความคิดเห็นที่ขัดแย้งกันอันเนื่องมาจากการตีความพระธรรมวินัยระหว่างหมู่สงฆ์สาวกก็เริ่มเกิดขึ้นและเพียงไม่กี่ปีพุทธศตวรรษที่ ๑ ก็เกิดความแตกแยกขึ้นอย่างชัดเจน จนนำไปสู่การทำสังคายนาครั้งที่ ๒ ซึ่งการทำสังคายนาในครั้งนี้มีผลทำให้สังฆมณฑลแบ่งออกเป็น ๒ ฝ่าย ฝ่ายหนึ่งเรียกว่า สลวีหรือเถรวาท และอีกฝ่ายหนึ่งเรียกว่า มหาสังฆิกะ ยังผลให้สังฆมณฑลทั้ง ๒ ฝ่าย แตกออกเป็นนิกายย่อยๆ รวมกันทั้งสิ้นถึง ๑๘ นิกาย^{๑๖}

จากหนังสือพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขากล่าวว่

“...ครั้นพระพุทธศาสนาล่วงมาถึง ๒๑๘ ปี ครั้นนั้นเหล่าเดียรถีย์เข้าปลอมบวชในพระพุทธศาสนา พระโมคคัลลีบุตรติสสเถระเจ้ายังพระเจ้าศรีธรรมโศกราชให้เรียนรู้ในพุทธสมัย แล้วชำระสีกเดียรถีย์เสียถึง ๖๐,๐๐๐ ยังพระศาสนาให้บริสุทธิ์แล้ว พระโมคคัลลีบุตรติสสเถระ จึงเลือกพระอรหันต์อันทรงพระปฏิสัมภิทาญาณ ๑,๐๐๐ องค์กระทำสังคายนาพระไตรปิฎกในอโศการามวิหาร ใกล้กรุงปาตลีบุตรมหานคร มีพระเจ้าศรีธรรมโศกราชเป็นศาสนูปถัมภก ๙ เดือนจึงสำเร็จการตติยสังคายนา

ครั้นพระพุทธศาสนาล่วงมาถึง ๒๓๘ ปี พระมหินทเถระเจ้าออกไปสู่ลังกาทวีป บวชกุลบุตรให้เล่าเรียนพระปริยัติธรรม คือหยั่งรากพระพุทธศาสนาลงในเกาะลังกาแล้ว พระชีนาสพทั้ง ๓๘ องค์มีพระมหินทเถระ และพระอิริฎฐเถระเป็นประธาน กับพระสงฆ์ซึ่งทรงพระปริยัติธรรม ๑๐๐ รูป กระทำสังคายนาพระไตรปิฎก ในมณฑลอุปลารามวิหาร ในกรุงอนูราธบุรี มีพระเจ้าทเวานัมปิยติสสะเป็นศาสนูปถัมภก ๑๐ เดือนจึงสำเร็จการจตุตถสังคายนา...”^{๑๗}

^{๑๖} อภิ.ก. (ไทย) ๓๗/-/๑๑-๑๖, (คำปรารภ), ไกรวุฒิ มะโนรัตน์, วรรณคดีบาลี, หน้า ๑๗๑-๑๗๓.

^{๑๗} ไกรวุฒิ มะโนรัตน์, วรรณคดีบาลี, หน้า ๑๗๕-๑๗๖.

๗.๔ คุณค่าด้านภาษาไทย

คุณค่าทางด้านภาษาของวรรณคดีบาลีที่มีอิทธิพลต่อภาษาไทย สรุปได้ ๕ ประการ คือ^{๑๘}

๑) อิทธิพลต่อระบบเสียงภาษาไทย แยกได้เป็น ๒ ประการ คือ

(๑) ทำให้ไทยมีพยัญชนะควบกล้ำเพิ่มขึ้นอีก ๑ หน่วยเสียง คือ เสียง ทร (เดิมมี ๑๑ หน่วยเสียง) เช่น ในคำจันทรา ภัทรา โดยที่เดิม ‘ทร’ เราออกเสียงเป็น ซ ทั้งสิ้น ในคำไทย

(๒) ทำให้เสียงไทยมีพยัญชนะท้ายคำเพิ่มขึ้น ๒ เสียง คือ ส และ ล (เดิมมี ๘ เสียง) เช่น ในคำกัลยา เป็นต้น

๒) อิทธิพลต่อการสร้างคำไทย แยกได้ ๒ ประการ คือ

(๑) ภาษาไทยสร้างคำโดยการประสมและเรียงคำขยายไว้ข้างหลัง ส่วนภาษาบาลี-สันสกฤต สร้างคำโดยใช้หลักการของกิตก์ สมาส ดัทธิต และลงอุปสรรค และปกติจะเรียงคำขยายไว้ข้างหน้า เมื่อภาษาบาลี-สันสกฤตปะปนอยู่ในภาษาไทยนานเข้า ไทยจึงรับวิธีการสร้างคำโดยเรียงคำขยายไว้ข้างหน้าของบาลีมาใช้โดยไม่รู้ตัว เช่น เพ็งโกชนา รัตนาเฟอร์นิเจอร์ คิงส์ภูษา พาหุหัต ราชวังสรรพสิ่ง ฯลฯ

(๒) การสร้างคำโดยลงอุปสรรค เป็นวิธีการสร้างคำโดยนำอุปสรรคบาลีมาเติมหน้าคำไทย หรือคำยืมภาษาอื่นมาใช้ เช่น พระสังฆาธิการ พระอธิการ อนุภาชาติ อนุกระเบียด ฯลฯ

๓) อิทธิพลต่อการสร้างสำนวนไทย แยกได้ ๒ ประการ คือ

(๑) ยถา-ตถา ฉันใดฉันนั้น, ตโต ปฏฺจาย ตั้งแต่นั้นมา, ปรโลกํ ไปสู่ปรโลก, ยถา กมฺมํ คโต ไปตามยมถากรรม ฯลฯ

(๒) ได้จากวิภัตตินาม (บุพบท) สำนวนไทยมักละบุพบทแต่สำนวนบาลีจะต้องมีบุพบทอยู่ด้วยเสมอ ดังตัวอย่างสำนวนจากปฐมาวิภัตติ (อันว่า) ทุตฺตยาวิภัตติ (ซึ่ง) และฉนฺนวิภัตติ (แห่ง) เช่นสำนวนไทยว่า “อันว่าสุคติภูมิที่สำคัญยิ่งนัก คือ มหาสระปทุมทิพย์สถาน

^{๑๘} สุภาพร มากแจ้ง, ภาษาบาลี-สันสกฤตในภาษาไทย, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์, ๒๕๓๕), หน้า ๑๕๔-๑๖๐.

เป็นอุปติภพสำหรับรองรับวิญญาณแห่งบรรดาสาธุชนผู้ประกอบกุศลจรรยามีใจผ่องแผ้วสุจริตให้ถือเอาซึ่งปฏิสนธิจิต”

๔) อิทธิพลต่อการออกเสียงคำไทย แยกได้ ๒ ประการ คือ

(๑) ออกเสียงอย่างคำสมาส การออกเสียงเนื่องกันในคำสมาสภาษาบาลี-สันสกฤต เป็นเหตุให้คำประสมหรือคำมากพยางค์ของไทยออกเสียง อะ ที่เสียง อะ ที่ท้ายพยางค์แรกด้วย เช่น อลวน (อ่านว่า อน-ละวน) และ

(๒) ออกเสียงพยัญชนะอุสมะ (ศ,ษ,ส) พยัญชนะอุสมะในภาษาบาลี-สันสกฤต ออกเสียงเป็นเสียงเสียดแทรกแม้เมื่ออยู่ท้ายคำ อิทธิพลของการออกเสียงพยัญชนะอุสมะนี้ ทำให้ไทยออกเสียง -ส/-ส ท้ายคำเป็นเสียงเสียดแทรกไปด้วย ทั้งในคำที่รับมาจากภาษาบาลีและคำไทย ตัวอย่างเช่น พัสตุ, สัสติ, มัสมัน, อัสดง, หัสตินทร์, พิสตาร, มัสลิน, ตรัสรู้ ฯลฯ

๕) อิทธิพลต่อการเขียนคำไทย แยกได้ ๒ ประการ คือ

(๑) การลากข้อความโดยการเขียนคำให้มีรูปคล้ายกับรูปคำภาษาบาลี-สันสกฤตทั้งที่เป็นคำภาษาอื่น เช่น คำเดิม คือ “พณ” ไทยเขียนเป็น “พณฺ” ความหมายถึง “ชนิด” เป็นต้น

(๒) การใช้แนวเทียบผิดโดยใช้คำบาลีเป็นแนวเทียบ ทำให้เขียนคำไทยหรือคำบาลี-สันสกฤตเองผิด เช่น คำถูก คือ “หิง” เทียบจาก “หิงสา” เขียนผิดเป็น “หิงส์” เป็นต้น

ในบรรดาอิทธิพลของภาษาบาลี-สันสกฤต จากวรรณคดีบาลี ต่อภาษาไทย ๕ ประการนี้ อิทธิพลข้อสาม คือ อิทธิพลต่อสำนวนภาษาไทยเป็นอิทธิพลที่ไทยได้รับจากภาษาบาลีโดยตรง^{๑๙}

๗.๕ คุณค่าด้านวรรณกรรมไทย

ประเทศไทย มีวัฒนธรรมที่แสดงถึงความรุ่งเรืองในประวัติศาสตร์ มีเอกลักษณ์ ศักดิ์ศรีและความสามัคคี นำความเป็นปึกแผ่นมั่นคง มีพระมหากษัตริย์เป็นผู้ปกครอง และเป็นศูนย์รวมหัวใจของชนในชาติ มีพระพุทธศาสนาเป็นธงชัยในการดำเนินวิถีชีวิตของสังคมไทย

^{๑๙} ไกรวุฒิ มะโนรัตน์, วรรณคดีบาลี ๑, หน้า ๑๙๒-๑๙๓.

กระแสวัฒนธรรมไทย สืบทอดได้อย่างต่อเนื่องและมั่นคง นับตั้งแต่ก่อนยุคสุโขทัยมาจนถึงปัจจุบัน การศึกษาวัฒนธรรมทางภาษาเป็นส่วนหนึ่งในสาขาศิลปะว่าด้วยเรื่องวรรณกรรม วรรณคดี ดนตรี วิจิตรศิลป์ เป็นต้น เอกลักษณะในทางวรรณกรรมของไทย มีการสืบต่อมาตามยุคตามสมัย มีนักปราชญ์ราชบัณฑิตมากมายที่สรรค์สร้างบทประพันธ์ วรรณกรรมไว้ให้อนุชนรุ่นหลังได้ศึกษา ซึ่งเป็นการสืบทอดมรดกทางภาษาอันเป็นวัฒนธรรมที่เชื่อมโยงจิตใจของคนไทย ให้ซาบซึ้งในคุณค่าของรส วรรณกรรม วรรณคดี และแนวคิดที่เป็นภาษิตสั่งสอน สร้างสรรค์ สื่อสารความหมายตกทอดกันมาจนถึงปัจจุบัน

ความเจริญที่เป็นวัฒนธรรมมีลักษณะที่เป็นมรดกสังคม (Social heritage) มีองค์ประกอบที่สำคัญ คือ ความรู้ที่สามารถถ่ายทอดในการศึกษาอบรมมีความเป็นระเบียบเรียบร้อยเป็นขนบธรรมเนียมประเพณีของการดำเนินชีวิตและสร้างลักษณะของกลุ่มชนที่บูรณาการ (Integrate) ลักษณะหรือวิถีทางการประเพณีการปฏิบัติตนเป็นลักษณะเฉพาะที่มีชื่อเรียกว่า เอกลักษณะของชาติ^{๒๐} สิ่งนั้นก็คือ “ภาษา” นั่นเอง ภาษาเป็นแกนสำคัญยิ่งในความเจริญก้าวหน้าของประเทศชาติ แต่คนจำนวนมากไม่นึกถึงความสำคัญอันลึกซึ้งของภาษา ทั้งในส่วนที่เกี่ยวข้องกับวัฒนธรรม ความเจริญของจิตใจและบ้านเมือง ทั้งนี้เพราะเกี่ยวข้องกับความรู้จักสามัคคีของชนในชาติ ในการสื่อสาร เพื่อให้รู้ความหมาย ความเข้าใจ ความรู้ของการใช้ภาษา และความหมายที่ตรงประเด็นอย่างชัดเจน

จริงอยู่ มนุษย์เป็นผู้ค้นคิดคำขึ้นมาใช้ มีความหมายที่ชัดเจน แต่มนุษย์บางกลุ่มจะนิยมหรือไม่นั้น ขึ้นอยู่กับผลประโยชน์ที่จะเกิดขึ้นมา เช่น ภาษาบาลีอันเป็นภาษาของพระพุทธเจ้า จะมีค่านิยมเกี่ยวกับความหลังศักดิ์สิทธิ์ ถ้าเป็นชาวพุทธก็นิยมตั้งชื่อบุตรชาย-หญิงให้เป็นสิริมงคล ดังนั้น ภาษาจึงเป็นเครื่องมือสื่อสารของมนุษย์โดยอาศัยกิริยาท่าทางสีหน้าประกอบคำพูด และกำหนดคิดค้นขึ้นมาเพื่อเป็นสื่อความหมายระหว่างมนุษย์ ต่อมามนุษย์รู้จักใช้ภาษาลายลักษณ์อักษรมาใช้เขียนเป็นลายสือหรือตัวอักษร ภาษาต่างๆ จึงถูกยืมมาจากภาษาอื่นมาใช้ แต่ยังคงอรรถปริยลักษณะของภาษาของตนไว้ เช่น ภาษาไทย นำคำมาจากภาษาบาลี สันสกฤต เขมร เป็นต้น หรือนำเรื่องราววรรณกรรมต่างๆ มาจากอินเดีย เป็นต้น

^{๒๐} ประภาศรี สีหอำไพ, วัฒนธรรมทางภาษา, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔), หน้า ๕.

ภาษาจึงเป็นเครื่องมือของการสื่อสาร ก่อให้เกิดความเข้าใจ ความหมายตรงกัน เป็นสื่อกลางในการสืบทอดและเป็นหลักฐานทางวัฒนธรรม ทำให้สามารถศึกษาถ่ายทอดและนำมาอนุรักษ์และสร้างสรรค์วัฒนธรรม อันเป็นมรดกทางสังคมสืบทอดกันไปเรื่อยๆ หรือเรียกว่า วัฒนธรรมทางวรรณกรรมสืบทอดกันมา ซึ่งหมายถึงวัฒนธรรมทางวัตถุและวัฒนธรรมที่ไม่ใช่ทางวัตถุ อันได้แก่ ศาสนา ศิลปะ จรรยาซึ่งปรากฏเป็นวัตถุหรือกิจกรรมพิธีการ โดยมีความมุ่งหมายในทางวรรณกรรม เพื่อเป็นความบันเทิงในรสและความรู้สึกสะเทือนใจ เพื่อประโยชน์ทางวัฒนธรรมที่ได้ศึกษาลักษณะภาษา เนื้อหา รวมทั้งลักษณะของวัฒนธรรมในแต่ละยุคตามเนื้อเรื่อง และเพื่อให้รู้จักชีวิตจิตใจของเพื่อนมนุษย์ได้ดีขึ้น เพราะวรรณกรรมหรือวรรณคดีมีความเกี่ยวข้องกับความรู้สึกนึกคิดวิถีชีวิตและประสบการณ์ของผู้ประพันธ์ด้วย^{๒๑}

วรรณกรรมก็ดี วรรณคดีก็ดี เป็นศิลปะซึ่งแสดงด้วยภาษาหรือถ้อยคำ การแสดงออกนั้นมี ๒ ลักษณะ คือ

๑) นิพจน์ (Expresion) คือผู้บอกความแสดงออก โดยมุ่งแสดงถึงความรู้สึกนึกคิดของตนเองออกมาเป็นสำคัญ หรือเป็นพวกจินตนิยม

๒) นิรูป (Representation) คือผู้บอกข้อความมุ่งแสดงภาพตามที่เป็นจริงหรือเป็นพวกสัจนิยม (Realism)^{๒๒}

ดังนั้น วรรณกรรมก็ดี วรรณคดีก็ดี ที่เป็นวรรณศิลป์ ซึ่งเป็นการสื่อสาร (Communication) ที่ให้ทั้งนิพจน์และนิรูปแก่ผู้อ่าน คือแสดงทั้งความรู้สึกและภาพให้ผู้อ่านรู้สึกและเห็นตามผู้ประพันธ์ โดยเหตุนี้ วรรณกรรมก็ดี วรรณคดีก็ดี จึงถือกันเป็นสัญลักษณ์ (Symbol) ที่แสดงถึงความรู้สึกนึกคิด สะท้อน ส่องภาพจากจินตนาการของผู้ประพันธ์

วรรณกรรม จึงถือว่าเป็นงานเขียนงานประพันธ์ทั้งที่ถ่ายทอดเป็นลายลักษณ์อักษรและด้วยวาจารวมทั้งงานสร้างสรรค์ทางศิลปะที่ใช้ภาษาเป็นสื่อ ทุกเนื้อหาและรูปแบบ การแบ่งลักษณะวรรณกรรม ถ้าแบ่งตามเนื้อเรื่องจะมีลักษณะเป็นประเภทบันเทิงคดี ซึ่งเป็นเรื่องที่ผู้เขียนสร้างจินตนาการขึ้นเพื่อความเพลิดเพลินและให้ความคิดที่เป็นสาระประกอบไปด้วย และประเภทสารคดีเป็นเรื่องจริงที่ไม่ใช่สมมติ โดยให้ความรู้เป็นหลัก แสดงความคิดเห็นประกอบด้วย ในรูปแบบสากลเรียกลักษณะของบันเทิงคดีว่าเรื่องสมมติ (Fiction) และสารคดีว่าไม่ใช่เรื่องสมมติ (Non-Fiction)

^{๒๑} ประภาศรี สีหอำไพ, วัฒนธรรมทางภาษา, หน้า ๒๖.

^{๒๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๙.

การแบ่งตามคำประพันธ์ แบ่งเป็นร้อยแก้ว คือความเรียงที่ไม่ต้องมีบัญญัติคำประพันธ์ จันท์ลักษณะกำหนดไว้ กับร้อยกรอง ซึ่งต้องถูกตามบัญญัติจันท์ลักษณะ มีประโยชน์ในการใช้ ภาษา ทั้งใช้สั่งสอน ใช้สื่อสาร และใช้สร้างสรรค์ และรวมถึงความบันเทิงด้วย ตัวอย่างเช่น วรรณคดีอินเดียมีอิทธิพลต่อวรรณคดีไทยเป็นอย่างมาก ทั้งที่เป็นวรรณคดีบาลีและวรรณคดีสันสกฤต วรรณคดีบาลีที่สำคัญคือ พระไตรปิฎก มหาเวสสันดรชาดก หรือพระเจ้าสิบชาติ เป็นต้น ส่วน วรรณคดีสันสกฤต มีรามายณะ มหาภารตะ เป็นต้น เมื่อวรรณคดีเหล่านี้ เข้ามาเผยแพร่ในประเทศไทย ก็ทำให้ถ้อยคำภาษาที่ใช้อยู่ในวรรณคดีเหล่านั้นแพร่หลาย ในภาษาไทยตามไปด้วย ทั้งที่เป็นชื่อตัวละครและศัพท์ที่ใช้ในวงการวรรณคดี ตัวอย่างเช่น ราม ลักษณะ สีดา ทศกัณฐ์ ครุฑ กิณร คนธรรพ์ หิมพานต์ พระสุเมรุ ไกรลาส อโนดาต จันทันต์ ประพันธ์จันทร์ กากย์ กวี^{๒๓} เป็นต้น หรือแม้ในการแต่งหนังสือเตภูมิกถา อันเป็นเรื่องศาสนา แต่ผู้อ่านจะได้รับความรู้ เพลิดเพลินไปด้วย เช่น การพรรณนานรก สวรรค์ ป่าหิมพานต์ บาป บุญ คุณ โทษ เป็นต้น นอกจากนี้ เตภูมิกถา หรือไตรภูมิพระร่วงยังเป็นบ่อเกิดแห่งความคิดและการบันดาลใจให้กวี และศิลปินนำไปแต่งเป็นหนังสือ เขียนเป็นภาพ ปั้นเป็นรูป หรือแม้สำนวนเปรียบเทียบในภาษาไทยก็ได้มาจากเตภูมิกถาอยู่มาก เพื่อสั่งสอนให้พุทธศาสนิกชนหรือประชาชนได้รู้จักศีล เจริญ ภาวนาปัญญาไป ในที่สุด^{๒๔}

ดังนั้น คุณค่าทางด้านวรรณกรรมไทย จึงสรุปได้ว่า ช่วยให้เกิดความเข้าใจอย่าง ชาบซึ่งในการศึกษาวรรณคดี โดยเฉพาะอย่างยิ่งวรรณคดีที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนาและ วรรณคดีไทยประเภทโคลง จันท์ กากย์ กลอน เป็นต้น เพราะคำศัพท์ที่ใช้มีคำศัพท์ภาษา บาลี-สันสกฤตอยู่ เป็นจำนวนมาก และช่วยในการแต่งกากย์ โคลง จันท์ กลอน ทั้งนี้ เพราะว่ คำภาษาบาลี-สันสกฤต สามารถรักษา ครุ ลหุ ได้ดีและกินความได้มาก ทั้งสามารถนำมาแปลง เป็นครุหรือลหุได้อีกด้วย เพื่อรักษาข้อบังคับแห่งกากย์ โคลง จันท์ กลอน ไว้ให้ถูกต้อง หรือ เพื่อความไพเราะในต้นเสียง โดยมีได้เปลี่ยนแปลงไปจากความหมายเดิม จึงสรุปว่า พระไตรปิฎก ถือว่าเป็นวรรณคดีบาลี

^{๒๓} ปรีชา ทิชนพงศ์, บาลี-สันสกฤตที่เกี่ยวกับภาษาไทย, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ โอ.เอส.พริน ตัง แฮร์ส, ๒๕๓๔), หน้า ๙.

^{๒๔} มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, งานวิจัยและวรรณกรรมทางพระพุทธศาสนา, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์นวสารการพิมพ์, ๒๕๕๑), หน้า ๓๘.

๗.๖ คุณค่าด้านศิลปะและวัฒนธรรมไทย

จากวรรณกรรมบาลีก่อให้เกิดคุณค่าในหลายด้านต่อสังคมไทย ดังจะได้แสดงดังนี้

๑) ด้านศิลปะ จะปรากฏอย่างเด่นชัดทางศิลปะวัตถุ ดังต่อไปนี้

(๑) พุทธศิลป์ คือ การก่อสร้างพระพุทธรูปในแต่ละยุคแต่ละสมัย และพระพุทธรูปแต่ละปางก็มีลักษณะแตกต่างกัน เช่น ปางตรัสรู้ ปางมารวิชัย (ชนะมาร) ปางพุทธไสยาสน์ ปางแสดงปฐมเทศนา ซึ่งมีเป็นความล้ำค่าอันเป็นมรดกทางศาสนาและของโลก

(๒) สังเวชนียสถาน คือ การสร้างสถานที่ประสูติ ตรัสรู้ ปรีชาญาณ และปฐมเทศนา เกิดการสร้างงานทางศิลปะวัตถุทางพระพุทธศาสนาเป็นอย่างมาก และเป็นแบบอย่างที่ถูกดัดแปลงและเป็นสถานที่ที่ชาวพุทธไปแสวงบุญ นอกจากนั้นยังมีวัดในประเทศไทยได้จำลองมาก่อสร้างที่วัดหลายแห่งเพื่อให้พุทธศาสนิกชนได้เห็นและน้อมรำลึกเป็นพุทธานุสสติได้

(๓) ศิลปะการก่อสร้างเสนาสนะ จากพระวินัยปิฎกเกี่ยวกับการก่อสร้าง อุโบสถ สีม่า กุฏิสงฆ์ และศาสนสถานต่างๆ เช่น อุโบสถ ต้องมีขนาดอย่างเล็กสุดต้องให้พระสงฆ์ ๒๑ รูปนั่งได้ แต่ใหญ่สุดไม่ได้กล่าวไว้ชัดเจน และสร้างด้วยศิลปะอันงดงามล้ำเลิศทำให้เกิดคุณค่าทางศิลปะเป็นที่ปลุกศรัทธาต่อผู้พบเห็น

๒) ด้านวัฒนธรรมไทย จากวรรณกรรมบาลีมากมายหลายเรื่อง ส่งผลทางคุณค่าด้านวัฒนธรรม ซึ่งในที่นี้จะกล่าวถึงเฉพาะในส่วนที่เป็นวัฒนธรรมประเพณี ดังต่อไปนี้

(๑) ประเพณีการพึ่งพิงเทศน์มหาชาติ เกิดมาจากเรื่องมหาเวสสันดรชาดก ทำให้เกิดประเพณีการพึ่งพิงเทศน์มหาชาติทั่วประเทศไทย แต่ละภาคแต่ละจังหวัดก็มีการจัดอย่างหลากหลายแต่จะต่างก็เพียงส่วนประกอบ แต่พิธีหลักๆ จะเหมือนกัน เป็นการสืบต่อวัฒนธรรมประเพณีอย่างยั่งยืน ไม่มีวันหมดไปจากประเทศไทย และทำให้ประชาชนได้รับคุณค่ามากมาย เช่น สร้างความรักความสามัคคีในสังคม อนุรักษ์วัฒนธรรมเป็นมรดกของไทย สร้างคุณธรรม เช่น เมตตาธรรม ปลุกฝังพุทธธรรมคำสอนได้อย่างต่อเนื่อง ประชาชนรักบ้านเกิด และรักสภาพแวดล้อม

(๒) ประเพณีการเผาศพ มีการเทศน์ปฐมสังคีติกา เกิดมาจากการทำปฐมสังคายนา คือ สังคายนาพระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าที่ทรงประกาศพระศาสนาเป็นระยะเวลา ๔๕ ปี เป็นครั้งแรก เมื่อพระพุทธเจ้าปรีชาญาณแล้ว มีพระมหากัสสปเถระเป็นประธาน พระอุบาลีแสดงพระวินัย พระอานนท์แสดงพระสูตรและพระอภิธรรม มีพระเจ้าอชาตศัตรูเป็น

ผู้ถวายความอุปถัมภ์ พระอริยสงฆ์ ๕๐๐ องค์เป็นการกสงฆ์ ทำอยู่ ๗ เดือน จึงเสร็จ ต่อมากลายเป็นพิธีกรรมการบำเพ็ญกุศลในการทำบุญงานศพ ประชาชนก็นิยมจัดให้มีเทศน์แจ่ง ปฐมสังคีตึกถาสมมติขึ้น เพื่อบำเพ็ญกุศลอุทิศให้บรรพชนของตน สืบเนื่องมาจนเป็นประเพณีถึงปัจจุบัน

- (๓) การกราบไหว้ การเคารพผู้ใหญ่
- (๔) การทำบุญ ๑๒ เดือน จาริต ๑๒ ครรลอง ๑๔
- (๕) การบวชเรียน
- (๖) วัฒนธรรมด้านการแต่งกาย - การเข้าชุมชน สังคม
- (๗) วัฒนธรรมที่พระราชปฏิบัติ
วัฒนธรรมที่ชาวบ้านปฏิบัติ
วัฒนธรรมการครองเรือน แต่งงาน
- (๘) วัฒนธรรมระหว่างครูกับศิษย์ เช่น พระอานนท์เคารพพระพุทธเจ้า
ไม่วางบริขารไว้ที่ประทับ พระสารีบุตรเถระเคารพพระอัสสชิ

๗.๗ คุณค่าด้านคติความเชื่อในสังคมไทย

เรื่องความเชื่อ เป็นเรื่องต่างจิตต่างใจ หรือความเห็นและความเข้าใจที่แตกต่างหลากหลาย และเกิดความเชื่อที่แตกต่างกันไปอย่างไม่มีที่สิ้นสุด และหยุดความคิดความเชื่อไม่ได้ ซึ่งมีทั้งดีและไม่ดี

ความเชื่อจากเรื่องมหาเวสสันดร เชื่อว่า ถ้าใครได้ฟังเทศน์เรื่องมหาเวสสันดร หรือมหาชาติ ๑๓ กัณฑ์แล้ว จะได้ไปเกิดในศาสนาของพระพุทธเจ้าพระนามว่า ศรีอาริยมตโดยจะมีความสุข มีความร่ำรวย มีดินกัลปพฤกษ์ ใครอยากได้อะไร เช่น เงินและทองไปสอยเอา ก็จะได้สิ่งนั้น ซึ่งความจริงเป็นปริศนาธรรม หรือเป็นบุคลาธิษฐานเพื่อให้คนมีจิตเมตตา กันมาก ๆ ขยันหมั่นเพียรก็จะมีเงินมีทองใช้มากมาย แต่บางพวกก็เชื่อว่าเป็นความจริงอย่างนั้นเลยทีเดียว คือไม่ต้องทำอะไร อยากมีเงินมีทองก็ไปสอยเอาได้

สรุปแล้ว ความเชื่อด้านนี้ ใครต้องการไปเกิดในอนาคตในศาสนาพระศรีอาริยมตโดย ก็ต้องประพฤติปฏิบัติชอบ ถือศีล ฟังธรรม โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือฟังเทศน์มหาชาติ

ความเชื่อจากเรื่องประวัติพระพุทธเจ้าที่เป็นเรื่องอภินิหารย์บางตอน เช่น เวลาประสูติทรงพระดำเนินได้ ๗ ก้าวและมีดอกบัวผุดขึ้นมารองพระบาททุกก้าวที่ทรงพระดำเนิน แล้วก็เกิดศรัทธาความเชื่อความเลื่อมใสในพระพุทธองค์ ตั้งใจประพฤติดีปฏิบัติชอบตามพุทธธรรมคำสอน

ความเชื่อจากเรื่องประวัติของพระสารีบุตร ซึ่งเป็นอัครสาวกผู้มีความกตัญญูทวดที่เป็นต้นแบบ เมื่อท่านทราบว่าพระอัสสชิผู้เป็นอาจารย์พำนักอยู่ในทิศใด ก็จะไม่นอนหลับไปทางทิศนั้น จะนอนหันศีรษะไปทางทิศนั้น เพื่อเป็นการแสดงความเคารพ ซึ่งนับเป็นตัวอย่างของอนุชนเป็นอย่างดี

สรุปท้ายบท

สังคมไทยจะมีความเป็นไทย จะมีเอกลักษณ์ จะมีวัฒนธรรมไทยเป็นที่ยอมรับกันทั่วไปไม่ได้เลย ถ้าไม่มีพระพุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำชาติ และโดยเฉพาะอย่างยิ่งในส่วนของวรรณกรรมบาลี ซึ่งได้แทรกซึมเข้าไปในจิตใจของคนไทยทุกระดับชั้น อย่างมั่นคงตลอดกาล เมื่อก้าวโดยสรุปแล้ว มีคุณค่าที่ส่งผลหลักๆ ๒ ด้าน คือ

๑) ด้านวัตถุ วรรณกรรมบาลีก่อให้เกิดคุณค่าทางศิลปกรรมสถาปัตยกรรม ประติมากรรม การก่อสร้างที่มีศิลปะอันล้ำค่า ไม่ว่าจะเป็นพระพุทธรูปปางต่างๆ โบราณสถานที่มีคุณค่าทางวัฒนธรรมเป็นมรดกโลก เป็นสิ่งที่สร้างพลังศรัทธา และความภาคภูมิใจให้แก่ชาวไทยและชาวพุทธทั่วโลก

๒) ด้านพฤติกรรม วรรณกรรมบาลีซึ่งเป็นแบบแผนต่อวรรณกรรมไทย จากการแปลบ้าง การนำเค้าโครงเรื่องมาสร้างวรรณกรรมไทยใหม่บ้าง จนกลายมาเป็นวรรณกรรมทางพระพุทธศาสนา วรรณกรรมของไทย หลักคำสอนในพระพุทธศาสนาซึ่งมีอยู่ในวรรณกรรมนั้นๆ แทรกซึมเข้าไปในจิตใจของคนในสังคม ส่งผลให้มีความสงบร่มเย็นเป็นสุขทั้งในสังคมไทยและสังคมโลก

คำถามท้ายบท

๑. คุณค่าของวรรณคดีบาลีในด้านหลักคำสอนที่เกี่ยวกับเรื่องกรรม ท่านมีความคิดเห็นอย่างไร ขอฟังคำอธิบาย
๒. การศึกษาประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา ได้ก่อให้เกิดคุณค่าอย่างไรบ้าง และคุณค่านั้นมีอิทธิพลต่อสังคมไทยอย่างไร โปรดชี้แจง
๓. กฎเกณฑ์หรือวิธีการเขียนวรรณคดีบาลีมีผลต่อภาษาไทยอย่างไร ขอให้ยกตัวอย่างทั้งที่เป็นร้อยกรองและร้อยแก้วพร้อมคำอธิบายมาพอเข้าใจ
๔. มรดกสังคมไทย (Thai Social Heritage) ที่มีผลมาจากคุณค่าของวรรณคดีบาลีมีองค์ประกอบอะไรบ้าง และให้ท่านอธิบายองค์ประกอบนั้นๆ มาพอได้ใจความ
๕. คุณค่าของวรรณคดีด้านศิลปะจนก่อให้เกิดศิลปะต่างๆ เป็นจำนวนมาก อยากทราบว่าศิลปะเชิงพุทธที่เกิดจากคุณค่าของวรรณคดีบาลีมีอะไรบ้างโปรดชี้แจงรายละเอียด
๖. คติความเชื่อที่เกิดจากวรรณคดีบาลี มีคติความเชื่ออะไรบ้าง และคติความเชื่อดังกล่าวมีอิทธิพลต่อสังคมไทยในเชิงรูปธรรมอย่างไร ขอให้ยกตัวอย่างประกอบ ๑ ตัวอย่าง

เอกสารอ้างอิงประจำบท

- ไกรวุฒิ มะโนรัตน์. **วรรณคดีบาลี ๑**. กรุงเทพมหานคร : จรัญสนิทวงศ์การพิมพ์, ๒๕๔๙.
- พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต). **พระไตรปิฎก : สิ่งที่ชาวพุทธควรรู้**. กรุงเทพมหานคร : บริษัท เอส.อาร์.พรินต์ติ้ง แมสโปรดักส์ จำกัด, ๒๕๔๗.
- พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต). **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๐. กรุงเทพมหานคร : บริษัท เอส. อาร์. พรินต์ติ้ง แมส โปรดักส์ จำกัด, ๒๕๔๖.
- พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต). **รู้จักพระไตรปิฎกเพื่อเป็นชาวพุทธที่แท้**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : เอ็ดดิสัน เพลส โปรดักส์, ๒๕๔๓.
- พระพุทธโฆสาจารย์. **สมนุตปาสาทิกาย นาม วินยฎกถาย ปจโม ภาโค**. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๕.
- พระมหาสังเวย ธมฺมเนตติโก. **ความอัศจรรย์ในพระธรรมวินัย**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ ประติพจน์, ๒๕๓๖.
- พระเมธีธรรมาภรณ์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต). “ความเป็นมาของพระไตรปิฎก” ใน; **พระไตรปิฎก : ประวัติและความสำคัญ**. กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.
- พระราชกวี (เกษม สญฺญโต). **พระไตรปิฎกวิจารณ์**. กรุงเทพมหานคร : บริษัท คอมแพคท์พรินท์ จำกัด, ๒๕๔๓.
- พระราชธรรมนิเทศ(ระแบบ จิตฺตภาณโณ). **ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖.
- พระอมรมุนี (จับ จิตฺตมฺโม). **นำเที่ยวพระไตรปิฎก**. พิมพ์ครั้งที่ ๗. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.
- พัฒน์ เพ็งผลา. **ประวัติวรรณคดีบาลี**. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๔๒.
- สุภาพร มากแจ้ง. **ภาษาบาลี-สันสกฤตในภาษาไทย**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์, ๒๕๓๕.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกภาษาบาลีอักษรไทยฉบับมหาจุฬาเตปิฎก.**

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๐๐.

เสถียร โพธิ์นันทะ. **ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร : มหา-
มกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๒.

เสฐียรพงษ์ วรรณปกิ. “วิธีศึกษาค้นคว้าพระไตรปิฎก” ใน; **เก็บเพชรจากคัมภีร์พระไตรปิฎก**.

กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒.

..... **คำอธิบายพระไตรปิฎก**. กรุงเทพมหานคร : หอรัตนชัยการพิมพ์, ๒๕๔๐.

บรรณานุกรม

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกภาษาบาลีอักษรไทย ฉบับมหาจุฬาเตปิฎก.**

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๐๐.

กรมศิลปกร. **ตำนานพระแก้วมรกต.** พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๕๑๙.

ไกรวุฒิ มะโนรัตน์. **วรรณคดีบาลี ๑.** กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เจริญสนทวงศ์การพิมพ์, ๒๕๔๙.

จำเนียร แก้วภู. **หลักวรรณคดีบาลีวิจารณ์.** กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์, ๒๕๓๙.

จำรูญ ธรรมดา. **เนติปฏิบัติ.** กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ หจก.ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๖.

จิรภัทร แก้วภู. **วรรณคดีบาลี.** เอกสารคำสอน. ๒๕๔๒. (อัดสำเนา)

----- **วรรณคดีบาลี : คัมภีร์ปกรณ์วิเสสภาษาบาลี.** เอกสารตำรา.

----- **หลักวรรณคดีวิจารณ์.** กรุงเทพมหานคร : โอเดียนสโตร์, ๒๕๓๙.

ทรงวิทย์ แก้วศรี. **คัมภีร์พระพุทธศาสนา.** กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖.

บรรจบ บรรณรุจิ. “ผลงานงานของพระพุทธโมสะและพระเถรจารย์ร่วมสมัย : ศึกษาเฉพาะ
กรณีศึกษาในเมืองไทย”, **รวมบทความทางวิชาการพระพุทธศาสนา.** กรุงเทพ-
มหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐.

ปรมาณูชิตชินโรต, สมเด็จพระ. **พระปฐมสมโพธิกถา.** กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ หจก.
รุ่งเรืองสาส์นการพิมพ์, ๒๕๓๖.

ประกาศรี สีอำไพ. **วัฒนธรรมทางภาษา.** กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
๒๕๓๔.

ประมวล เพ็งจันทร์, ชัชวาล ปูนปั้น. **สังขยาปกรณ์และสังขยาปาสกฏีกา.** มหาวิทยาลัย
เที่ยงคืน, มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๔๓.

ปรีชา ทิชนพงษ์. **บาลี-สันสกฤตที่เกี่ยวกับภาษาไทย.** กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ โอ.เอส.
พรินติ้งเฮาส์, ๒๕๓๔.

เปลื้อง ณ นคร. **ประวัติวรรณคดีไทย.** กรุงเทพมหานคร : ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๔๕.

พรพรรณ ชารานุมาศ. **วรรณคดีที่เกี่ยวกับพระพุทธศาสนา**. กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒.

พระติปิฎกจูฬายเถระ. **มิลินทปัญหาปกรณ์**. แปล. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๔๐.

พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต). **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๐. กรุงเทพมหานคร : บริษัท เอส. อาร์. พรินติ้ง แมส โปรดักส์ จำกัด, ๒๕๔๖.

----- **พระไตรปิฎก : สิ่งที่ชาวพุทธควรรู้**. กรุงเทพมหานคร : บริษัท เอส. อาร์. พรินติ้ง แมสโปรดักส์ จำกัด, ๒๕๔๗.

----- **รู้จักพระไตรปิฎกเพื่อเป็นชาวพุทธที่แท้**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : เอดิสันเพรส โปรดักส์, ๒๕๔๓.

พระมหามังคลเถระ. **พุทธโฆสนิทาน**. แปล. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๕๗๐.

พระมหาสังเวช ธรรมเนติโก. **ความอัศจรรย์ในพระธรรมวินัย**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ประดิพัทธ์, ๒๕๓๖.

พระมหาอดิศร ถิรสีโล. **ประวัติคัมภีร์บาลี**. กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓.

พระเมธีธรรมาภรณ์ (ประยูร ธรรมจิตโต). “ความเป็นมาของพระไตรปิฎก” ใน; **พระไตรปิฎก :**

ประวัติและความสำคัญ. กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

พระเมธีรัตนดิลก. (จรรยา ชินวโร). “ประวัติการสังคายนาพระไตรปิฎก” ใน; **พระไตรปิฎก :**

ประวัติและความสำคัญ. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

พระรัตนปัญญาเถระ. **ชินกาลมาลีปกรณ์**. แปล. กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐.

พระราชกวี (เกษม สยุมโต). **พระไตรปิฎกวิจารณ์**. (กรุงเทพมหานคร) : บริษัท คอมแพคท์พรินท์ จำกัด, ๒๕๔๓.

พระราชธรรมนิเทศ (ระแบบ จิตตภาโณ). **ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖.

พระวิสุทธาจารย์มหาเถระ. **ธาตุวัดถสังคหปาฐนิสสยะ**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

พระสิริมงคลจารย์. **จักรวาลที่ปณี**. กรุงเทพมหานคร : หจก. เซ็นทรัลเอ็กซ์เพรสศึกษาการพิมพ์, ๒๕๒๓.

พระอมรมณี (จับ จิตธมฺโม). **นำเที่ยวพระไตรปิฎก**. พิมพ์ครั้งที่ ๗. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์
มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

พระอัครวงศ์เถระ. **ลัทธินิติ ธาตุมาลา**. ตรวจชำระ โดยพระธรรมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม) แปล.
พระมหานิมิต ธรรมสารโร และนายจำรรุญ ธรรมดา. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ หจก.
ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๖

พระอุตรคณาธิการ (ชวินทร์ สระคำ). **ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาในอินเดีย**. พิมพ์ครั้งที่ ๒.
กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔.

----- **ประวัติศาสตร์พุทธศาสนาในอินเดีย**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔.

พิฑูรย์ มะลิวัลย์ และไสว มาลาทอง. **ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา**, พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ-
กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๓๓.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **วินยสงคหฎฐกถา**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิญญูญาณ, ๒๕๔๐.

มหามกุฏราชวิทยาลัย. **ธมมปทฎฐกถา (ปจโม ภาค)**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหา-
มกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๗.

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **งานวิจัยและวรรณกรรมทางพระพุทธศาสนา**.
กรุงเทพมหานคร : นวสาส์นการพิมพ์, ๒๕๕๑.

สมเด็จพระวันรัตน์ (รัชกาลที่ ๑). **สังคีตยวงค์**. แปลโดยพระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาลลักษณ์).
กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ศิวพร, ๒๕๒๑.

สนิท ตั้งทวี. **วรรณคดีและวรรณกรรมศาสนา**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์,
๒๕๒๗.

สิริวัฒน์ คำวันสา. **ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาในประเทศไทย**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ-
มหานคร : โรงพิมพ์บริษัทสหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๑.

สุชีพ ปุญญานุภาพ. **พระไตรปิฎกฉบับประชาชน**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหามกุฏ-
ราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖.

สุภาพรณ ณ บางช้าง. **ไวยากรณ์บาลี**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๓๘.

สุภาพร มากแจ้ง. **ภาษาบาลี-สันสกฤตในภาษาไทย**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์, ๒๕๓๕.

----- **วิวัฒนาการงานเขียนภาษาบาลีในประเทศไทย : จารึก ตำนาน พงศาวดาร
สาส์น ประกาศ**. กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๙.

----- **ประวัติวรรณคดีบาลีในอินเดียและลังกา**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๖.

เสถียร โพธิ์นันทะ. **ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร : ห้าง
หุ้นส่วนจำกัด สื่อการค้า (แผนกการพิมพ์), ๒๕๒๒.

----- **ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏ-
ราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐.

----- **ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา ฉบับมุขปาฐะภาค ๒**. กรุงเทพมหานคร :
มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

เสถียรโกเศศ. **นิรุกติศาสตร์**. กรุงเทพมหานคร : คลังวิทยา. ๒๕๒๒.

เสฐียรพงษ์ วรรณปก. “วิธีศึกษาค้นคว้าพระไตรปิฎก” ใน ; **เก็บเพชรจากคัมภีร์พระไตรปิฎก**.
กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒.

----- **คำอธิบายพระไตรปิฎก**. กรุงเทพมหานคร : หอรัตนชัยการพิมพ์, ๒๕๔๐.

แสง มนวิทูร (ผู้แปล). **ชินกาลมาลีปกรณ์**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหา-
จุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐.

Natavarlal Joshi. **Poetry, Creative and Aesthetic Experience. (Sanskrit Poetics
and Literature Criticism)**. Eastern Book Linkers. New Delhi : India, 1994.

Wilhem Geiger. **Pali Literature and Language**. 3rd Reprinted. Oriental Books Reprint
Corporation, New Delhi : India, 1978.

ภาคผนวก :
ประมวลรายวิชา (Course Syllabus)

๑. หลักสูตร	พุทธศาสตรบัณฑิต
๒. หมวดวิชา	แกนพระพุทธรศาสนา
๓. รหัสวิชา	๐๐๐ ๑๔๕ หน่วยกิต ๒ (๒-๐-๔)
๔. ชื่อวิชา	วรรณคดีบาลี (Pali Literature)

๕. คำอธิบายรายวิชา

ศึกษาประวัติ ความหมาย ประเภท และพัฒนาการของคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา อนุฎีกา โยชนาและปกรณ์วิเสส วรรณกรรมบาลีในประเทศไทยและคุณค่าของวรรณกรรมบาลีต่อสังคมไทย

๖. วัตถุประสงค์รายวิชา

- ๖.๑ เพื่อให้นิสิตเข้าใจประวัติและพัฒนาการของวรรณคดีบาลี
- ๖.๒ เพื่อให้นิสิตรู้และเข้าใจวรรณกรรมบาลีในประเทศไทย
- ๖.๓ เพื่อให้นิสิตมีเจตคติที่ดีต่อคุณค่าของวรรณคดีบาลีและช่วยกันอนุรักษ์ไว้

๗. ขอบข่ายรายวิชา

- ๗.๑ ความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับวรรณคดีบาลี
- ๗.๒ พระไตรปิฎก
- ๗.๓ อรรถกถา
- ๗.๔ ฎีกา อนุฎีกา และโยชนา
- ๗.๕ ปกรณ์วิเสส
- ๗.๖ วรรณกรรมบาลีในประเทศไทย
- ๗.๗ คุณค่าของวรรณกรรมบาลีต่อสังคมไทย

๘. กิจกรรมการเรียนรู้การสอน

การบรรยาย การอภิปราย การศึกษาค้นคว้ารายบุคคลหรือกลุ่ม นำเสนอหน้าชั้น การใช้สื่อประกอบการสอน

๙. สื่อการศึกษา

เอกสารประกอบการสอน หนังสืออ่านประกอบ สไลด์ประกอบการสอน และการใช้สื่อประกอบการสอน

๑๐. การประเมินผล

จิตพิสัย (ความตั้งใจ ร่วมมือ มารยาท มนุษยสัมพันธ์ ซื่อสัตย์ รับผิดชอบ)	๑๐	คะแนน
พุทธิพิสัย (ความรู้ ความเข้าใจ การประยุกต์ใช้ เอกสาร รายงาน สอบกลางภาค)	๒๐	คะแนน
ทักษะพิสัย (ความพร้อม ความเชี่ยวชาญในการนำเสนอ หรือแสดงออกในวิชาการ)	๑๐	คะแนน
สอบปลายภาค	๖๐	คะแนน
รวม	๑๐๐	คะแนน

๑๑. เกณฑ์การประเมินผลและระดับคะแนน

เกณฑ์คะแนน	ความหมาย	ระดับ	ค่าระดับ
๙๐-๑๐๐	ดีเยี่ยม	A	๔.๐
๘๕-๘๙	ดีมาก	B+	๓.๕
๘๐-๘๔	ดี	B	๓.๐
๗๕-๗๙	ค่อนข้างดี	C+	๒.๕
๗๐-๗๔	พอใช้	C	๒.๐
๖๕-๖๙	ค่อนข้างพอใช้	D+	๑.๕
๖๐-๖๔	อ่อน	D	๑.๐
ต่ำกว่า ๖๐	ตก	F	๐

๑๒. เอกสารอ่านประกอบ และแหล่งเรียนรู้

ไกรวุฒิ มะโนรัตน์. **วรรณคดีบาลี ๑**. กรุงเทพฯ : จริยสุนิทวงศ์การพิมพ์, ๒๕๔๙.

ฉลาด บุญลอย. **ประวัติวรรณคดีตอนที่ ๑-๒**. พระนคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๐๕.

----- **บาลีไวยากรณ์**. พระนคร : โรงพิมพ์ประยูรวงศ์, ๒๕๐๔.

พัฒน์ เพ็งผลา. **ประวัติวรรณคดีบาลี**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๑๗.

สุภาพรรณ ณ บางช้าง. **ประวัติวรรณคดีบาลีในอินเดียและลังกา**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๖.

เสนาะ ผดุงฉัตร. **ความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับวรรณคดีบาลี**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๒.

๑๓. แผนการสอน

สัปดาห์ที่	เนื้อหา	กิจกรรม
๑ - ๒	บทที่ ๑ ความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับวรรณคดีบาลี ๑.๑ ความนำ ๑.๒ ความหมายของวรรณคดีบาลี ๑.๒.๑ ตามหลักวิชาการฝ่ายบาลี ๑.๒.๒ ตามหลักวิชาการของอินเดีย ๑.๓ ลักษณะของวรรณคดีบาลี ๑.๓.๑ นักปราชญ์ และกวีภาษาบาลี ๑.๓.๒ ทัศนะต่างๆ ในวรรณคดีบาลี ๑.๔ ประเภทของวรรณคดีบาลี ๑.๔.๑ ประเภทของบทประพันธ์ ๑.๔.๒ ประเภทของหลักคำสอน สรุปท้ายบท	- แนะนำรายวิชา และแผนการสอน - แนะนำ วัตถุประสงค์ ประจำบท - การบรรยาย ประกอบสื่อ - ถามตอบ - กิจกรรมประจำ สัปดาห์

สัปดาห์ที่	เนื้อหา	กิจกรรม
๓ - ๔	บทที่ ๒ พระไตรปิฎก ๒.๑ ความนำ ๒.๒ ความหมายของพระไตรปิฎก ๒.๓ ความสำคัญของพระไตรปิฎก ๒.๔ สาระสำคัญของพระไตรปิฎก ๒.๕ กำเนิดและพัฒนาการของพระไตรปิฎก สรุปท้ายบท	- การบรรยายประกอบสื่อ - ถามตอบ - กิจกรรมประจำสัปดาห์ - คำถามท้ายบท
๕	บทที่ ๓ อรรถกถา ๓.๑ ความนำ ๓.๒ ความหมายของอรรถกถา ๓.๓ ประเภทของอรรถกถา ๓.๔ ความสำคัญของอรรถกถา ๓.๕ กำเนิดและพัฒนาการของอรรถกถา สรุปท้ายบท	- การบรรยายประกอบสื่อ - ถามตอบ - กิจกรรมประจำสัปดาห์
๖ - ๗	บทที่ ๔ ฎีกา อนุฎีกา และโยชนา ๔.๑ ความนำ ๔.๒ ความหมายของฎีกา อนุฎีกาและโยชนา ๔.๓ ความสำคัญของฎีกา อนุฎีกาและโยชนา ๔.๔ ประเภทของฎีกา อนุฎีกาและโยชนา ๔.๕ กำเนิดและพัฒนาการของฎีกา อนุฎีกาและโยชนา สรุปท้ายบท	- การบรรยายประกอบสื่อ - ถามตอบ - กิจกรรมประจำสัปดาห์
๘	บทที่ ๕ ปกรณ์วิเสส ๕.๑ ความนำ ๕.๒ ความหมายของปกรณ์วิเสส ๕.๓ ความสำคัญของปกรณ์วิเสส	- การบรรยายประกอบสื่อ - ถามตอบ - กิจกรรมประจำ

สัปดาห์ที่	เนื้อหา	กิจกรรม
	๕.๔ ประเภทของปกรณวิเสส ๕.๕ กำเนิดและพัฒนาการของปกรณวิเสส สรุปท้ายบท	สัปดาห์
๙	สอบวัดผลกลางภาค	นิสิตสอบกลางภาค
๑๐ - ๑๒	บทที่ ๖ วรรณกรรมบาลีในประเทศไทย ๖.๑ ความนำ ๖.๒ วรรณกรรมบาลีก่อนยุคสุโขทัย ๖.๓ วรรณกรรมบาลีสสมัยสุโขทัย ๖.๔ วรรณกรรมบาลีสสมัยล้านนา ๖.๕ วรรณกรรมบาลีสสมัยอยุธยา ๖.๖ วรรณกรรมบาลีสสมัยรัตนโกสินทร์ สรุปท้ายบท	- การบรรยาย - ประกอบสื่อ - ถามตอบ - กิจกรรมประจำสัปดาห์
๑๓ - ๑๔	บทที่ ๗ คุณค่าของวรรณกรรมบาลีต่อสังคมไทย ๗.๑ ความนำ ๗.๒ คุณค่าด้านหลักคำสอน ๗.๓ คุณค่าด้านประวัติศาสตร์ พระพุทธศาสนา ๗.๔ คุณค่าด้านภาษาไทย ๗.๕ คุณค่าด้านวรรณกรรมไทย ๗.๖ คุณค่าด้านศิลปวัฒนธรรมไทย ๗.๗ คุณค่าด้านคติความเชื่อของสังคมไทย สรุปท้ายบท	- การบรรยาย - ประกอบสื่อ - ถามตอบ - กิจกรรมประจำสัปดาห์
๑๕	สอบปลายภาค	นิสิตสอบกลางภาค

คณะกรรมการผู้พัฒนาเนื้อหารายวิชา “วรรณคดีบาลี”

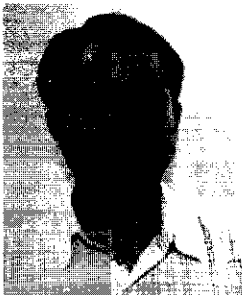
พระศรีวิสุทธิคุณ

ป.ธ.๙, ปว.ค. (มสธ.), พธ.บ., อ.ม. (บาลี สันสกฤต)

มจร วิทยาเขตสุรินทร์ โทร. ๐๘๑ - ๔๗๐ - ๕๐๑๒

e-mail - sri.tikun@gmail.com

บทที่ ๑ ความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับวรรณคดีบาลี

ผศ.ไกรวุฒิ มะโนรัตน์

ป.ธ.๙, พธ.บ. (การบริหารรัฐกิจ), อ.ม., (ศาสนาเปรียบเทียบ)

มจร คณะพุทธศาสตร์ โทร. ๐๘๑ - ๔๗๒ - ๖๓๔๖

Somkiat_10@hotmail.com

บทที่ ๑ ความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับวรรณคดีบาลี และบทที่ ๓ อรรถกถา

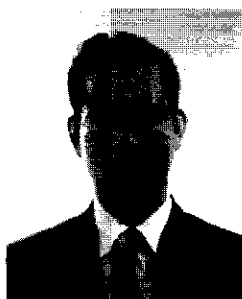
พระมหาไพโรจน์ กนโก

ป.ธ.๖, ศษ.บ. (ภาษาไทย), พธ.บ., (การบริหารการศึกษา),

ค.ม. (การบริหารการศึกษา)

มจร วิทยาเขตนครราชสีมา โทร. ๐๘๙ - ๒๘๒ - ๓๔๐๒

บทที่ ๒ พระไตรปิฎก

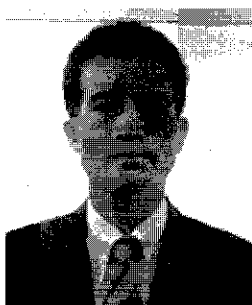
อาจารย์วัฒนะ กัลยาณพัฒน์กุล

ป.ธ.๙, กศ.ม. (การบริหารการศึกษา)

มจร วิทยาลัยสงฆ์นครสวรรค์ โทร. ๐๘๙ - ๗๐๗ - ๙๐๖๔

e-mail Watthana_2550@hotmail.com

บทที่ ๒ พระไตรปิฎก

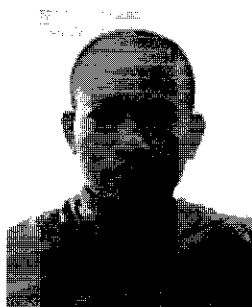

อาจารย์สุทน ดิสนันทยะ

ป.ธ.๘, พธ.บ. (ภาษาอังกฤษ), M.A. (วรรณคดีอังกฤษ)

มจร วิทยาเขตอุบลราชธานี โทร. ๐๘๕ - ๕๕๘ - ๗๐๕๕

บทที่ ๓ อรรถกถา

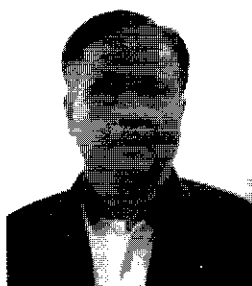

พระมหาโกมล กมโล

ป.ธ.๘, พธ.บ. (บาลีพุทธศาสตร์), ศศ.ม. (สันสกฤต)

มจร วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม โทร. ๐๘๗ - ๐๖๗ - ๙๑๘๔

บทที่ ๕ ฎีกา อนุฎีกา และโยชนา

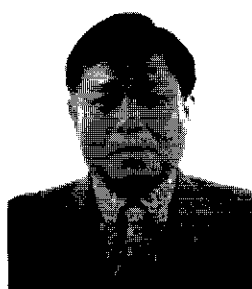

อาจารย์บุญส่ง ธนะจันทร

ป.ธ.๕, พ.กศ., B.A. (Palyachary), M.A. (A.I&A.S)

มจร คณะครุศาสตร์ โทร. ๐๘๙ - ๕๑๒ - ๖๓๒๗

บทที่ ๔ ฎีกา อนุฎีกา และโยชนา

ผศ.โสวิทย์ บำรุงภักดิ์

ป.ธ.๗, พ.ม., พธ.บ., M.A.

มจร วิทยาเขตขอนแก่น โทร. ๐๘๙ - ๖๒๐ - ๙๕๔๗

บทที่ ๕ ปกรณ์วิเสส และบทที่ ๗ คุณค่าของวรรณกรรมบาลีต่อสังคมไทย

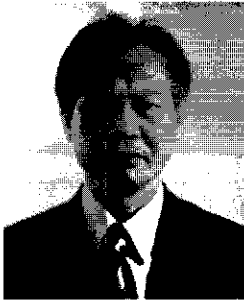

อาจารย์ประเพียร ภูลาด

ป.ธ.๔, พธ.บ.

มจร วิทยาเขตหนองคาย โทร. ๐๔๒ - ๔๒๑ - ๓๒๘

บทที่ ๕ ปกรณ์วิเสส

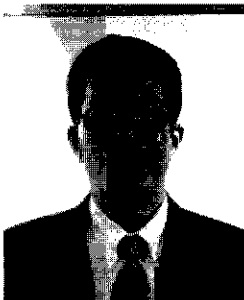
อาจารย์เสริมศิลป์ สุขเมธีกุล

ป.ธ.๔, พ.ศ., พ.ม., คบ., (การบริหารการศึกษา)

กศ.ม. (จิตวิทยาการแนะแนว)

มจร วิทยาเขตแพร่ โทร. ๐๘๖ - ๙๑๑ - ๐๐๒๗

บทที่ ๖ วรรณกรรมบาลีในประเทศไทย

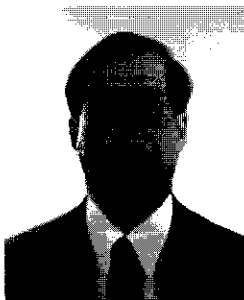
อาจารย์อภิรมย์ สีตาคำ

น.ธ.เอก, ป.ธ.๔, พธ.บ., M.A. (Sociology)

มจร วิทยาเขตเชียงใหม่ โทร. ๐๘๖ - ๑๙๕๖๗๕๑

e-mail aphrom2007@hotmail.com

บทที่ ๖ วรรณกรรมบาลีในประเทศไทย

อาจารย์บุญส่ง ธรรมคิวนนท์

น.ธ.เอก, ป.ธ.๔, พ.ศ., คบ., (การบริหารการศึกษา)

กศ.ม. (การบริหารการศึกษา)

มจร วิทยาลัยสงฆ์พุทธชินราช โทร. ๐๘๙ - ๘๖๐๖๐๕๑

บทที่ ๗ คุณค่าของวรรณกรรมบาลีต่อสังคมไทย